

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

2025-yil 1(3)-son

TORCG

**“IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-
INNOVATSION TADQIQOTLAR”**

ilmiy-metodik jurnali

Bosh muharrir:

Boltaeva Mohichehra

Tahrir hay'ati:

07.00.00 - Tarix fanlari

- Ergasheva Yulduz — Tarix fanlari doktori, professor
- Zununova Gulchehra — Tarix fanlari doktori, professor
- Kurbonova Zemfira — Tarix fanlari doktori, professor
- Askar Jumashayev — Tarix fanlari doktori, professor
- Nurjanov Sabit Uzakbayevich — Tarix fanlari doktori, katta ilmiy xodim
- Xaydarov G'ayratbek Mirzapulatovich — Tarix fanlari doktori, dotsent
- Seydametova Gulnara Utarbayeva — Tarix fanlari falsafa doktori, dotsent
- Nasirov Bunyod — Tarix fanlari falsafa doktori, dotsent
- Sulaymanov Salamat Arepbayevich — tarix fanlari doktori, dotsent
- Tangirbergenova Kalligul — tarix fanlari nomzodi, dotsent
- Akimniyazova Gulnaz Abdinayimovna, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

09.00.00 - Falsafa fanlari

- Yaxshilikov Juraboy Yaxshilikovich — Falsafa fanlari doktori, professor
- Saitkasimov Akbar Isaxanovich — Falsafa fanlari doktori, professor
- Musaev Odil Raxmatovich — Falsafa fanlari doktori, professor
- Suvanov Ilxom Abduxalilovich — Falsafa fanlari doktori, katta ilmiy xodim
- Alima Berdimuratova — Falsafa fanlari doktori, professor
- Kabulniyazova Gulchehra Tashpulatovna — Falsafa fanlari doktori, professor
- Siddikov Ilyos — Falsafa fanlari doktori, dotsent

10.00.00 - Filologiya fanlari

- Zakirova Soxiba — Filologiya fanlari doktori, dotsent
- Ganiyeva Shodiya Azizovna — Filologiya fanlari doktori, dotsent
- Soatova Nodira — Filologiya fanlari doktori, professor
- Kobilova Zeboxon Bakirovna — Filologiya fanlari doktori, professor
- Teshaboyev Dilmurod Raxmadjonovich -
Filologiya fanlari doktori DSc, dotsent

13.00.00 - Pedagogika fanlari

- Jo'rayev Risbay Xaydarovich — Pedagogika fanlari doktori, akademik
- Turgunoy Egamberdiyeva — Pedagogika fanlari doktori, akademik
- Ibragimov Xolboy Ibragimovich — Pedagogika fanlari doktori, akademik
- Turakulov Olim Xolbutayevich — Pedagogika fanlari doktori, professor
- Abdullayeva Barno Sayfutdinovna — Pedagogika fanlari doktori, professor

- Ismoilov Temur Islamovich — Pedagogika fanlari doktori, professor
- Umid Negmatovich Xo'jamqulov — Pedagogika fanlari doktori, professor
- Isakulova Nilufar — Pedagogika fanlari doktori, professor
- Jumanəzova Muxayyo Tojiyevna — Pedagogika fanlari doktori, dotsent

19.00.00 - Psixologiya fanlari

- Abdullayeva Dilbar — Psixologiya fanlari doktori, professor
- Atabayeva Nargis Batirovna — Psixologiya fanlari doktori, dotsent,
- Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
- Umarov Baxriddin Mengboyevich — Psixologiya fanlari doktori, professor
- Shamshetova Anjima Karamaddinovna — Psixologiya fanlari doktori, dotsent
- Norbekova Barno — Psixologiya fanlari falsafa doktori, dotsent
- Abdumajidova Dildora — Psixologiya fanlari falsafa doktori, dotsent

23.00.00 - Siyosiy fanlar

- Jo'raqulov Furqat Norjigitovich — Siyosiy fanlar doktori, professor
- Axmedov Husniddin Alikulovich — Siyosiy fanlar doktori, professor
- Musaev Mansur Tursunpulatovich — Siyosiy fanlar doktori, katta ilmiy xodim Ravshanov
- Fazluddin Ravshanovich — Siyosiy fanlar doktori, dotsent

22.00.00 - Sotsiologiya fanlari

- Xolbekov Abdug'ani Jumanazarovich — Sotsiologiya fanlari doktori, professor
- Sodiqova Shoxida Marxaboyevna — Sotsiologiya fanlari doktori, professor
- Gabdrahmanova Gulnara Faatevna — Sh. Marjani nomidagi Tarix instituti, Tatariston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Sotsiologiya fanlari doktori, professor
- Kamalova Xatira Sabirovna — Sotsiologiya fanlari nomzodi, dotsent

"Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar" - bu ilmiy-metodik jurnal bo'lib, O'zbekistonda 2024-yildan beri nashr etilmoqda. Jurnal har chorakda bir marta, yiliga 4 marta chop etiladi. Ushbu jarayonga talabga ko'ra muassislar, tahrir hay'ati hamda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali kabi hamkor tashkilotlar bilan birgalikda kelishilgan holda o'zgartirish kiritish mumkin.

© PUBLISHSCIENCE LLC

© Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

MUNDARIJA

07.00.00 – Tarix fanlari.....	6
SOVET DAVRIDA O‘ZBEKISTONDA XIZMAT KO‘RSATISH TIZIMINING GENEZISI VA SOHADAGI MUAMMOLARNI AHOLI TURMUSHIDA AKS ETISHI (MAISHIY XIZMAT KO‘RSATISH VA UMUMIY OVQATLANISH MUASSASALARI MISOLIDA).....	6
Nasirov Bunyod Uralovich.....	6
09.00.00 - Falsafa.....	13
“NANOTEXNOLOGIYA” TUSHUNCHASINING FALSAFIY TAHLILI	13
Ashirmatov Hayot Xaitovich.....	13
FALSAFIY ANTROPOLOGIYA MUSTAQIL BILIM SOHASI SIFATIDA.	19
G.T. Kabulniyazova.....	19
10.00.00 – Filologiya.....	24
FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA TIBBIYOT TERMINLARINING TARKIBIY XUSUSIYATLARI.....	24
Abrayeva Shahnoza Esonovna	24
OLIY O‘QUV YURTLARIDA RUS TILINI O‘QITISHDA KOMPLEKS YONDASHUV	28
Mirrahimova Gulbahor Shuhratovna,.....	28
FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA XARAKTER IFODALOVCHI OTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR.....	31
Primova Munisa Majlimovna	31
ISTIQLOL DAVRI ROMANLARI GENEZISI	35
Yaqubov Islomjon Ahmedjonovich.....	35
HAMZA - JADID SHE‘RIYATINING ISTE‘DODLI KUYCHISI.....	42
Sevinchoy Yoqubova.....	42
FUZULIYNING TURKIY DEBOCHASIDA ADABIY-ESTETIK QARASHLAR TALQINI	48
Karimova Faridaxon Isakovna.....	48
FUZULIYNING UVAYSIYGA ADABIY TA‘SIRI	54
Nusratullo Jumaxo‘ja.....	54
OYBEK SH‘RIYA TIDA VAZNNING FUNKSIYA SI.....	59
Sabirdinov Akbar Gofurovich	59
SHE‘RIYATDA FALSAFIY MUSHOHADAKORLIK	69
Soatova Nodira Isomitdinovna	69
13.00.00 - Pedagogika.....	76

“SOVG‘A” ALIFBO KITOBİ	76
Abduvali Abdumutalibovich Yo‘ldashev	76
Adabiyotlar ro‘yxati:	79
РАССМОТРЕНЫ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ “ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ” К УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	80
Мухаммадиев Комил Бурхонович	80
OLIY TA’LIM XIZMATLARI SIFATINI BAHOLASH TIZIMI RIVOJLANISHINING NAZARIY YoDASHUVLARI	93
Saloxitdinov Sherzod Farxodovich	93
19.00.00 – Psixologiya	99
МОДЕЛИРОВАНИЕ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ЭКСПЕРИМЕНТЕ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ	99
Хатамов Сирожиддин Мелихузи угли.....	99
Усманов Салахдин Аликулович.....	99
Аракулов Гайрат Тулкинович	99
23.00.00 – Siyosiy fanlar.....	105
GLOBALLASHUV SHAROITIDA YUZ BERAYOTGAN GEOMAFKURAVIY JARAYONLAR TADQIQINING FALSAFIY-METADOLOGIK ASOSLARI	105
Xoliqulov Muhammad Qaxor o‘g‘li.....	105

07.00.00 – Tarix fanlari

**SOVET DAVRIDA O‘ZBEKISTONDA XIZMAT KO‘RSATISH TIZIMINING
GENEZISI VA SOHADAGI MUAMMOLARNI AHOLI TURMUSHIDA AKS ETISHI
(MAISHIY XIZMAT KO‘RSATISH VA UMUMIY OVQATLANISH MUASSASALARI
MISOLIDA)**

Nasirov Bunyod Uralovich

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU Jizzax filiali, dotsent

Annotatsiya: Maqolada mustabid sovet tuzumi davrida O‘zbekistonda aholiga maishiy xizmat ko‘rsatish va umumiy ovqatlanish tizimining shakllanish jarayoni, tizimning faoliyati, sohaga doir hukumat dasturlarida belgilangan rejalar va ushbu rejalarining amalga oshirilishidagi ziddiyatli natijalar, sohalar faoliyatini Ittifoq respublikalariga nisbatan qiyosloviga oid ma‘lumotlarni ilmiy adabiyotlar va davriy matbuot hamda arxiv hujjatlari asosida tahlil etgan.

Kalit so‘zlar: maishiy xizmat ko‘rsatish tizimi, umumiy ovqatlanish muassasalari, “sotsialistik” turmush tarzi, hunarmandchilik, dastur, Ittifoq respublikalari, reja, soha, ko‘rsatkich, oshxona, tadqiqotchi, kadrlar qo‘nimsizligi.

**ГЕНЕЗИС СИСТЕМЫ ОБСЛУЖИВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ
ПЕРИОД И ОТРАЖЕНИЕ ПРОБЛЕМ СФЕРЫ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ
НАСЕЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ БЫТОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ И
УЧРЕЖДЕНИЙ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ)**

Аннотация: В статье рассматривается процесс формирования системы бытового обслуживания и общественного питания населения Узбекистана в годы советского режима. Автор анализирует деятельность данной сферы, планы, изложенные в правительственных программах, и противоречивые результаты их реализации. Также в работе сопоставлены показатели развития указанных сфер с аналогичными структурами в других союзных республиках. Исследование основано на научной литературе, периодической печати и архивных документах.

Ключевые слова: система бытового обслуживания, учреждения общественного питания, «социалистический» образ жизни, ремесленничество, программа, союзные республики, план, отрасль, показатели, столовая, исследователь, текучесть кадров.

**THE GENESIS OF THE SERVICE SYSTEM IN UZBEKISTAN DURING THE
SOVIET PERIOD AND THE REFLECTION OF SECTORAL PROBLEMS IN THE
DAILY LIFE OF THE POPULATION (A CASE STUDY OF HOUSEHOLD
SERVICES AND PUBLIC CATERING INSTITUTIONS)**

Abstract: This article explores the development of the household service and public catering systems in Uzbekistan during the Soviet era. The author analyzes the functioning of these sectors, the plans outlined in government programs, and the contradictions in their implementation. The study also includes a comparative overview of the performance indicators of these sectors in relation to other Soviet republics. The analysis is based on academic literature, periodical publications, and archival documents.

Keywords: household service system, public catering institutions, “socialist” lifestyle, handicrafts, program, Soviet republics, plan, sector, indicators, canteen, researcher, staff turnover.

Bugungi kunda xalqimiz tarixini haqqoniy yoritish jamiyatimiz oldida turgan ustuvor vazifalaridan biri bo'lib, aynan tarix jamiyat ma'naviy taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston tarixini o'rganishda, xususan, sovet davrida aholining kundalik hayotida mavjud bo'lgan maishiy muammolarni bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etgan maishiy xizmat ko'rsatish tizimining tarixi ham e'tiborga molik.

Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tizimi juda keng qamrovli bo'lib, tizimning to'g'ri yo'lga qo'yilishi insonlarning kundalik hayotida alohida o'ringa ega. Bundan tashqari ta'kidlash lozimki, aholining kundalik turmush darajasi integral tavsifga ega bo'lib, ushbu orqali ma'lum bir davlatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy darajasi to'g'risida yetarli ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Ma'lumki, sovet mamlakatida "sotsialistik turmush tarzi"ni barpo etish yoki "sotsialistik shahar"ni yaratish g'oyasi yuzasidan qator dasturlar va rejalar ishlab chiqila boshlandi. Mamlakatda "Sotsialistik turmush tarzi"ni yaratishda asosiy g'oyalardan biri- aholining maishiy turmushi va mehnat sharoitini yaxshilash ko'zda tutildi. Shu maqsadda, aholining maishiy turmushini ko'tarishga e'tibor qaratildi. Aynan, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tizimi sotsialistik jamiyatdagi hayotning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy tarmog'iga kuchli ta'sir o'tkazgandi.

1921 yil "Turkiston hunarmandchilik ittifoqi (Turkpromsoyuz)" tashkil qilindi. 1924 yili Turkiston Hunarmandchilik kooperatsiyasi tugatilganidan so'ng, "Uzbekselkredpromsoyuz" tashkiloti tarkibida dastlab hunarmandchilik bo'limi tashkil etildi. Mazkur bo'lim keyinchalik O'zbekiston Hunarmandchilik kooperatsiyasi tashkiliy byurosiga aylantirildi. Lekin bu idora uzoq muddat faoliyat yuritmadi. 1925 yilni oktyabr oyiga kelib, O'zbekiston Hunarmandchilik ittifoqi-(Uzpromsoyuz) tashkil bo'ldi. Bu tashkilot o'z faoliyatida qishloq xo'jaligi materiallarini ishlab chiqarish, madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish, charm-kigiz poyabzallarga oid ishlar, to'qimachilik-trikotaj-tikuvchilikka oid ishlar, chiqindi xom ashyolarga qayta ishlov berish, transportlarga oid ishlar, metall va yog'ochga ishlov berish hamda hunarmandchilik mahsulotlarini sotish kabi ishlarni amalga oshirar edi.

Umuman, O'zbekiston tashkil topganidan so'ng, respublikada aholining maishiy xizmat ko'rsatish sohasidagi muammolari bilan asosan 3 ta tizim-O'zbek Hunarmandchilik kooperatsiyasi kengashi, Mahalliy sanoat xalq komissarligi hamda O'zbekiston Nogironlar kooperatsiyasi kengashi shug'ullandilar.

Arxiv hujjatlarida ko'rsatilishicha, XX asrning 20-yillar oxirida O'zbekistondagi kosib va hunarmandlarning ahvoli qo'shni respublikalarga nisbatan bir muncha qoloq bo'lgan, tizimni kerakli, malakali kadrlar bilan ta'minlash ishlari qoniqarsiz ahvolda tashkil etilgan, respublikaga "hech qaerga yaramaydigan va o'zbek tilini bilmaydigan" mutaxassislarni yuborilayotganligi, ammo mahalliy millat vakillaridan kadrlarni tayyorlashni yo'lga qo'yilmaganligi haqida fikrlar bildirilgan.

Keyingi yillarda tizim boshqaruvida nomi bir necha bor o'zgarib turgan. Jumladan, 1932 yil "O'zbekiston hunarmandchilik kengashi", 1934 yil "O'zbekiston hunarmandchilik ittifoqi" va 1938 yil "O'zbekiston hunarmandchilik kengashi". 1944 yil O'zbekiston Xalq komissarlari kengashi huzuridagi Hunarmandchilik kooperatsiyasi boshqarmasiga, 1950 yildan O'zbekiston Hunarmandchilik kooperatsiyasi kengashi nomida qayta tashkil etilgan. 1960 yil O'zbekiston Hunarmandchilik kooperatsiyasi faoliyati tugatilgan. 1962 yil O'zbekiston Mahalliy sanoat Bosh boshqarmasi negizida O'zbekiston Maishiy xizmat ko'rsatish bo'yicha Bosh boshqarmasi tashkil etildi. 1966 yil respublikada aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tizimi alohida vazirlik sifatida o'z faoliyatini boshladi.

Bu davrda tizim faoliyatini xo'jaliklar misolida ko'radigan bo'lsak, bu 1966 yilda respublikadagi 115 jamoa va davlat xo'jaliklarida doimiy maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari mavjud emas edi. Andijon viloyatida, 2 ta jamoa xo'jaligida maishiy xizmat muassasalari tashkil qilinmagan va 10 ta jamoa xo'jaligida faqatgina maishiy xizmat

ko'rsatishning 1-2 ta yo'nalish bo'yicha maishiy xizmat muassasasi mavjudligi aniqlangan. Buxoro viloyatida esa 19 ta jamoa xo'jaligida maishiy xizmat muassasalari tashkil qilinmagan, 65 ta jamoa xo'jaligida 1-2 ta yo'nalish bo'yicha maishiy xizmat ustaxonalari faoliyat olib borgan. Samarqand viloyatida ham 6 ta jamoa xo'jaliklarida maishiy xizmat ustaxonalari yo'q bo'lsa, 53 ta jamoa xo'jaliklarda aholiga maishiy xizmat ko'rsatish bo'yicha 1-2 ta yo'nalish yo'lga qo'yilgan.

Sovet hukumati tomonidan aholining kundalik xayotidagi moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida, partiya va hukumat tomonidan bir qator chora tadbirlar belgilanib, sohani texnik ta'minlangan va mexanizatsiyalashgan yirik tarmoqqa aylantirish davlat siyosatining muhim vazifalardan biri etib belgilandi.

XX asrning 60-70 yillarida tizimni rivojlantirish, aholiga xizmat ko'rsatishning yangi turlarini tadbiq etish hamda xizmat ko'rsatish madaniyatini oshirish yuzasidan bir qancha ishlar amalga oshirilgan bo'lsada, boshqaruv tizimini to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi, joylardagi viloyat, tuman, shaharlardagi mahalliy kengash vakillari hamda ijro-taqsimlovchi organlarining o'z hududidagi maishiy xizmat muassasalarining muammolariga yetarli e'tibor qaratmaganliklari oqibatida, aholining soha vakillariga nisbatan ehtiyoji kamayish o'rniga aksincha ortdi.

O'zbekistonda aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tizimini yanada takomillashtirish va rivojlantirish yuzasidan sovet hukumati rahbariyati tomonidan qator tashkiliy, huquqiy chora-tadbirlar amalga oshirildi. Asosiy dasturlarda, turli sinflarning bo'lmasligi, shahar va qishloq o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-maishiy tafovutlar yo'qolishi, ishlab chiqarish hajmning rivojlanish darajasi hamda mehnatni tusiga karab, ishlab chiqarish shakllari va yaratilgan maishiy sharoitlarga ko'ra shahar va qishloq aholisi orasida tafovut bo'lmasligi rejalashtirildi.

XX asrning 70-yillariga kelib, tizimni moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga harakat qilindi, biroq maishiy xizmat ko'rsatish tizimi aholining talab va istaklariga javob bera olmadi. Masalan, 1974 yilda Sirdaryo viloyatidagi bironta jamoa yoki davlat xo'jaligida jamlangan holda buyurtmalarni qabul qilish punkti mavjud bo'lmagan. Jizzax viloyatida 50 ta davlat xo'jaligidan 14 tasida doimiy ustaxonalar umuman mavjud bo'lmagan, 23 tasida esa faqatgina sartaroshlik hamda poyabzallarni ta'mirlash kabi xizmat turlari bo'lgan.

1976 yilda Qashqadaryodagi 148 ta jamoa va davlat xo'jaligidan 64 tasida maishiy xizmat uyi mavjud bo'lsa, 21 ta xo'jalikda xizmat ko'rsatishning 1 turi yo'lga qo'yilgan, 13 ta xo'jalikda esa bironta ustaxona bo'lmagan. Maishiy xizmat ko'rsatish uylari viloyatning G'uzor va Dehqonobod tumanlarining 2-3 ta xo'jaligida, Koson, Chiroqchi hamda Qarshi tumanlarida 5 ta xo'jalikda tashkil etilgan.

XX asrning 70-80 yillariga kelib, har tomonlama ilmiy asoslangan rejalar o'rniga xalq xo'jaligi tarmoqlarini ma'muriy buyruqbozlik boshqaruvi hukmronligi asosida ko'r-ko'rona rivojlantirish avj oldi.

Natijada, O'zbekistonda shunday holat yuzaga keldiki, barcha iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlar bo'yicha ittifoqdagi o'rtacha darajadan ancha orqada bo'lib, mamlakatda oxirgi o'rinlardan birini egallagan edi. Buning ustiga ushbu salbiy holat demografik vaziyat ta'sirida kuchayib bordi. Bu davrda milliy daromadning o'sish sur'atlari 70-yillar boshida 41 foizga, 80-yillar boshida esa 17 foizga tushib ketdi.

Har bir kishiga xizmat ko'rsatish sohasi bo'yicha O'zbekiston Ittifoq respublikalari orasida oxirgi o'rinlardan birida bo'lib, 1981-1985 yillar sarhisobiga ko'ra, maishiy xizmatni rivojlantirish sur'atlari pasayib ketgan. Xususan, qishloq aholisiga xizmat ko'rsatish darajasi shahar aholisiga xizmat ko'rsatish darajasidan 1,6 baravar, kimyoviy tozalash bo'yicha -3,3, kir yuvish bo'yicha -5,1, poyabzal ta'mirlash bo'yicha -2,6 baravar orqadan bo'lgan.

Umuman bu yillarda respublikada aholiga maishiy xizmat ko'rsatish hajmi 68,3 foizga oshgan. Biroq, bu ko'rsatkichlar uy-ro'zg'or ishlarini yengillashtirish nazari bilan qaralganda ancha takomillashmagan. Bu yillarda kir yuvish xizmati -10 foizga oshgan bo'lsa, maishiy xizmat ko'rsatish strukturasi bo'yicha barcha ishlar -2,9 foiz dan -1,9 foizga kamaygan. 1980 yilda respublikada kishi boshiga kir yuvish xizmati -56 tiyin bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1987 yil -52 tiyinni tashkil etgan. Aholining uy-joy, oziq-ovqat, ijtimoiy-madaniy inshootlar bilan ta'minlanish darajasi pastligi, O'zbekistonda demografik vaziyat shundoq ham murakkab bo'lib turgan bir vaqtda bu o'lkaga boshqa mintaqalardan aholining "zo'rlik" bilan ko'plab ko'chib kelishi tub aholini uy-joy, oziq-ovqat va sanoat mollari, tibbiy va maishiy xizmat, bolalar bog'chasi va yaslilar bilan ta'minlashning yanada yomonlashuviga, respublika ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat hamda millatlararo munosabatlarning yanada keskinlashuviga olib keldi.

Umuman olganda, O'zbekistonda aholiga maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari soni (yil yakuniga; ming hisobida) 1965 yil -8,4 ta, 1970 yil 13,4 ta, 1975 yil -16,2 ta, 1985 yil 20,4 ta va 1990 yil 26,9 tani tashkil etgan. 1990 yil O'zbekistonda amishiy xizmat ko'rsatish yo'nalishida kishi boshiga alohida turdagi pullik xizmat ko'rsatish hajmi (rubl miqdorida) -40,2 ni tashkil etilib, bu ko'rsatkich bo'yicha respublika ittifoqdosh respublikalar ichida oxirgi o'rinlarda edi.

Xizmat ko'rsatish sohasining bir tarmog'i hisoblanib, aholining kundalik hayotida alohida o'ringa ega bo'lgan umumiy ovqatlanish tizimi faoliyati ham muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, umumiy ovqatlanish tizimi kishilar hayotida alohida o'ringa ega bo'lib, unda ishning to'g'ri tashkil etilishi, sharoiti, sifati, aholining ehtiyoj va takliflarini inobatga olinishi o'z o'rnida muassasa rivojida muhim ahamiyat kasb etadi.

Umumiy ovqatlanish muassasalari uzoq tarixga ega bo'lib, ularning zamonaviy ko'rinishlarini vujudga kelishida quyidagilarni e'tirof etish lozim. Bugungi kunda ham aholi ko'p tashrif buyuradigan choyxonalar qadimda rabotlar, bozor, guzarlar va mahallalardagi xushmanzara joylarga qurilgan, ularda choy-nondan tashqari turli qand-qurs, meva qoqilar sotilgan, taomlar ham tayyorlangan. Choyxonalarlar musofirlar, yo'lovchilar tunab qoladigan joy vazifasini ham bajargan. Qayd etib o'tish lozimki, choyxonalar fasl almashinishi jihatlarini inobatga olgan holda qishki va yozgi shaklida faoliyat yuritgan. Ayni vaqtda ham hududlardagi qator choyxonalarda shu kabi faoliyat ko'rsatish saqlanib qolganini ko'rish mumkin.

Qadimda karvonsaroylar atrofida barpo etilgan choyxonalarga nafaqat choy ichish uchun balki, turli masalalarda munozaralar bo'lib turgan. Jumladan, mahalliy aholi turli o'lkalardan kelgan sayohatchilar, olimlar va savdogarlar bilan uchrashgan, mamlakatlardagi yangiliklar to'g'risida ma'lumot olishgan hamda mahsulot bo'yicha savdo kelishuvi amalga oshirilgan.

Keyinchalik umumiy ovqatlanish tizimiga restoran kabi yangi yo'nalishlar vujudga keldi. XIX asr oxiriga kelib Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoni bosib olganidan keyin "Rivera", "Parij", "Shimol" (Samarqand), "Regina", "Buffa", "Anona" (Toshkent) kabi restoranlarda faqat yuqori tabaqa vakillariga xizmat ko'rsatilgan.

Sovet hokimiyati davrida hukumat o'z g'oyalarini aholiga singdirishda ular uchun uzoq davrdan buyon an'anaviy bo'lgan choyxonalardan ustalik bilan foydalanishga harakat qilgan. Ularda turli mavzularda ma'ruzalar o'tkazish, gazeta va jurnallarni o'qish ishlari keng ko'lamda olib borilgan.

1930-yillar oxirlaridan boshlab bir qaraganda ovqatlanish tizimi faoliyatida o'zgarishlar ro'y berib, ularning miqdori yil sayin oshib borganidek ko'rinadi. Masalan, Toshkent shahrida oshxona va restoranlar soni 1924 yil 32 ta, 1938 yil 47 ta, 1939 yil -51, 1940-1951 tani tashkil

qilgan. Tamaddixonalar soni 1938-yilda-103, 1939 y.-181, 1940 y. -302 donadan iborat bo'lgan.

Biroq, O'zbekistonda umumiy ovqatlanish tizimida yangi muassasalar tashkil etilgan bo'lsada, 1940 yilda 10.000 nafar aholiga 4 ta ovqatlanish muassasalari to'g'ri kelgan, o'z o'rnida bu ko'rsatkich shu davrda Gruziyada 5 tani, Ozarbayjonda -7, Latviyada-5, Estoniyada-5 taga to'g'ri kelgan. Bu borada fikrimizni davom ettirsak, O'zbekistonda umumiy ovqatlanish muassasalari soni 10.000 nafar aholiga 1940 yilda 4 taga, 1955 yil esa 5 taga va 1960 yilda 7 taga to'g'ri kelgan.

1960 yillarda respublikadagi bir qancha viloyatlarda umumiy ovqatlanish tizimni rivojlantirish, moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, yangi binolar barpo etish hamda umumiy ovqatlanish muassasalarini tegishli muammolarini bartaraf etishga yetarli e'tibor qaratmaganliklari oqibatida, respublikadagi zavod va fabrikalardagi oshxonalarda bir o'ringa Ittifoqda belgilangan me'yor bo'yicha 6 kishi o'rniga 11 kishi to'g'ri kelgan.

1960-yillar yakunida Samarqand, Bekobod shaharlaridagi temir beton buyumlari va sement zavodlari, Qo'qondagi paxta zavodi, Buxorodagi poyabzal fabrikasi hamda boshqa fabrikalardagi oshxona va bufetlar xizmat ko'rsatish uchun noqulay binolarda joylashgan, omborxonalar yo'qligi, o'rindiqlar juda kamligi aniqlangan. Xodimlar soni 2000 nafarni tashkil etgan Toshkent shahridagi asbob-uskunalar zavodi oshxonasida o'rindiqlar 80 kishiga mo'ljallangan, Toshkentdagi plastmassa buyumlar zavodidagi (1500 nafar) oshxonada bitta o'rindiqqa 40 kishiga, Namangandagi kostyum va shtapel matolar kombinat oshxonasida 30 kishi to'g'ri kelgan. Bu holatlar o'sha davrda aholining bunday xizmatdan foydalanishda muassasalarga ehtiyojni yuqori bo'lishida salmoqli o'rin egallagan.

Jizzax viloyatida esa 1977 yil viloyatdagi sanoat korxonalaridagi umumiy ovqatlanish muassasalarida 1000 nafar maksimal smenadagi xodimlarga -160 ta o'rin to'g'ri kelgan (me'yor bo'yicha 250 o'rin, davlat savdosi tizimida o'rtacha -180 o'rin) bo'lsa, o'quv yurtlarida 1000 nafar talabaga 80 o'rin, umum ta'lim maktablarida 1000 nafar o'quvchiga 50 o'rinni tashkil qilgan.

Sovet hukumati yillarida aholi turar joylarida umumiy ovqatlanish muassasalarini barpo etish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo'yicha bir muncha ishlar amalga oshirilgan. Biroq, yillar mobaynida ko'plab yirik tashkilotlar, o'quv yurtlari va qishloq hududlarida umumiy ovqatlanish muassasalarini barpo etish, rivojlantirish hamda mavjud muammolarini hal etishga yetarli e'tibor qaratilmagan.

Sohadagi muammolar o'sha davrda qator olimlarning tadqiqotlarida ham aks etadi. Xususan, R.X. Shodievning umumiy ovqatlanish tizimining faoliyati bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotida: so'rov o'tkazilganlardan - 48,1 foizi umumiy ovqatlanish tizimidan har kuni foydalanishlarini, -15,5 foizi alohida hollarda, -7 foizi umuman foydalanmasliklarini, -11,2 foizi esa oshxona, kafe va restoranlar xizmatidan dam olish kunlari foydalanishlarini ma'lum qilishgan. Shuningdek, ushbu tadqiqotda -24 foiz ishtirok etganlar o'z tashkilotlaridagi mavjud oshxonalarda emas, balki ochiq turdagi oshxonalardan foydalanishlarini, ish joyi va yashash joyidagi oshxonalardan foydalanmasliklari sababi so'ralganda -64 foiz so'rovda qatnashganlar taomlarning sifati pastligi hamda qimmatligini bayon etishgan.

Tadqiqotchi M.D.Radjabova tomonidan bu borada quyidagi ma'lumot qayd etiladi. Jumladan, bu davrda Toshkent shahridagi Chkalov nomidagi zavod ishchilarining umumiy sonidan 70 foizi uyida ovqatlanib, oshxonaga vaziyat taqazo qilgandan kirishlari aniqlanganligini, ijtimoiy tadqiqotlar natijasida, farzandlari bor bo'lgan ayollardan 5 foiz kundalik ehtiyojida umumiy ovqatlanish muassasalariga borishlari va bu ko'rsatkich hafta mobaynida 12 foiz (2-3 marotaba) tashkil etishini ma'lum qiladi.

Tadqiqotchi B.T.Barinov tomonidan 1960-1985 yillarda sovet mamlakatidagi aholining 10 ming nafar kishi hisobida umumiy ovqatlanish muassasalarida o'rindiqlar bilan ta'minlanganligi 206 dan 731 gacha yoki 3,5 marotabaga o'sganligi, bu boradagi hamda savdo

maydonlari bilan ta'minlanish Moldaviyada-6,9 marotabaga, Belorusiya-5,1 marotabaga, Armanistonda esa -4,6 marotabaga ko'payganligi, Kavkaz orti (Gruziya va Ozarbayjonda) respublikalari hamda O'rta Osiyoda (O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikistonda) bu ko'rsatkichlar o'ta past darajada, ya'ni 3 marotabadan ham kam bo'lganligini qayd etilgan.

O'zbekistonda 1970 yillarda aholi uchun oshxona, kafe, restoranlarni hamda tashkilotlar, o'quv yurtlar, sanoat korxonalarda ham ovqatlanish tizimini qoniqarsiz darajada bo'lib, belgilangan me'yorlar bo'yicha 1000 nafar ishchiga 180-250 o'rin to'g'ri kelishi lozim bo'lsada, ammo ko'pgina o'quv yurtlari va korxonalarda bu me'yor talabga javob bermagan. Shu o'rinda, tibbiyot va politexnika institutlarida 4000 nafar talabaga oshxonalarda 140 va 60 ta o'rin to'g'ri kelgan.

Aholi tomonidan yarim mahsulotlar ishlatish bo'yicha O'zbekiston Ittifoq respublikalariga nisbatan sezilarli darajada orqada qolgan. Agar Ittifoq bo'yicha sanoat korxonalaridan olinayotgan yaxlit holatdagi go'shtli yarim mahsulotlar ulushi, yarim mahsulotlar chiqarish umumiy ko'rsatkichida 1970 yilda 47,9 foiz bo'lgan bo'lsa, O'zbekistonda -28,7 foiz, Tojikistonda- 72,6 foiz, Gruziyada-72,9 foiz, Moldaviyada 72,9, Qirg'izistonda -70,3 foiz bo'lgan. Bundan tashqari, go'shtni iste'mol qilish umumiy ko'rsatkichida yarim mahsulotlar ulushi ittifoqda -51,6 foizni tashkil qilgan bo'lsa, O'zbekistonda 26,7 foiz, Armanistonda-58,7 foiz va Moldaviyada 66,1 foizni tashkil etgan.

Kompartiyaning "sotsialistik" turmush tarzini targ'ib etish g'oyalari sifatida aholini uy ishlaridan ozod etish, umumiy ovqatlanish muassasalari tizimini kengaytirish va faoliyatini yaxshilash, maishiy xizmat ko'rsatish sohasini kengaytirishga ko'rsatilgan holda xonadonlarda aholining taom tayyorlashlarini cheklash, buning o'rniga restoran hamda kafelarda ovqatlanishlarini yo'lga qo'yish uchun harakat yuz berdi. O'zbekistonda umumiy ovqatlanish muassasalari tizimini kengaytirishga va ularning faoliyati yaxshilashga, aholi uchun ma'lum bir qulayliklar yaratishga e'tibor qaratildi.

Biroq bu boradagi ishlar Ittifoqning boshqa respublikalaridagi kabi juda keng rivojlanmadi hamda aholi o'rtasida tashrif buyurish odatga kirmadi. Bunga asosiy sabablardan biri, aksariyat mahalliy aholi azaldan bo'sh vaqtini oila davrasida o'tkazishni, nonushta, tushlik yoki kechki ovqatni ham o'z oilasida tanovvul qilishni odat qilganligi, ko'pgina umumiy ovqatlanish muassasalarida taomlarning tayyorlanishi, sanitariya-gigiena qoidalariga rioya etilish holati va narxi aholining talab-istaklariga to'g'ri kelmaganligi hamda aholining restoran, kafe hamda oshxonalarda doimiy ovqatlanishlari uchun moliyaviy imkoniyat cheklanganligi edi.

Bundan tashqari, umumiy ovqatlanish korxonalarining milliy bayramlarda mahalliy aholi ehtiyojlariga mos ravishda taom pishirganligi tanqid ostiga olindi. Jumladan, xalqimizning qadimiy tarixi bilan bog'liq qadriyatlaridan biri Navro'z bayrami kunlarida respublikadagi bir qancha savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarida un mahsulotidan tayyorlanadigan taomlar hamda qandolat mahsulotlarini tayyorlash va sotish ishlari amalga oshirilayotganligi O'zbekiston Savdo vazirligi tomonidan qattiq tanqid qilingan. Buning amaliy isboti sifatida barcha savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari kelgusida o'z faoliyatlarida Navro'z bayrami timsolini anglatuvchi taomlarni sotib olishi, tayyorlash hamda aholiga sotishi ta'qiqlangan.

Umuman olganda, sovet hukumati tomonidan "sotsialistik turmush tarzi"ni targ'ib etish g'oyalaridan biri sifatida umumiy ovqatlanish muassasalari tizimini kengaytirilgan va faoliyati yaxshilangan bo'lsa, ikkinchi tomondan bu borada aholi uchun ma'lum bir qulayliklar yaratilgan. Lekin, aholi ma'lum darajada umumiy ovqatlanish muassasalari faoliyatidan foydalangan bo'lsada, Ittifoqning boshqa respublikalaridagi kabi bu jarayon juda keng tarqalmadi. Buning asosiy sabablaridan biri o'zbek xalqining mentaliteti bilan bog'liq edi.

Ma'lumki, O'zbekistonda aksariyat mahalliy aholi azaldan bo'sh vaqtini oila davrasida o'tkazishni, tushlik yoki kechki ovqatni ham o'z oilasida tanovvul qilishni odat qilgan.

Ikkinchi tomondan esa mavjud ovqatlanish muassasalarining faoliyati aholining talabiga deyarli javob bermagan, ya'ni ko'pgina umumiy ovqatlanish muassasalarida taomlarning tayyorlanishi, sanitariya-gigiena qoidalariga rioya etilish holati va narxi aholining talab-istaklariga to'g'ri kelmagan.

Uchinchidan, restoran, kafe hamda oshxonalarda ovqatlanishlari uchun aholining moddiy mablag'i yetarli emas edi. Shu bilan birga bu umumiy ovqatlanish muassasalarida yevropacha taomlar bilan birga an'anaviy milliy taomlarning tayyorlanishi asta-sekin aholining ulardan foydalanishini ko'payishiga olib kelgan.

Qaramlik va mustabidlik sharoitida aholi turmush-tarzining ajralmas qismiga aylanib ulgurgan maishiy xizmat muassasalarining rivojlanishi birmuncha sust kechdi. Maishiy xizmat ko'rsatish tizimida amalga oshirilgan o'zgarishlar aholi talab va ehtiyojlaridan hamda hududlarning mahalliy o'ziga xosligidan kelib chiqmadi, eng muhimi, sohaning infrastrukturasi shakllantirishga va kadrlar tayyorlash bilan bog'liq muammolarga panja ortidan qaraldi.

Oqibatda, Ittifoq respublikalari orasida mamlakatning maishiy xizmat muassasalari rivojlanish ko'rsatkichlari anchagina past darajaga tushib qoldi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillik ostonasida. – Toshkent: O'zbekiston, 1991.
2. Saidov A.X. Sovet davrida O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar. – Toshkent: Fan, 1987.
3. Babaev E.B. Бытовое обслуживание населения в Узбекистане: организационная и развлекательная (1945–1980 гг.) // Журнал “История Узбекистана”, 2005, №2, – С. 45–52.
4. Mustaqillik yillarida O'zbekiston iqtisodiyoti (tahliliy xulosalar va raqamlar). – Toshkent: Davlat statistika qo'mitasi nashri, 2005.
5. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), fond №837, ro'yxat №5, ish №36.
6. Abdurahmonov Q. O'zbekistonda umumiy ovqatlanish tizimi tarixi (1917–1991). – Toshkent: O'zMU nashriyoti, 2018.
7. Usmanov J. Sovet O'zbekistonida hunarmandchilik va xizmat ko'rsatish sohasi (20-asr 40–80-yillari). – Samarqand: SamDU nashri, 2012.
8. Yuldashev Sh.Sh. O'zbekistonda sovet davri maishiy madaniyati. – Toshkent: Fan, 2010.
9. Musaeva M. Sovet maishiy xizmat tizimining aholining turmush darajasiga ta'siri (masalaning tarixiy tahlili) // “O'zbekiston tarixi” jurnali, 2020, №3.
10. Abdullaev R. Tarixiy hujjatlar asosida: Sovet davrida Osiyo respublikalarida ovqatlanish va xizmat ko'rsatish tizimi. – Moskva: Nauka, 1989.

09.00.00 - Falsafa

“NANOTEKNOLOGIYA” TUSHUNCHASINING FALSAFIY TAHLILI

Ashirmatov Hayot Xaitovich

Falsafa, tarbiya va huquq ta’limi kafedrası dotsenti, f.d (PhD),
Abdulla Qodiriy nomli Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy dunyoning eng so‘nggi yutuqlaridan biri bo‘lmish nanotexnologiya tushunchasi va ilmiy tadqiqot sohasi ilmiy-falsafiy nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Bunda asosan nanotexnologiya tushunchasining paydo bo‘lishi, ta’rifi, mohiyati va imkoniyatlari xususida baxs yuritiladi. Jamiyat hayotining barcha sohalariga nanotexnologiyalarning jalb etilishining kelajak imkoniyatlari ham tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Nano, nanotexnologiya, nanofan, gibrit fan, innovatsiya, sinergetika, nanomahsulot, mikro, atomlar.

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ "НАНОТЕХНОЛОГИЯ"

Аннотация: В данной статье проводится научно-философский анализ понятия и научно-исследовательской области нанотехнологий — одного из последних достижений современного мира. Рассматриваются происхождение, определение, сущность и возможности нанотехнологий. Анализируются перспективы внедрения нанотехнологий во все сферы жизни общества.

Ключевые слова: Нано, нанотехнология, нанонаука, гибридная наука, инновация, синергетика, нанопроduct, микро, атомы.

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF "NANOTECHNOLOGY"

Abstract: This article presents a scientific and philosophical analysis of the concept and research field of nanotechnology, one of the latest achievements of the modern world. It discusses the origin, definition, essence, and potential of nanotechnology. The prospects of applying nanotechnologies in all spheres of social life are also analyzed.

Keywords: Nano, nanotechnology, nanoscience, hybrid science, innovation, synergetics, nanoproduct, micro, atoms.

Kirish. Hozirgi zamon nanotexnologiya sohasining kelib chiqishi insoniyat tafakkur tarzining rivojlanib borishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, bu esa har bir insondan o‘zligini anglashni va unga murakkablikning mohiyatini to‘g‘ri anglatuvchi sinergetik tafakkur bergan imkoniyatlardan keng foydalanishni talab etadi. Bu esa o‘z navbatida nanotexnologiyalar sohasining rivojlanishi bilan yuzaga keladigan axloqiy muammolarning ham yetarli darajada ko‘payishi kabi holatlarni yuzaga keltiradi.

Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o‘zlashtirish, chinakam ma’rifat va yuksak madaniyat egasi bo‘lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak”[1.15]. Fan inson faoliyatining intellektual sohasi, ma’naviy madaniyatning tarkibiy qismi bo‘lib, unda tabiat va inson haqida aniq tushuncha va qoidalarda ifodalangan bilimlar, shu bilimlarni olishga qaratilgan usullar, uslubiy vositalar ishlab chiqiladi, ularning haqqoniy ekanligi tajriba va amaliyotda isbotlanadi. Fan-ma’naviy madaniyatning muhim elementi tabiat, jamiyat, inson bilimi, tafakkuri haqidagi bilimlar tizimi va ularni hosil qilish jarayonidan iborat ijtimoiy ongning alohida shaklidir.

XX asrning ikkinchi yarmida jahon hamjamiyati ilmiy-texnika sohasida olamshumul yutuqlarga erishdi, sanoatlashishning yangi bosqichiga qadam qo‘yildi. Ushbu davrda mikro-

elektronika jadallik bilan rivojlandi. Fan-texnika va ishlab chiqarishning barcha jabhasida noyob qurilmalar yaratildi. Oxirgi o'n yillikda esa muomalimizga "nano" atamasi kirib keldi.

XX asrda ilmiy hamjamiyatda juda jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Faol tadqiqotchilarning soni ham keskin oshdi. Ular tadqiq etayotgan mavzu va yo'nalishlarning spektri ham kengaydi. Fandagi mana shu yangi yo'nalishlardan biri keyingi 15-20 yil ilgari vujudga kelgan nanofan, nanotexnologiyalardir. "Nanofan fizika, kimyo, biologiya, metallshunoslik, elektron va kompyuter texnikasining tutash yerida vujudga kelgan fanlararo tadqiqotlarning o'ziga xosligi nanoo'lchamdagi ob'ektlar ega bo'lgan umumiy qonuniyatlar va o'zaro bog'liqliklar haqida tasavvur beradi. Nanofan qanday qilib atom, molekularlarning va undan ham mayda diapozon o'lchamdagi mikroob'ektlardan yangi molekulyar tuzilmalarga ega bo'lgan yirik strukturalar yaratilishini o'rganadi. Ular sun'iy yo'l bilan hosil qilinib, butunlay yangi fizik, kimyoviy va biologik xossalarga va ular bilan bog'liq yangi hodisalar bilan xarakterlanadi"[2.13]. Biz hozirda tadqiq etishni maqsad qilgan fan sohalaridan biri — texnika va texnologiyalar sohasidagi eng muhim o'zgarishlar, ya'ni zamonaviy texnologiyalar masalasida bormoqda. Biz buni bugungi kun atamasi bilan "nanotexnologiya" deb nomlanishini bilamiz.

XX asrda paydo bo'lgan yangi axborot texnologiyalari yoki kompyuterlar jamiyat sohalaridagi xizmat qilish usulini tubdan o'zgartirdi. Uning yordamida bank faoliyati, iqtisodiyot, havo kemalari boshqarilmoqda, katta hajmli ma'lumotlarni yaratish, to'plash, saqlash, qayta ishlash va uzatish bilan bog'liq axborot texnologiyalari ishlatilmaydigan biror-bir faoliyat sohasi qolmadi. Biroq endi uydagi kompyuterning o'zi yetarli bo'lmay qoldi. Biz istagan joyimizda, xoh u aeroport bo'lsin yoki qahvaxona va yoxud universitet bo'lsin, undan foydalanishni istaymiz. Shunga muvofiq kompyuterning "miya"si bo'lmish protsessorlar hajm jihatidan kichrayib bormoqda.

Sohadagi bunday ixchamlashuv "nanotexnologiya" deb yuritiladi. Bu hozirgi paytda eng zamonaviy texnologiya sanalib, bundan maqsad hamma narsani ixchamlashtirish, mittilashtirishdir. Masalan, kelgusida barcha operatsiyalarni amalga oshiradigan kompyuterlar qo'l soati hajmida bo'ladi. Buning natijasida hozirda barcha sohalarida qo'llanilayotgan asbob-uskunalar ketayotgan materiallar tejab qolinadi, nanotexnologiyalar asosida yaratilgan buyumlar ixchamlashib, ularning samaradorligi oshadi va bundan iqtisodiyot, tabiiyki, katta foyda ko'radi.

Keyingi o'n yillikda jahon jamoatchiligi lug'at boyligiga «nano» so'zi kirib keldi. Xo'sh, «nano» nima? Qisqa qilib aytganda, nano milliarddan bir qismidir. "Nano (yunoncha «nanos» so'zidan olingan va mitti) fizikaning o'lchov birliklaridan bo'lib, milliarddan birni ifodalaydi. Masalan, 1 nanometr metrning milliarddan bir ulushi. Inson soch tolasi o'rtacha 100000 nanometrga teng. Atomlar va ular orasidagi masofa ham nanometrlarda o'lchanadi"[3.317].

Xuddi kosmik sayohatlar, harbiy to'ntarishlar, internet va turli aloqa vositalari o'z vaqtida qanday shov-shuvlar bilan qarshi olingan bo'lsa, mazkur tushuncha ham ommaviy axborot vositalarining e'tiborini shu darajada torta boshladi.

"Nanotexnologiya zamonaviy texnologiyalarning yangi yo'nalishi bo'lib, maqsadi qurilmalar hajmini maksimal darajada kichraytirish va ishlashi uchun energiya sarfini o'nlab, ayrim hollarda, hatto, yuzlab marotaba kamaytirishdan iboratdir. Bu usul insoniyat oldida ko'ndalang turgan bir qator dolzarb muammolar, xususan, global iqlim o'zgarishi, uglevodorod yoqilg'isi tanqisligidan tortib, bedavo kasalliklarni davolashgacha bo'lgan ko'plab masalalarning ijobiy yechimiga olib boradi"[4.2].

Albatta, nanotexnologiyani joriy etishdan maqsad faqat qurilmalar o'lchamlarini kichraytirish emas, balki ularning juda tez va aniq ishlashini ta'minlash, materiallarni, energiya hamda vaqtni tejash hamdir. Bundan tashqari, u ilgari o'rganish imkoni bo'lmagan yangi jarayonlar, hodisalarni kashf qilishda ham muhim rol o'ynaydi. Umuman olganda ilmiy

manbalarda nanotexnologiyalar juda ko‘plab ta’riflar berilgan. “O‘lchamlari 1 nm dan 100 nm gacha komponentlarni o‘z ichiga olgan, tamoman yangi sifatlariga ega bo‘lgan va ularni katta masshtabli, to‘laqonli ishlaydigan tizimga aylantirishga imkon beruvchi ob’ektlarni nazorat ostida yaratish, modifikatsiyalash usullari va uslublari majmuasi nanotexnologiyalar deyiladi”[5.288]. O‘zimiz yangicha ta’rif beradigan bo‘lsak, nanotexnologiya – murakkab sistema sifatida ko‘plab elementlarni o‘zida mujassamlashtirgan, ta’sir doirasi ko‘plab sohalarini qamrab olgan, jismlarni o‘rganish va qo‘llashga mo‘ljallangan tadqiqot sohasidir.

“Nanotexnologiya” tushunchasining umume’tirof etilgan yaxlit mazmuni bo‘lmasa-da, maxsus maqsadlarga erishish imkonini beradigan zarrachalarni yaratish orqali fizik va kimyoviy xossalari tubdan farq qiladigan yangi yordamchi vositalar, materiallar yaratish, uzunligi 1 dan 100 nanometrgacha bo‘lgan zarrachalar hamda molekulalardan iborat strukturalar tushuniladi. Bu moddalarni boshqarishdan atomlarni boshqarishga o‘tishni anglatadi. Nanotexnologiya molekulyar texnologiya asosida vujudga kelgan bo‘lib, u robotlar va ularning qurilmalarini yaratishga yo‘naltirilgan, atomlari hosilaviy ketma-ketlikdan iborat bo‘lgan, molekulyar strukturalari oldindan belgilangan moddalar majmuasini tashkil etadi. Mazkur yangi texnologiya sharofati bilan hozirgi paytda o‘lchami atom va molekulalar o‘lchamiga to‘g‘ri keladigan sxemalarni tayyorlashda, alohida atom hamda molekulalarni boshqarish, ulardan maxsus mikroob’ektlarni yig‘ishda keng foydalanilayapti.

Nanotexnologiyani mohiyatini metodologik nuqtai nazarga ega bo‘lgan to‘liqroq ta’rifi fan va innovatsiyalar bo‘yicha Rossiya Federal Agentligi tomonidan berilgan: “Nanotexnologiya — garchi bir marta o‘lchansa-da, 100 nm dan kam bo‘lmagan o‘lchovli tarkibiy qismlarni o‘z ichiga olgan ob’ektlarni yaratish va boshqa shaklga keltirishni nazorat qilish imkonini ta’minlovchi va buning natijasida asosan yangi sifatga ega bo‘luvchi, ularning katta masshtabdagi to‘laqonli faoliyat ko‘rsatayotgan tizim integratsiyasini amalga oshirishga imkon beruvchi metod va usullar majmuidir, yanada kengroq ma’noda ushbu atama shunday ob’ektlarning tashxisi, tavsifini o‘rganish va tadqiqot metodlarini ham o‘z ichiga oladi. Akademik Yu.D.Tretyakov “Nanotexnologiyalar — nanotuzilishlarga ega bo‘lgan va 1 dan 100 nanometrgacha o‘lchovli zarrachalarga ega bo‘lgan jismlarni o‘rganish va qo‘llashga mo‘ljallangan bilim sohasi”[6.155] sifatida epistemologik (ilmiy bilish nazariyasi) ta’rif beradi.

Nanotexnologiyalar mohiyatiga epistemologik va metodologik ta’rif professor G.G.Elenin tomonidan ham berilgan: “Yangi molekulalar, nanotuzilmalar, nanoqurilmalar va fizik, kimyoviy va biologik xususiyatlariga ega bo‘lgan materiallarni yaratishda alohida atomlar, molekulalar, molekulyar tizimlarni boshqarish maqsadida nanometr o‘lchamlaridagi fazoviy sohalaridagi fizik-kimyoviy jarayonlarning qonuniyatlari o‘rganiladigan ilmnining fanlararo sohasi nanotexnologiya deb ataladi”[6.155]. E.Dreksler ta’rifi bo‘yicha nanotexnologiya bu: “Murakkab atomli tuzilmalar qurish uchun alohida atomlar va molekulalar manipulyatsiyasiga asoslangan texnologiya”[7.114] -deb, ta’riflagan. N. Kobayasi: “Nanotexnologiya bu 1-100 nm masshtabli alohida atomlar va molekulalar bilan manipulyatsiya bo‘lishga asoslangan (ya’ni, jismning turkumi va tuzilishini nazorat qilish metodikasi) texnologik va yoki metodik yig‘ilma deb hisoblash mumkin”[8.5] –deb, xulosa qiladi.

Bugungi kunda hayotimizga tezlik bilan kirib kelayotgan nanotexnologiya tushunchasi jamiyatimiz taraqqiyotini yanada jadallashtirish, turmushimiz farovonligini oshirish, hayotimizda o‘z yechimini kutayotgan ekologik, ijtimoiy va boshqa muammolarni bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki ilm-fanning bunday kashfiyotlari noyob xususiyatlarga ega yangi metamateriallar va ekstremal sharoitlarga chidamli nanomateriallar olish va ularni tatbiq etishga xizmat qiladi. Shu bois jahonda nanotexnologik tadqiqotlar ko‘lamini kengaytirish va bu boradagi innovatsion texnologiyalardan hayotda keng foydalanishga e’tibor tobora kuchaymoqda.

Masalan, kompyuter texnologiyalari sohasida olib borilayotgan izlanishlar natijasida kvant informatikasi fani yuzaga keldi. Ushbu soha nanoo'lchamli protsessorlarga ega bo'lgan kvant kompyuterlarini yaratish va ular uchun dasturlar ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Kvant kompyuterlarida bir birlik axborotni yozish uchun bitta yoki bir nechta atomdan foydalaniladi. Biz foydalanayotgan hozirgi zamon kompyuterlarida bu jarayonni bajarish uchun esa bir necha milliard atom sarflanadi. Demak, kvant kompyuterlarida hisoblash jarayonida o'z-o'zidan o'ta yuqori tezlik, ixchamlik, qulaylik va samaradorlik oshadi.

"Nanotexnologiya" atamasi esa ular bilan ishlash boshlanganidan ancha keyin, 1974 yilda yaponiyalik Norio Taniguchi tomonidan muomalaga kiritilgan. Nanotexnologiya nanometrlar bilan o'lchanadi. Har bir nanometr (nm.) bir metrning milliarddan bir qismiga teng o'lchamdir. Oddiyroq aytganda, bu taxminan stol tennisi koptokchasi bilan butun yer shari nisbatiga to'g'ri keladi. Misol uchun, bir varaq qog'ozning qalinligi 100,000 nanometrga teng. Uglerodli nanotrubkalar esa inson sochi tolasidan 10 ming baravar ingichkadir. O'zbekistonlik olimlarning aytishicha, nanotexnologiyada kichik moddalarni bo'yiga va eniga cho'zgan va pishiqligini saqlab qolgan holda, hajmini o'zgartirish mumkin. Nanotexnologlar, asosan, 0,1 dan 100 nm.gacha hajmda bo'lgan jismlar bilan ish olib boradilar.

Kengroq tasavvurga ega bo'lishingiz uchun bitta soch tolasining qalinligi 80000 nm.ga tengligini eslatib o'tamiz. Bu hajm nanotexnologiyalar olamida "juda katta" hisoblanadi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, ilk nanotexnika asboblari Shveysariyaning IVM kompaniyasi laboratoriyasida yaratilgan. 1982 yilda skanerlovchi zondli mikroskopni yaratgan Gerd Binning va Genri Rorerlar 1986 yilda ushbu kashfiyoti uchun Nobel mukofotini olganlar. Nanonaychalarning qalinligi soch tolasidan o'n ming marta kichik, ammo mustahkamligi o'latdan o'n marta katta. Kelajakda bir metr uzunlikdagi nanonaychalar sintez qilinishiga erishilsa, sanoat va texnikada katta o'zgarish ro'y berishi mumkin. Chunki, yuzlab kilogramm yukni ko'taradigan soch tolasidek ingichka material juda ko'p sohalarda foyda berishi ko'zda tutilmoqda. Ekspertlar fikricha uchinchi ming yillik nanofan va nanotexnologiyalar asri bo'ladi. "Yaqin 40-50 yil ichida nanomahsulot va nanotexnologiyaga bo'lgan biznes iqtisod eng rivojlangan tarmoqqa aylanadi. Nanobiotexnologiyalar vositasida tibbiy xizmat rivojlanadi va inson sog'lig'ini saqlashda yangi imkoniyat paydo bo'ladi, jumladan, inson tomir va to'qimalarida harakatlanib, kasallangan xujayrani topib, o'ldiradigan nanojarrohlarni yaratish ko'zda tutilmoqda. Barcha aloqa tarmoqlarini birlashtiruvchi globallashtirgan yangi aloqa tizimini o'rnatish imkoni tug'iladi"[9.317].

Atomlar olamiga kirib kelganimizga 100 yildan oshganiga qaramay, uning mohiyatini endigina tushunib yetmoqdamiz. Bu haqda 1959 yili Kaliforniya texnika institutida so'zga chiqqan Nobel mukofoti sovrindori Richard Feynman shunday degan edi: "Bir kun kelib, masalan, 2000 yilda, insonlar 1960 yillargacha bo'lgan nanoolam tadqiqotlariga jiddiy qaramaganlaridan ajablanadilar"[8.13]. Ushbu so'zlar bugun bashoratdan haqiqatga aylandi. Zarralar olami samarasini qator davlatlar allaqachon anglab yetganga o'xshaydi. Shu sababli bo'lsa kerak, ilmning bu yangi sohasiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

XX asrda samolyotlar, raketalar, televizor va kompyuterlar dunyoni o'zgartirdi. Olimlarning ta'kidlashicha, nanotexnologiyalar yordamida yaratilgan xom-ashyolar, dori-darmonlar, aloqa va xizmat ko'rsatish vositalari XXI asr yangi texnika taraqqiyotining asosi bo'ladi. Ko'z o'ngimizda ko'plab afsonalar haqiqatga aylanib bormoqda. Insonlar atomlarni boshqarish yo'li bilan oddiy ko'zga ilinmaydigan asbob-uskunalar yaratishni o'rganib oldilar. O'z ichiga fizika, kimyo hamda biologiya fanlarining yutuqlarini qamrab oladigan nanotexnologiya hayotimizga tobora tezroq kirib kelmoqda. Olim-nanotexnologlar nanometrlarda o'lchanadigan o'ta kichik jismlar ustida ish olib borishmoqda.

Nanoob'ektlar alohida olingan zarrada bo'lmagan yangi sistemali xossaga ega bo'ladilar. Bunday kichik nanoo'lchamdagi ob'ektlarni o'rganish yangi yondashuv metodologiyasini va o'lchash asboblarini talab qiladi. Mikrozarralarning o'z-o'zini tashkil

qilishi natijasida qanday qilib nanostrukturalar kelib chiqishi va bunda tasodifning roli qanday kabi masalalar katta qiziqish uyg'otmoqda. "Inson nanoob'ektlarni sun'iy yaratish orqali materiya ichiga chuqurroq kirib borar ekan, reallikning yangi olamini yaratadi va olam haqidagi tasavvurlarga tubdan ta'sir qiladi. Nanofan yangi tushunchalar tizimini kiritadi, tadqiqot ob'ekti, ilmiy bilish strategiyasining o'zgarishiga olib keladi"[2.13-14].

Nanotexnologiya fanlar orasidagi chegaraviy gibriddan fanning hisoblanadi. Uning tadqiqoti zamonaviy fan va texnologiyaning keng sohasini qamrab oladi. Atom va molekullarni qator joylasha olishi yangi modda va buyumlarni yangi va yuqori texnologiyadan foydalanib yaratishga imkoniyat ochadi. Ko'p olimlar «nanotexnologiya» XXI asr fani rivojlanishining tayanch sohasi hisoblanadi, deyishmoqda. Nanotexnologiyaning rivojlanishi texnologik va industrial revolyusiyaga olib keladi.

Nanotexnologiya – yangi xususiyatlarga ega asboblarni o'rganish va yaratish maqsadida atomlar, molekullar to'plamlarini o'rganish va manipulyatsiya qilish bilan shug'ullanadigan fan va texnologiya sohasidir.

Xulosa qilib aytganda, bugungi nanotexnologiya dunyosining asosiy xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- fizika, ximiya va biologiya fanlaridagi to'ntarish birga qo'shilishi natijasida nanoob'ektlarning ishlab chiqarilishiga erishish;

- tabiiy va texnikaviy fanlarning ijtimoiy ishlab chiqarishda yetakchi sohaga aylanib borishi bilan bog'liq ravishda ijtimoiy mehnat taqsimotining yangi bosqichining vujudga kelishi;

- ishlab chiqarish kuchlarining hamma elementlarini mehnat predmetlari, ishlab chiqarish qurollari, vositalari va ishchining o'zini sifat jihatdan tubdan o'zgarishi, ishlab chiqarishni ilmiy tashkil qilish va ixchamlashtirish, mukammallashtirish, qulaylashtirish, mahsulotlarni arzonlashtirish, mehnat sarfini kamaytirilishi;

- mehnatning xarakteri va mazmunining o'zgarishi, unda ijodiy elementlar rolining ortib borishi, ishlab chiqarish jarayonini oddiy mehnat jarayonidan ilmiy jarayonga aylanishi;

- aqliy mehnat bilan jismoniy mehnat, qishloq bilan shahar o'rtasidagi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalari o'rtasidagi qarama-qarshilik va muhim tafovutlarni bartaraf qilishning moddiy-texnika shart-sharoitlarining vujudga kelishi;

- yangi energiya manbalari va sun'iy materiallarning yaratilishi;

- axborot-informatsiya va ommaviy kommunikatsiya vositalarining beqiyos rivojlanishi;

- ijtimoiy taraqqiyotning keskin tezlashuvi, planeta masshtabida butun inson faoliyatini xalqaroqlashtirib borishi;

- ekologik muammolarni kelib chiqishi tufayli "jamiyat–tabiat" tizimini ilmiy boshqarish zaruriyati va boshqalar.

Xulosa o'rinda shuni aytish lozimki, insonning materiyani tobora chuqur o'rganishi, nanoob'ektlarni sun'iy ravishda yaratishi, bizning olam haqidagi tasavvurlarimizga keskin ta'sir ko'rsatuvchi yangi reallik dunyosini barpo etadi. Nanofan ilmiy muomalaga tushunchalarning yangi tizimini kiritdi, tadqiqot ob'ektini, ilmiy bilish strategiyasini o'zgartirdi. Shubhasiz, tabiatshunoslikning aksariyat fundamental prinsiplarini o'zgartirib yuboradigan yangi ilmiy paradigmalarni shakllantirmoqda.

Adabiyotlar ro'yhati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. –T.:2020.

2. Tulenova K.J, Rustamova M.A. Fanning falsafiy muammolari (metodik qo'llanma). –T.: Nizomiy nomidagi TDPU Rizografi, 2009.

3. Shermuhamedova N.A. Gnoseologiya — bilish nazariyasi. –T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2011.

4. Xalq soʻzi /2014 yil 9-may, № 90.
5. Toʻraev B.O va boshq.Sinergetika: mohiyati, qonuniyatlari va amaliyotda namoyon boʻlishi.-T.: “Navroʻz”, 2017. 288-b.
6. Yelenin G.G. Nanotexnologiya, nanomaterialы, nanoustroystva // Novoe v sinergetike. Vzgl'yad v trete tysyacheletie // M.: Nauka, 2002. S 155.
7. Dreksler E. “Mashiny Sozidaniya”. Elektronnyy resurs:
<http://www.Ladoshki.com>
8. Kobayasi N. Vvedenie v nanotexnologiyu / per. S yaponsk. -2 -ye izd. –M.: BINOM. Laboratoriya znaniy, 2008. -5 s. : il.-(Nanotexnologiya).
9. Shermuhamedova N.A. Gnoseologiya — bilish nazariyasi. –T.: “Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2011.

09.00.00 - Falsafa

FALSAFIY ANTROPOLOGIYA MUSTAQIL BILIM SOHASI SIFATIDA.

G.T. Kabulniyazova

O'zMU falsafa va mantiq kafedrasi f.f.d., prof.v.b.

Annotatsiya: Zamonaviy falsafiy fanlar qatorida yangi fan bo'lgan falsafiy antropologiya fanining predmeti, egallagan o'rnini ochib berish ushbu maqolaning asosiy maqsadlaridan biridir. Bu maqolada falsafiy antropologiyaning predmeti doiralarini aniqlash, uning mashhur vakillarining asosiy g'oyalarini qisqacha yoritib berishga xarakteristik qilingan.

Kalit so'zlar: Falsafiy antropologiya, antropologik Renessans, inson tabiatining biologik jihatlari, antropogenez ta'limoti, inson tabiatining ijtimoiy jihati, insonning ijtimoiy rivojida madaniyatning roli, nemis diniy antropologiyasi, insonga irratsional yondashuv, inson tabiatini ratsional tushunish, inson kompensator mavjudot sifatida.

**ФИЛОСОФСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ КАК НЕЗАВИСИМАЯ ОБЛАСТЬ
ЗНАНИЯ**

Аннотация: Одной из основных целей данной статьи является раскрытие предмета и места философской антропологии, как новой дисциплины среди современных философских наук. В статье предпринята попытка определить предметные области философской антропологии и кратко осветить основные идеи её известных представителей.

Ключевые слова: Философская антропология, антропологический Ренессанс, биологические аспекты человеческой природы, теория антропогенеза, социальные аспекты человеческой природы, роль культуры в социальном развитии человека, немецкая религиозная антропология, иррациональный подход к человеку, рациональное понимание человеческой природы, человек как компенсаторное существо.

**PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY AS AN INDEPENDENT FIELD OF
KNOWLEDGE**

Abstract: One of the main aims of this article is to reveal the subject and position of philosophical anthropology as a new discipline among modern philosophical sciences. The article attempts to define the scope of philosophical anthropology and briefly highlight the main ideas of its prominent representatives.

Keywords: Philosophical anthropology, anthropological Renaissance, biological aspects of human nature, theory of anthropogenesis, social aspects of human nature, the role of culture in social development of humans, German religious anthropology, irrational approach to humans, rational understanding of human nature, human as a compensatory being.

Hozirgi davrda insonlar hayotida, fan taraqqiyotida, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotda misli ko'rilmagan tarixiy voqealar bo'ldi. Bular barchasi insonning dunyoga bo'lgan munosabatini o'zgartirib, dunyoni yangicha chuqurroq o'rganish va bilimni hayotga tatbiq qilishga undaydi. Ayni vaqtda insonning tutgan o'rnini, mohiyatini, o'zligini va ichki dunyosini to'laroq o'rganishga imkon yaratildi. Tabiatshunoslik rivoji shunchalik ilgarilab ketdiki, mikro va makrodunyoni tadqiq qilish, kosmosga odam uchirish kabi masalalar insonni hayratga solarli darajaga yetdi. Shu bilan birga tabiatshunoslikning rivoji yangi-yangi muammolarni ham keltirib chiqardi. Bular ichida inson muammosi, xususan, uning ichki dunyosi, borlig'i,

mohiyati va uning falsafiy tahlili kabi masalalar dolzarbligi bilan faylasuflar diqqat-e'tiborini jalb qilmoqda.

Inson ko'plab fanlar o'rganadigan predmetdir. Biologiya uni Homo sapiens turi sifatida qaraydi. Pedagogika uchun u tarbiya ob'ekti, sotsiologiya uchun - turli munosabatlar sub'ekti, kulturologiya uchun - madaniyatning ob'ekti va sub'ekti, iqtisodiy nazariya uchun - asosiy ishlab chiqarish kuchi va hokazo. Tabiiy fanlar orasida an'anaviy (biologiya, antropologiya, meditsina va boshqalar) bilan bir qatorda nisbatan yangi fanlar (oliy nerv tizimi faoliyati fiziologiyasi, somatologiya, seksologiya va hokazo) paydo bo'ldi. Ijtimoiy bilim sohasida ham «eski» fanlar (psixologiya, sotsiologiya, tilshunoslik, etika) qatorida «yangi» fanlar (aksiologiya, germenevtika) kabilar faoliyat ko'rsatishadi. XX asrda ilmiy bilimning shiddatli rivoji, parallel tarzda boruvchi fanlarning faol differentsiatsiyasi va integratsiyasi tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fanlar chegarasida bir qator yangi fanlarning: bioetika va tibbiyot etikasi, sotsiobiologiya, psixofiziologiya va boshqalarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Bu hol falsafaning inson muammolarini ko'rib chiqishdagi metodologik roli haqidagi masalani yanada dolzarb etib qo'yadi.

Antropogenezning hozirgi zamon ilmiy nazariyasi endilikda tor tarmoq sohasi emas, balki tabiiy va ijtimoiy fanlarning tutashuv chegarasidagi majmuaviy fanlararo tadqiqotlardan iborat. Bugungi kunga kelib fan odamning kelib chiqish jarayonini muayyan darajada tiklash imkonini beruvchi ko'p sonli ma'lumotlarni to'plagan. Ushbu muammoni hal etishda arxeologiya va antropologiyadan tortib to molekulyar biologiya hamda atom fizikasigacha bo'lgan ko'plab fanlar ishtirok etmoqda. Hozirgi zamon tasniflari ma'lumotlariga ko'ra, odam turiga, umurtqalilar kichik turiga, sut emizuvchilar sinfiga, primatlar guruhiga, gominoidlarning katta oilasiga, gominidlar oilasiga, Homo turiga mansubdir. Odamning hayvondan kelib chiqqanligini tasdiqlovchi dalillar qiyosiy anatomiya, fiziologiya, embriologiya, paleontologiya, genetika fanlari bergan ma'lumotlarga suyanadi. Barcha tirik organizmlarda hujayra tuzilishi, odam va hayvonlarning skeletlarining hamda a'zolarining o'xshashligi, odamdagi rudimentar a'zolar (kopchik umurtqalar, ohirgi jag' tishlar, ko'richak va hokazo hammasi bo'lib 90dan ortiq), atavizmlar (jabra yorig'i, tananing to'liq jun bilan qoplanishi va boshqalar), inson embrionida hayvonot dunyosiga xos evolyusiya bosqichlarining takrorlanishi va hokazo.

Hozirgi zamon inson haqidagi ta'limotlarning orasida falsafiy antropologiya fani alohida o'rin tutadi. Maks Sheler va nemis falsafiy antropologiyasining boshqa yirik vakillari inson ma'naviy hayotining to'fonlarini inson borlig'i va uning ruhiyatidan qidirish kerak, deb ko'rsatadilar. Ular insondagi ruhiy jarayonni falsafiy tahlil qilib, insonning ichki dunyosidagi holatlarini ochib berishdi. Natijada ularning ta'limotlari XX asr falsafasiga juda katta ta'sir ko'rsatdi.

Falsafiy antropologiya fani XIX asr oxiri va XX asr boshlarida vujudga keldi. Uning asoschisi nemis faylasuflari Maks Sheler va uning izdoshlari Gelmut Plesner, Arnold Gelen, Erix Rotxakerlar bo'lib, ular falsafiy antropologiya fanining irratsional va ratsional yondashuvlariga asos solishdi. XX asrning o'rtalariga kelib, ekzistensializm, neofreydizm ta'limotlari insonning ichki dunyosidagi holatlarini o'rganishga katta e'tibor qaratib boshlaydi.

Ular insonning ong ostidagi jarayonlarini ham falsafiy, ham psixik tomondan aniqlar edilar. Ekzistensializm va neofreydizm ta'limotlari bilan bir qatorda falsafiy antropologiya fani ham inson masalasini markazga qo'yadi.

Mustaqillik davridan boshlab G'arb falsafasini o'rganish keng ko'lamda olib borilyapti. Ushbu mavzuga bag'ishlangan maqolalar konferensiya materiallarida, gazeta va jurnallarda chop etilmoqda. Jumladan, falsafiy antropologiya fani ham o'rganila boshlandi. Hozirgi davrning talabi, bu fanni ob'ektiv holatda o'rganishdan iborat bo'lib, falsafiy antropologiya

fanining g'oyalarini hech qanday ideologik stereotiplarga solmasdan asl holatda tahlil etishni talab qiladi. Sharq va G'arb madaniyatini birlashtiruvchi yagona bir ko'prik bu inson muammosidir. Uni o'rganish hozirgi davrda eng dolzarb muammolardan biridir. Shuning uchun aynan inson masalasini e'tibor markaziga olgan falsafiy antropologiya fani insonni o'rganuvchi kompleks fanlardan biri bo'lib uni asosiy g'oyalarini talabalarga yetkazib berish g'oyat dolzarb masalalardan biridir.

Respublikamizning ma'naviy hayotida inson masalasini o'rganish har xil shaklda olib borilmoqda. 2003 yilda dotsent S.A.Yo'ldoshev boshchiligidagi «Yangi va eng yangi davr G'arb falsafasi» deb nomlangan o'quv qo'llanma chop etildi. Bu qo'llanmada falsafiy antropologiya faniga ham bir bo'lim bag'ishlangan edi. 2016 yilda professor. G.M.Ro'zmatovning «Falsafa tarixi: Zamonaviy G'arb falsafasining dolzarb muammolari» deb nomlangan o'quv qo'llanmasida ham nemis falsafiy antropologiyasiga bir bo'lim ajratilgan bo'lib, Maks Sheler, Gelmut Plesner, Arnold Gelen, Erix Rotxaker, Gans-Eduard Xenstenberg va Feliks Xammer qarashlarini tahlilga katta e'tibor qaratilgan.

Falsafiy antropologiya fanini o'rganishda kompleks, tizimli usullardan foydalanish zarur bo'lib ularning ichida qiyosiy taqqoslash uslubi ham alohida o'rin egallaydi. Masalan, zamonaviy biologiya, psixologiya, sotsiologiya fanlarida inson muammosiga tegishli bo'lgan manbalar falsafiy jihatdan tahlil qilinadi va insonning ruhiy hayotiga tegishli bo'lgan g'oyalar yoritiladi. Ushbu fanlarda insonga tegishli bo'lgan g'oyalar, tushunchalar kompleks tarzda qiyosiy tahlil qilinadi. Maks Sheler tomonidan ishlab chiqilgan inson ta'rifining irratsional yondashuviga binoan inson tabiatida eng muhim jihatlari ruhiy tabiatga ega bo'lib ular ichida Sheler kiritgan ruhiy yurak tushunchasi markaziy tushunchalardan biridir. Bu tushunchani Sheler xristian falsafasining mashhur namoyondasi Avreliy Avgustin ta'limoti ta'sirida ishlab chiqqan. Bu tushuncha bilan boshqa bir qator tushunchalar bir biriga bog'lanib Sheler antropologiyasida o'ziga xos bo'lgan tizimni shakllantiradi.

Arnold Gelen, Gelmut Plesner va Erix Rotxaker ta'limotlarida esa inson biologik jihatdan nomukammal mavjudot sifatida ta'riflanadi va uning bu kamchiligi madaniyatning yaratilishi orqali to'ldiriladi.

Zamonaviy falsafiy antropologiya vakillaridan biri Odo Markvard esa insonni «Homo compensator» deb ataydi va uning fikricha inson hayvonot olamidan ajralib chiqqan nomukammal biologik zot bo'lib u o'zining aqli tufayli o'zining kemtikliklarini to'ldirishga harakat qiladi. Mixael Landman esa insonning faoliyatida ob'ektiv ruhning ta'siri va harakatini ko'radi, uning fikricha inson tabiatida ruhiy jihatlari asosiy rol o'ynaydi, inson bu ruhiy va biologik jihatlarning ierarxiyasidan iborat.

Diniy antropologiya vakillari Gans-Eduard Xenstenberg va Feliks Xammerlarning fikricha inson tabiatida ruh muhim rol o'ynaydi, bu olimlar ruh tushunchasini insonning psixik faoliyatidan alohida o'rganishdagi ruhning faoliyatini ilohiy kuch bilan bog'lashadi.

Falsafiy antropologiya predmeti haqida gapirar ekan, V.Bryuning bu tushunchani ikki ma'noda ishlatish mumkin deb hisoblaydi: tor va keng ma'noda. Keng ma'noda falsafiy antropologiya faniga inson haqidagi barcha falsafiy ta'limotlarni kiritish mumkin, bu keng ma'noda tushunilgan falsafiy antropologiya predmetiga ularning ontologik, gnoseologik yoki metodologik masalalar bilan qiziqishi befarqdir. Tor ma'noda esa falsafiy antropologiyaga, insonni kelib chiqishini, inson tabiatining biologik, ijtimoiy va ruhiy mohiyatini o'rganuvchi fanlar kiritiladi. P.S.Gurevich «Falsafiy antropologiya» kitobida falsafiy antropologiya fanining predmetiga quydagicha ta'rif beradi: «Falsafiy antropologiya fani bu insonni mavjudlikning alohida bir turi sifatida o'rganadigan falsafiy fan, inson tabiati, mohiyati va borlig'i anglab yetiladi, inson mavjudligining o'ziga xos xususiyatlari tahlil etiladi, olamning antropotsentrik manzarasining ichki imkoniyatlari aniqlanadi». Darhaqiqat, falsafiy antropologiya fanini inson falsafasi yoki inson antropogenezi masalalari bilan aynanlashtirib qo'yish ehtimoli katta.

Maks Sheler g'oyalarini A.Gelen, G.Plesner, E.Rotxaker, G.-E.Xengstenberg, M.Landmanlar rivojlantirishdi. Faylasuf nafaqat haqiqatni ochadi, u koinotning logosini kashf etishda qatnashadi. Koinotni o'rganar ekan faylasuf borliqni ham biladi, koinotni bilish esa uni o'zgartirish bilan tengdir. Agar koinot xato tushunilgan bo'lsa mutafakkir uni vayron etadi, shuning uchun faylasuf o'z taqdiri va olamning taqdiri uchun ma'suldir. Falsafiy fanlar o'z predmeti sifatida borliq logosini o'rganishadi, ijtimoiy falsafa jamiyatning logosini o'rgansa, falsafiy antropologiya fani inson borlig'ining logosini o'rganadi, logos sirli tabiatga ega bo'lsa ham inson aqli uni o'rganadi, chunki inson aqli ham ana shu logosning ko'rinishidir. Falsafa inson tafakkurini yashindek porlashidan paydo bo'ladi va tafakkur zanjirining keyingi rivojida muhim bir xalqa vazifasini bajaradi.

Nemis falsafiy antropologiyasi asoschisi Maks Shelerning ijodi shu qadar ko'p qirraliki uning nazariyasidagi asosiy fikrni ajratib olish bir muncha qiyindir. Lekin ishonch bilan aytish mumkinki uning ta'limotining asosiy mavzusi bu insonning ruhiy borlig'idir. Sheler ijodining barcha bosqichlaridauning inson tabiatini tushunishi xristianlik falsafasidagi qarashlar bilan chambarchas bog'liqdir. Sheler falsafiy antropologiyasining asosiy uslubi xristianlik dunyoqarashiga asoslanadi. Inson o'zining tor tabiiy chegaralaridan chiqib ketib olamning mohiyati bo'lgan xudoni anglashga, u bilan qo'shilishga qodir, natijada inson uni yaratgan xudoning timsoliga aylanadi. Inson koinotdan farq qiladi, lekin shu bilan bir qatorda inson koinot bilan bir yaxlitlikni tashkil etadi. Inson falsafasi inson haqidagi metafizik bilimlarni konkret fanlardagi bilimlar bilan birlashtirishi kerak. Lekin Sheler bu vazifani bajara olmadi, buning sabablaridan biri shundaki Sheler antropologiyasi ikki bir biriga qarama qarshi kutbni, ya'ni xristianlik bilan nissheanlikni birlashtirishga harakat qildi.

Ilohiy ruhga bo'lgan ishonch kosmik tabiatga ega bo'lgan iroda tushunchasi bilan mutanosiblik, garmoniya holatiga kelmadi. Falsafiy antropologiya fanining tadqiqotchisi B.Grigoryanning fikricha, Sheler inson haqidagi ta'limotni rivojlantirishda konkret fanlarning ahamiyatini tan olgan bo'lsada, uning shaxs haqidagi qarashlari diniy tabiatga ega. Sheler konkret fanlardagi bilimlarni insonni hayvondan tubdan farq qilishini isbotlash uchun ishlatadi. Katolitsizm dinidan Sheler panteistik qarashlarga o'tadi. Shu davrdan boshlab uning ijodining oxirgi qismi boshlanadi, lekin uning diniy qarashlari butun falsafasi davomida yo'qolmadi. Masalan, uning ta'limotidagi inson tabiatining ilohiy mohiyati diniy qarashlardagi insonning xudoning timsoli bo'yicha yaratilganligi haqidagi fikrlarga o'xshaydi. Inson mohiyatini uning o'zidan kelib chiqib tushuntira bo'lmaydi, insonning mohiyatini anglash uchun uni xudoning timsoli ekanligini anglash zarur. Inson shaxsi uning hayvoniy darajadan haqiqiy ilohiy darajaga o'tishida ochiladi. Biologiya va psixologiya fanlari inson mohiyati haqida hech narsa ayta olmaydi, chunki bu mohiyat ilohiy. Intellect va tanlash imkoniyati insonni hayvondan farqlash uchun yetarli emas. Insonni hayvondan farqi uning ilohiy darajaga ko'tarila olishida. Inson o'zini o'zgartira oladigan mavjudot, chunki u xudoga ibodat qilmaydi, uning o'zi tirik ibodatdir, insonning ruhiy yuragida xudoga bo'lgan e'tiqod yashaydi, mana shu e'tiqod tufayli inson xudoning tirik timsoli. Inson xudoni axtarmaydi, chunki xudo uning qalbida yashaydi va inson qalbi orqali inson xudoga qo'shiladi. Inson botiniy olamida xudo yashar ekan, uning mohiyati mana shu ilohiy ibtidoning namoyon bo'lishida ochiladi. Ijodining ilk bor davrida Sheler insonni xudoni anglashga intiluvchi mavjudot sifatida ko'rsatsa, so'nggi davrda inson faylasuf sifatida namoyon bo'ladi, chunki falsafa orqali xudoni inson qalbida mavjudligi ochiladi. Falsafa orqali inson koinot bilan ko'shib butun borliqni yaratadi.

Shunday qilib biz zamonaviy falsafiy fanlar ichida yangi fan bo'lgan falsafiy antropologiyaning predmeti, uning asoschilari va yirik vakillarining asosiy g'oyalarini qisqacha ko'rib chiqdik. Hozirgi global muammolar bilan bir qatorda inson muammosi va uning falsafiy yechimi katta ahamiyatga ega ekanligini ochib berdik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Yoʻldoshev S., Usmonov M., Karimov R., Qobulniyozova G., Roʻzmatova G. Yangi va eng yangi davr Gʻarbiy Yevropa falsafasi (XVII-XX asrlar). – T.: Sharq, 2002y.
2. Roʻzmatova G. Falsafa tarixi: Zamonaviy Gʻarb falsafasining dolzarb muammolari. – T.: Yangi nashr, 2016y.
3. Sheler M. *Formy soznaniya i obrazovanie*// Sheler M. *Izbrannyye proizvedeniya*. – M.: Gnozis, 1994. – 38 s.
4. Marquard O. *Kompensation*. – Stuttgart: Schwabe, 1976. – 912–918 p.
5. Grigoryan B.T. *Burjuaznaya filosofskaya antropologiya*. – M.: Nauka, 1986g. – 196–204 c.
6. Bryuning V. *Filosofskaya antropologiya. Istoricheskie predposylki i sovremennoe sostoyanie*. // *Zapadnaya filosofiya: itogi tysyacheletiya*. – Ye.: Delovaya kniga, 1997. – 209–410 c.
7. Gurevich P.S. *Filosofskaya antropologiya*. – M.: Omega-L, 2010. – 11–12 c.
8. Grigoryan B.T. *Filosofskaya antropologiya: kriticheskiy ocherk*. – M.: «Мысль», 1982. – 13 s.

10.00.00 – Filologiya

**FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA TIBBIYOT TERMINLARINING TARKIBIY
XUSUSIYATLARI**

Abrayeva Shahnoza Esonovna

Toshkent tibbiyot akademiyasi, O‘zbek va xorijiy tillar kafedrası

Katta o‘qituvchisi

E-mail: abrayevashaxnoza1990@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Fransuz va o‘zbek tillarida tibbiyot terminlarining leksik semantik tasnifini tahlil qilganmiz. Bundan tashqari zamonaviy tibbiyot terminologiyasining tarkibiy va semantik xususiyatlarini o‘rganib, o‘z fikr va xulosalarimizni qisqacha yozib o‘tganmiz. Tibbiyot terminologiyasi leksikologiyaning o‘ziga xos qatlamlaridan biri bo‘lib, u o‘zining semantik, morfologik va tarkibiy xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Kalit so‘zlari: lotincha va yunoncha so‘zlar, tizim, element, termin, tibbiy atama, sinonimik morfema, fransuz tili.

Аннотация: В статье мы проанализировали лексико-семантическую классификацию медицинских терминов во французском и узбекском языках. Кроме того, мы изучили структурные и семантические особенности современной медицинской терминологии и кратко записали наши мнения и выводы. Медицинская терминология - один из уникальных пластов лексикологии, отличающийся своими семантическими, морфологическими и структурными особенностями.

Ключевые слова: латинские и греческие слова, система, элемент, термин, медицинский термин, синонимическая морфема, французский язык.

Annotation: In the article, we analyzed the lexical semantic classification of medical terms in French and Uzbek. In addition, we studied the structural and semantic features of modern medical terminology and briefly wrote down our thoughts and conclusions. Medical terminology is one of the specific layers of lexicology, which is distinguished by its semantic, morphological and structural features.

Key words: Latin and Greek words, system, element, term, medical term, synonymous morpheme, French language

Kirish. Tibbiyot bilim va inson faoliyatining eng qadimgi sohalaridan biri bo‘lishiga qaramay, uning terminologiyasi uzoq vaqtdan beri shakllangan degan xulosaga kelish mantiqan to‘g‘ri. Tillarning turli semantik tuzilmalari turli mantiqiy paradigmalar orqali o‘rganilgan. Tabiiy tillardagi lingvistik iboralar ushbu sun‘iy lingvistik birliklar nuqtai nazaridan ko‘rib chiqiladi va kengaytirilgan holda talqin qilinadi. Tibbiy terminologiyaning keng tarqalishi va rivojlanishi uning ya‘ni Fransuz va o‘zbek tillarida tibbiyot terminlarining leksik semantik tasnifining tarkibiy va semantik xususiyatlarini chuqur tahlil qilishni talab qiladi. Bu mavzu kontseptual va tizimli determinizm bilan ajralib turadi.

Semantika, biror tilning so‘zlarining ma‘nolari va ularning tushunchalaridagi o‘zgarishlar, to‘g‘ri tarjimalar va qo‘llanilish sohaları bo‘yicha o‘rganishning asosiy qismlaridan biri hisoblanadi. Bu tarjimalar, iboralar, frazalar va so‘zlar orasidagi o‘zgarishlarni tushunish, shuningdek, so‘zlar va ularning ma‘nolari orasidagi munosabatlarni tahlil qilish va tasavvur qilishni o‘z ichiga oladi.

Fransuz va o‘zbek tili semantikasi so‘zlarning ma‘nolari, ularning tarixiy rivojlanishi, ularning qo‘llanilish sohalaridagi farqli kontekstlar va ularning boshqa tilda, ayniqsa ingliz tili, rus tili va boshqa tildagi o‘zgarishlari va tarjimalari to‘g‘risidagi tadqiqotlar va tushunchalarni

o'rganadi. Bu ikki til semantikasi, so'zlar va ularning ma'nolari, uslubiy xususiyatlar, frazalar, iboralar, qo'llanish bo'limlari va boshqa til asoslari bo'yicha o'rganishdan iboratdir. Semantika, fransuz tilini o'rganishning muhim qismidir, chunki u insonlar o'rtasidagi kommunikatsiyada so'zlar va ularning ma'nolari haqida tushuncha beradi.

Fransuz va o'zbek tillarida tibbiyot terminlarining leksik semantik tasnifining tarkibiy va semantik xususiyatlari, tibbiyot so'zlarining aniq ma'noni ifodalash, ularning taxlil qilinishi va ularning tibbiyot sohasida hamkorlikda qo'llanilishi uchun mo'ljallangan. Semantik xususiyatlar tibbiyot so'zlarining ma'noni va ularning ana shu so'z bilan bog'liq bo'lgan so'zlar bilan birga qanday foydalanilishi va ularning tibbiyotda qanday ma'no beringanligi haqida ma'lumotlarni ifodalaydi.

Tabbiyot terminologiyasi tibbiyot sohasidagi maxsus so'zlar va ifodalar to'plamidir. Bu terminologiya, tibbiyot sohasidagi fikrlarni, davolarni, kasalliklarni, anatomiya va fiziologiya haqida ma'lumotlarni ifodalashda va tushunchalar o'rtasida o'z ma'nolarini o'zlashtirishda ishlatiladi.

Quyidagi ko'rinishda, bir qancha umumiy tibbiyot terminologiyasi misollarini keltiramiz:

Anatomiya: Inson yoki hayvonning tuzilish tizimi. Misol uchun, jigar, bosh, qo'l, oyoq kabi tuzilish qismlari.

Fiziologiya: Organizmning normal faoliyati va funksiyalari. Misol uchun, qanday qilib oksigen qabul qilinadi va uni qanday qilib qon tizimiga yetkaziladi.

Kasalliklar: Tashqi yoki ichki sabablar tufayli sodir bo'lgan o'zgarishlar yoki og'irliklar. Misol uchun, qabzlik, gripp, diabet kabi kasalliklar.

Davolash: Kasallikni davolash jarayoni. Misol uchun, dori ichish, operatsiya, terapiya va boshqa usullar.

Simptomlar: Kasallik yoki vaziyatning ko'rsatishlari. Misol uchun, qon bosimi, og'riq, bosh aqiliq kabi simptomlar.

Tanishtirish: Kasallikni aniqlash jarayoni. Misol uchun, laboratoriya testlari, rentgen, MRI skanlari va boshqa diagnostik usullar.

Farmakologiya: Dori va kimyoviy vositalar haqida ma'lumotlar. Misol uchun, antibiotiklar, analgetiklar, antidepresantlar kabi.

Epidemiologiya: Kasallikning tarqalganlik darajasini va uning sabablarini o'rganish. Misol uchun, pandemiyalar, epidemiyalar, jinsiy yuqumlar kabi.

Profilaktika: Kasalliklarni oldini olish usullari. Misol uchun, aql-salomat hayotning o'rgangan shartlari, to'g'ri ovqatlanish va tibbiy belgilarni ko'rib chiqish.

Reabilitatsiya: Kasallik, jarohat yoki boshqa sabablardan tortib kelgan shaxsga yordam berish jarayoni. Misol uchun, fizioterapiya, terapevtik mashqlar, psixologik yordam va boshqa usullar.

Bu so'zlar va ifodalar tibbiyot sohasida fikrlarni yoritish va ma'lumot almashishda juda muhimdir. Taraqqiyot o'rtasida, yangi so'zlar va fikrlar paydo bo'lishi mumkinligi bilan, terminologiyada ham yangilanishlar bo'lishi mumkin. Tibbiyot sohasida ishlatiladigan terminlar, o'ziga xos ma'nolari va turli xil shakllari bilan bir biriga chambarchas bog'liqdir. Bu terminlarni o'rganish uchun tibbiyot sohasidagi maxsus bilim va tajribaga ega bo'lish talab qilinadi. Tibbiyot terminlari ularning ma'nolari va kelishuv shakllari bo'yicha boshqa so'zlardan farqli bo'ladi. Tibbiyot terminlarining semantik xususiyatlari, tibbiyot sohasidagi terminologiya va tushunchalarning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi. Bu terminlar, tibbiyot sohasida ishlatiladigan maxsus so'zlar, ularning ma'nolari, kelishuv shakllari va ularning o'zaro aloqalari haqida ma'lumot beradi. Uzoq vaqt davomida tilshunoslarning tibbiy lug'at zaiflashmadi, aksincha, maxsus sharoitlar tufayli tibbiyot tilining faoliyati va rivojlanishi tobora yangilanib bormoqda deb fikrlar bildiradilar.

Fransuz va o'zbek tillarida tibbiyot terminlarining leksik semantik tasnifining tarkibiy va semantik xususiyatlari, tibbiyot so'zlarining aniq ma'noni ifodalash, ularning tahlil qilinishi va ularning tibbiyot sohasida hamkorlikda qo'llanilishi uchun mo'ljallangan. Semantik xususiyatlar tibbiyot so'zlarining ma'noni va ularning ana shu so'z bilan bog'liq bo'lgan so'zlar bilan birga qanday foydalanilishi va ularning tibbiyotda qanday ma'no berilganligi haqida ma'lumotlarni ifodalaydi.

Semantik xususiyatlar tibbiyot terminologiyasida juda muhimdir, chunki ular tibbiyot so'zlarining ma'noni, ularning bir-biriga bog'liqlik darajasi va ularning tibbiyot sohasida qanday shaklda foydalanilishi haqida ma'lumot beradi. Tibbiyot terminlari, tibbiyot so'zlarining aniq va ma'noli tushunchalarini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu terminlar, tibbiyot so'zlarining ma'nolari, ularning xususiyatlari va ulardan foydalanish usullari haqida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Tibbiy terminlar, tibbiyot sohasida ishlatiladigan maxsus so'zlar, ularning ma'nolari, turli shakllari va ularning o'zaro aloqalari haqida ma'lumot beradi.

Tibbiyot terminlari orasida bir-biriga o'zaro aloqalar mavjud. Bu aloqalar, ularning ma'nolariga va turli xil shakllariga bog'liq bo'ladi. O'rganilayotgan tibbiy atamalar turli xil leksik va semantik guruhlariga tegishlidir. Hosil bo'lgan tibbiy atamalarning ko'p qismi ot so'z turkumini o'z ichiga oladi. Tadqiqotlar natijasida tibbiyot terminlarining nazariy asoslari aniqlandi va hozirda ularni amaliyotga qo'llash chora tadbirlari amalga oshirilmoqda. Unga ko'ra tibbiy atamalar tibbiy terminologik sifatida nutqning barcha qismlari bilan ifodalanadi. Tibbiy atamalarni semantik taqqoslash bizga so'z ma'nosining o'zgarishi va o'zgarimasligi bilan bog'liq bo'lgan almashinish qobiliyatini aniqlashga yordam berdi. Tibbiyot terminlarining semantik xususiyatlari, ularning ma'nolari va turli shakllari bilan bog'liqdir. Hozirgi zamon tibbiy atamashunosligi tom ma'noda keng va murakkab atamalar tizimi hisoblanib, bir necha yuz ming so'z va so'z birikmalarini o'z ichiga oladi. Fransuz va o'zbek tillarida tibbiyot terminlarining leksik semantik tasnifi keng ochish, hamda lotin tili vositalarining murakkab va xilma-xil tizimiga ega ekanligi amaliy aniqlashtirishdan iborat. Tilning barcha darajadagi vositalari - fonetik, morfemik, leksik-semantik va sintaktik vositalar yordamida yangi leksik birliklar yaratilishini mazmuniy isbotlashdan iborat.

Xulosa. Tilda so'z yasash tilning lug'at boyligini rivojlantirishning asosiy, eng muhim usuli hisoblanadi, chunki so'z yasash sohasida til rivojlanish qonuniyatlari ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Tibbiyot terminlarining semantik xususiyatlari, ularning ma'nolari va ishlatilishiga oid qoidalarni o'rganishdan iboratdir. Fransuz va o'zbek tillarida tibbiyot terminlarining leksik semantik tasnifining tarkibiy va semantik xususiyatlari, tibbiyot so'zlarining aniq ma'noni ifodalash, ularning tahlil qilinishi va ularning tibbiyot sohasida hamkorlikda qo'llanilishi uchun mo'ljallangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Агафонов, А.Н. Этимология и семантика некоторых медицинских терминов / А.Н. Агафонов // Вестник Смоленской государственной медицинской академии. – 2015. – Т. 14. – № 3. – С. 97– 102.
2. Авербух, К.Я. Проблема вариантности терминологии и неполные термины / К.Я. Авербух // Лексика, терминология, стили. – Горький, 1977. – Вып. 6. – 187 с.
3. Авербух, К.Я. Стандартизация терминологии: некоторые итоги и перспективы / К.Я. Авербух // НТИ / К.Я. Авербух. – 1985. – Сер. 1. – № 3. – 104 с.
4. Азизова, М.Х. Функционирование медицинских терминов в таджикском и английском языках (на материале названий болезней): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Азизова Мастона Хамидовна. – Душанбе, 2016. – 162 с.

5. Алексеева, Л.М. Проблемы термина и терминообразование. Пермь, 1998. – 325 с.
6. Багана, Ж., Величкова, С.М. Проблемы медицинской терминологии (на материале немецкого языка) / Ж. Багана, С.М. Величкова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. – 2013. – № 2. – С. 23 – 28.

10.00.00 – Filologiya

**OLIY O‘QUV YURTLARIDA RUS TILINI O‘QITISHDA KOMPLEKS
YONDASHUV**

Mirrahimova Gulbahor Shuhratovna,

Toshkent tibbiyot akademiyasi, O‘zbek va xorijiy tillar kafedrası

Annotatsiya: Maqolada oliy ta’lim muassasalarida talabalarga sifatli ta’lim berish, mamlakatimiz ta’limini modernizatsiya qilish bo‘yicha izchil chora-tadbirlar, bu borada xalqaro ta’lim standartlarini joriy etish, oliy o‘quv yurtlari talabalarini o‘qitish uslublaridan foydalanish va atrofdagilar bilan kasbiy muloqot madaniyatini yuksaltirishdan iboratdir. Maqolada bu borada qilinayotgan say-harakatlar va keyingi yillarda amalga oshirilayotgan ishlarni tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: oliy ta’lim, o‘qitish metodikasi, zamonaviy talablar, kasbiy tayyorgarlik, tibbiyot ta’limi, modernizatsiya qilish, zamonaviy texnologiyalar.

Аннотация: В статье качественное образование студентов в высших учебных заведениях, последовательные меры по модернизации образования нашей страны, внедрение международных стандартов образования в этой связи, использование методов обучения студентов вузов и окружающей среды направлены на повышение культуры профессионального образования. В статье анализируются усилия, предпринятые в этом направлении, и работа, проведенная в последующие годы.

Ключевые слова: высшее образование, методика преподавания, современные требования, профессиональная подготовка, медицинское образование, модернизация, современные технологии.

Annotation: The article discusses the provision of quality education to students in higher education institutions, consistent measures to modernize our country's education, the introduction of international educational standards in this regard, the use of teaching methods for students of higher education institutions, and the improvement of the culture of professional communication with those around them. The article analyzes the efforts being made in this regard and the work being carried out in recent years.

Keywords: higher education, teaching methodology, modern requirements, professional training, medical education, modernization, modern technologies.

Kirish. Bugungi kunda dunyoda bo‘lajak tibbiyot xodimlarida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish ilmiy zarurat sifatida e’tirof etilmoqda. O‘quv adabiyotlarining tuzilishi, mazmuni va mazmunini xalqaro talablar bilan uyg‘unlashtirish chet tilini o‘qitish samaradorligining muhim omilidir. Bu borada barcha ta’lim muassasalari faoliyatida kutilgan natijalar, sifat va samaradorlikka erishish muhim ahamiyatga ega. Til savodxonligini yuqori standartlarga olib chiqish uchun xorijiy tajribani o‘rganish, hamkorlikda izlanishlar olib borish zarurligini tushuntiradi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ta’lim tizimini isloh qilishga alohida e’tibor qaratilmoqda va bu ezgu maqsaddir. Har qanday davlat va jamiyat taraqqiyoti yosh avlod kamoloti, intilishlari va jasorati bilan uzviy bog‘liqdir. Shu o‘rinda alohida ta’kidlash joizki, ta’lim tizimi va ta’lim sohasidagi qonunlar hamda davlat dasturlarida yuqori malakali kadrlar tayyorlash, fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyasini ta’minlash, yoshlarni milliy va milliy g‘oyalar ruhida tarbiyalash kabi muhim vazifalar muvaffaqiyatli hal etilmoqda. umuminsoniy qadriyatlar.

Barcha darajadagi xalqaro aloqalar va hamkorlikni kengaytirish, O'zbekistonning Yevropa va jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuv siyosati hayotimizning barcha sohalari, jumladan, ta'lim ham kamida ikkita xorijiy tilni bilishni nazarda tutuvchi xalqaro standartlarga mos kelishini anglatadi. Natijada, chet tillarini bilish insonning shaxsiy va professional muloqoti sohasida juda muhim mahoratga aylanadi va xalqaro yo'naltirilgan shaxsni shakllantirishga yordam beradi. Mamlakatimizdagi zamonaviy ta'limda ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'quvchilarda zarur fazilatlarni shakllantirish imkonini beruvchi vositalar, shakl va texnologiyalarning keng tanloviga ega. Chet tili o'qituvchilari uchun ko'p tilli o'qitish ana shunday texnologiyaga aylandi. Birinchi chet tili asosida ikkinchi chet tilini o'rgatishda talabalar bir vaqtning o'zida bir nechta chet tillarini o'zlashtirish jarayonida duch keladigan asosiy muammolarni o'rganish hamda ularni bartaraf etish yo'llarini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Shubhasiz, ikkinchi chet tilini o'rganish nafaqat ona tilini, balki chet tilini ham hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. Shuningdek, o'rganilayotgan tillarning yaqinligi va ularning o'zaro kirib borish tendentsiyalarini hisobga olish kerak. Rus tilini ingliz tili asosida o'qitishning uslubiy usullari sifatida interferensiyaning ijobiy xususiyatlaridan foydalanishga arziydi.

Tilshunoslikda har bir ta'lim bosqichida shaxsni shakllantirish tamoyillarini o'rganish, hayotiy ehtiyojlarni ilmiy jihatdan tadqiq etish, milliy-ma'naviy qadriyatlarni asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazish, muloqot qilishning iqtisodiy va iqtisodiy vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Chet tillarni o'rganishning mavjud tizimini o'zgartirish, har bir bosqich uchun xalqaro standartlarga mos o'quv-uslubiy majmualar yaratish, ta'lim tizimini muntazam takomillashtirish vazifalari chet tillarni o'rganishning prinsipial yangi yo'llarini belgilab berdi. Bugungi globallashtirish jamiyatida ma'lum bir chet tilini bilish juda muhim, bu tillarning qanchalik muhimligini ko'rsatadi. Bugun mamlakatimizda xorijiy tillarni o'rgatish va o'rganishga har qachongidan ham ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Xususan, rus tilini mukammal o'rganish Rossiya va MDH davlatlari bilan hamkorlikni yanada mustahkamlash, iqtisodiy va diplomatik aloqalarni mustahkamlash imkonini beradi.

Bugungi kunda jahon hamjamiyati ta'lim sifati va samaradorligini oshirish uchun ta'lim jarayonida zamonaviy ta'lim masalasini hal qila boshladi. Xorijiy tillarni zamonaviy usul va vositalardan foydalangan holda tez, oson va sifatli o'rgatish ta'lim sifati, maqsad va natijalarning izchilligi, belgilangan maqsadlarga erishish demakdir. Xorijiy tillarni bilish har bir mutaxassisning o'z faoliyat yo'nalishi bo'yicha ilg'or usullardan foydalana olishi va yetuk mutaxassis sifatida samarali dars bera olishi uchun mutaxassisligidan qat'iy nazar, muhim mezonlardan biridir. Xususan, tibbiyot xodimlari xorijiy tillardan birini mukammal bilishi, nufuzli xalqaro seminar va treninglarda ishtirok etishi, o'z fikr-mulohazalarini bildirishi, o'quv adabiyotlarini kasbiy nuqtai nazardan tarjima qilishi va ular ustida ish olib borishi mumkin. Oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan navqiron avlod zamon talablari darajasida yetuk mutaxassisdir. Asosiysi, o'qituvchining faoliyati shaxsga yo'naltirilgan yondashuvga asoslanishi kerak, bu kommunikativ va faol xarakterga ega bo'lib, o'zaro tushunish va samarali hamkorlik muhitini yaratadi, bunda ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari yuqori hissiy jihatdan ma'lumot almashadilar. Va bu, amaliyot shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning til o'rganishga bo'lgan qiziqishini rivojlantirish uchun qo'shimcha manbadir. Ishga joylashishning asosiy mezonlari: o'z-o'zini tayinlash, asosiy bilim, chet tillarini bilish va ish tajribasi. Biroq, chet tillarini bilish asosiy mezonlardan biri bo'lib, xodimlar xizmatlari tomonidan katta talabga ega. Chet tilini bilish muvaffaqiyatli martabaning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, bo'lajak mutaxassisning shaxsiy o'sishiga yordam beradi va uning aqliy faoliyatini faollashtiradi.

Xulosa. Yuqorida aytilganlarning barchasidan xulosa qilishimiz mumkinki, universitetlarda, xususan, tilga oid bo'lmagan universitetlarda bunday ko'p qirrali vazifani hal qilish uchun xorijiy tillarni o'qitishning mavjud tizimini qayta ko'rib chiqish zarur. Birinchi va

ikkinchi chet tillarining grammatik va sintaktik xususiyatlaridagi o'xshashlik va farqlarning aniq namoyon bo'lishi grammatik materialni yanada samarali o'zlashtirishga yordam beradi, o'rganilgan grammatik tuzilmalarni nutq faoliyatida ongli ravishda qo'llashga yordam beradi va qo'shimcha ravishda chet tilini o'rganishga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Боев О.В., Коростелева Е.Н., Чучалин А.И. Проектирование магистерских программ на основе планирования компетенций специалистов. / Под ред. проф. А.И. Чучалина: Томск: Изд-во ТПУ, -2007. - 63 с.
2. Гаврилова О.В. Современные проблемы обучения бакалавров в неязыковом вузе // Вестник Оренбургского государственного университета. - 2014. - №2. - С. 40-43.
3. Шагбанова Х.С. Формирование языковой компетентности в сфере бытового и профессионального общения у студентов вузов // Вопросы гуманитарных наук. - 2007. -№ 3 (30). - 395 с.
4. Международный журнал экспериментального образования. - 2016. - № 3-2. - С. 312-315;
5. Рысбаева Г.А., Медетбекова Н.Н. Иностранный язык как средство формирования адаптации к профессиональной деятельности

10.00.00 – Filologiya

**FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA XARAKTER IFODALOVCHI OTLI
FRAZEOLGIK BIRLIKLAR**

Primova Munisa Majlimovna

ALFRAGANUS UNIVERSITY NOTT,

Farmatsevtika va kimyo kafedrasining katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada tilshunoslik sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarning aksariyat qismida til va madaniyat birligi to‘g‘risidagi g‘oyalar yetakchilik qilmoqda. Darhaqiqat, ikki tilda so‘zlashayotgan kishilar o‘rtasidagi muloqotni nafaqat til vositasida axborot almashish sifatida, balki, ikki xalq madaniyati o‘rtasidagi muloqot deb baholash to‘g‘ri bo‘ladi. Aynan shu sababli keyingi vaqtlarda olimlar o‘rtasida frazeologizmlarning madaniy axborot almashish funksiyasini, ya‘ni frazeologizmlarning semantik strukturasi bir necha avlodlarning dunyoqarashi va dunyoni bilish sohasidagi tajribalarini aks ettirish vazifalarini o‘rganishga qiziqish ortib bormoqda.

Kalit so‘zlar: frazeologik birikmalar, o‘zgaruvchan birikmalar, til birliklari, leksemalar, fransuz va o‘zbek tillari, yetakchi komponent.

Аннотация: В статье большинство исследований, проводимых в области языкознания, руководствуются идеями о единстве языка и культуры. На самом деле общение между людьми, говорящими на двух языках, правильнее оценивать не только как обмен информацией посредством языка, но и как общение культур двух народов. Именно по этой причине ученые все больше интересуются изучением функции культурно-информационного обмена фразеологии, то есть задач отражения в семантической структуре фразеологии мировоззрения и опыта нескольких поколений в области познания мира.

Ключевые слова: фразеологические сочетания, вариативные сочетания, языковые единицы, лексемы, французский и узбекский языки, ведущий компонент.

Abstract: The article argues that in most of the research conducted in the field of linguistics, the ideas of the unity of language and culture dominate. Indeed, it would be more correct to assess the communication between people speaking two languages not only as an exchange of information through language, but also as a dialogue between the cultures of two peoples. That is why recently there has been a growing interest among scientists in studying the function of phraseologisms as a means of exchanging cultural information, that is, in the semantic structure of phraseologisms, reflecting the worldview and experience of several generations in the field of knowledge of the world.

Keywords: phraseological units, variable combinations, linguistic units, lexemes, French and Uzbek languages, leading component.

Kirish. Frazeologizmlar yasalişini o‘rganish frazeologik birikmalar tarkibiy qismlarini har tomonlama va chuqur tadqiq qilishni taqozo etadi. Frazeologik birikmalar katta qismining tarkibi so‘z-komponentlarni o‘z ichiga oluvchi o‘zgaruvchan birikmalardan tashkil topadi. O‘zgaruvchan birikmalar va frazeologik birikmalar yasaliş mohiyatini ushbu til birliklari tarkibiga kiruvchi leksemalarning tarkibi va semantik tabiatining asosiy qirralarini o‘rganish orqali tushunish mumkinligiga G.G. Sokolova ishora qilgan [Sokolova, 1987: 22].

Har bir tilning frazeologik birikmalari o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, ular ko‘p jihatdan muayyan tilning leksik-grammatik va stilistik tabiatiga bog‘liq bo‘ladi. Frazeologik

birliklarning o'ziga xosligi ularning ma'nosida, grammatik tuzilishida, leksik tarkibida namoyon bo'ladi.

Fransuz va o'zbek tillari frazeologik birikmalarini tipologik qiyosiy o'rganishdan maqsad ularning asosiy grammatik va struktur turlarini aniqlashdan iborat. Shu nuqtai nazardan fransuz va o'zbek tillari frazeologik birikmalarini quyidagi belgilarga qarab klassifikatsiya qilishimiz mumkin:

1. Tuzilish prinsipiga ko'ra – mustaqil ma'noga ega so'zlar miqdoriga ko'ra. Frazeologik birliklar tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab turlarga bo'linadi. Sodda frazeologik birliklar aniqlovchi va aniqlanmishdan tashkil topgan bo'lsa, murakkab tuzilishli frazeologik birliklar uch va undan ortiq mustaqil ma'noli so'zlardan tashkil topadi. Ular komponentlarning kengayib borishi bilan ajralib turadi.

2. Frazeologik birliklarni tashkil etuvchi yetakchi komponentning morfologik jihatdan qaysi turkumga mansubligiga ko'ra. FBning yetakchi komponenti bu grammatik jihatdan mustaqil, muayyan so'z turkumiga mansub va gap bo'lagi vazifasida keluvchi va shu bilan frazeologik birlikning mavjudligini belgilovchi bo'lak hisoblanadi. Biz o'rganayotgan inson xarakterini ifodalovchi frazeologik birliklarning ot, fe'l va sifat komponentli turlari mavjud.

3. Frazeologik birlik tobe bo'lagining yetakchi bo'lakka nisbatan oldin yoki keyin kelishiga ko'ra.

4. Sintaktik funksiyasiga ko'ra.

5. Frazeologik birliklar komponentlari o'rtasidagi sintaktik munosabatlarga ko'ra egalik va noegalik turlar ajratiladi. Egalik frazeologik birliklar o'zbek tilida moslashuv yordamida, noegalik frazeologik birliklar esa boshqaruv va bitishuv yordamida hosil bo'ladi

Frazeologik birikmalarining ifoda plani erkin birikmalar yoki gaplardan farq qilmasligini O.Nazarov xam ta'kidlaydi. Uning ta'kidlashicha, erkin sintaktik birikmalar strukturasiidan farqlanuvchi, frazeologizmlarning o'zigagina xos bo'lgan struktur tuzilish bo'lishi mumkin emas. Tildagi barcha frazeologizmlar ular mansub bo'lgan muayyan tilda mavjud bo'lgan erkin sintaktik qurilmalar namunasida yasalgan bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, frazeologizmlar o'z tuzilishiga ko'ra odatdagi so'z birikmalari tuzilishidan farq qilmaydi [Nazarov, 1973: 163-164].

Shundan kelib chiqib, frazeologiyada quyidagi birliklar farqlanadi:

1. Tuzilishiga ko'ra so'z birikmasiga teng bo'lgan frazeologizmlar;
2. Tuzilishiga ko'ra gapga teng bo'lgan frazeologizmlar (Shanskiy N.M., 1963; Raxmatullaev Sh., 1966; Molotkov A.I., 1977.).

Bu maqolamizda so'z birikmasiga teng bo'lgan frazeologizmlarni tadqiq qilamiz va ularni quyidagi mezonlar asosida guruhlariga ajratamiz:

1. Asosiy komponentning morfologik ifodalanishiga ko'ra. Morfologik nuqtai nazardan FBlar u yoki bu so'z turkumiga bog'langan bo'ladi. Shu sababli ularni asosiy komponentning grammatik shakliga ko'ra guruhlariga bo'lish maqsadga muvofiq. FBning asosiy komponenti deganda grammatik jihatdan mustaqil, muayyan so'z turkumiga oid bo'lib, u yoki bu gap bo'lagi vazifasida kelgan komponent tushuniladi.

Fransuz va o'zbek tilarida xarakter ifodalovchi frazeologik birliklarning struktur tahlili shuni ko'rsatdiki, qiyoslanayotgan tillarda quyidagi tuzilishdagi birliklar mavjud:

1. Otli frazeologik birliklar;
2. Fe'lli frazeologik birliklar;
3. Sifat (ravish) asosli frazeologik birliklar.

Otli frazeologik birikmalarga ot so'z turkumidagi so'zlar bilan bir xil vazifani bajaruvchi va asosiy komponenti otdan tashkil topgan birikmalar kiritiladi.

Fransuz tilida substantiv frazeologik birikmalarining aksariyat qismi ot so'z turkumi bosh bo'lak sifatida keladigan predikativsiz birikmalardan iborat. Qisman predikativ va predikativ bog'lanish asosida yasalgan frazeologik birikmalar ozchilikni tashkil etadi.

Soʻz birikmalari komponentlarining oʻzaro birikish usuliga koʻra izofaning uch xil koʻrinishi mavjud.

Birinchi tip izofali birikmalarning komponentlari hech qanday grammatik belgilersiz bitishuv yoʻli bilan qoʻshiladi, yaʼni bunday birikmalarning oʻzaro bogʻliqligi «soʻz tartibi va birlashtiruvchi intonatsiya bilan belgilanadi» [Doniyorov, 1977: 99]. Masalan: *latta yurak, poʻstak kalla, tovuq miya, tosh yurak, qovoq kalla*, Bunday strukturali frazeologik birikmalar oʻzbek tilida kam uchraydi.

Ikkinchi tip izofali birikmada birinchi komponent bosh kelishik shaklida, ikkinchi komponent esa egalik qoʻshimchasi bilan keladi [Doniyorov, 1977: 99].

Uchinchi tip izofada har ikkala komponentning grammatik belgisi boʻladi. Birikmaning strukturali «ot + qaratqich kelishigi qoʻshimchasi + ot + egalik qoʻshimchasi» modelida ifodalanadi. Bunday tipdagi izofali birikmalar ikkinchi tipdagi izofadan grammatik jihatdan qaratqich kelishigining formal ifodalanishi bilan farq qiladi. Masalan, ammamning buzogʻi, miltiqning oʻqi, shaytonning urgʻochisi, yigitning xoʻrozi – yigitlar ichida eng zoʻri. Bunday frazeologik birliklar gapda ot soʻz turkumiga xos funksiyalarda keladi. Masalan:

Bektemirdan koʻnglim toʻq, -dedi Ali tajang, -kallasi ishlaydi. Ammo Safar choʻtir, u ham qoʻrqoq, ham **ammamning buzogʻi**. (Oybek, Qutlugʻ qon).

Bu gapda ammamning buzogʻi iborasi ot kesim funksiyasida kelmoqda. Tadqiqotimiz davomida ushbu modeldagi iboralarda asosiy qismi aniqlovchi orqali ifodalanadigan frazeologik birliklar ham borligi aniqlandi. Masalan, *itning keyingi oyogʻi* (ish-faoliyat va shu kabilarda qatordagilardan (boshqalardan) eng oxirda ekanlikni bildiradi) [<https://savodxon.uz>] birikmasida «oyogʻi» soʻzi aniqlovchi vazifasidagi «keyingi» soʻzi orqali yoyilishi kuzatiladi.

Koʻrinadiki, oʻzbek tili frazeologik qatlamida uchala tip izofali birikmalar uchraydi. Ularning ichida ikkinchi tip izofali terminlar eng mahsuldor hisoblanadi.

1. Adj+Subs modelida yasalgan frazeologizmlar. Frazeologik birikmalarning bunday modeliga biz ot funksiyasini bajaruvchi birliklarni kiritdik. Shunday tipda yasalib, aniqlovchi vazifasida keluvchi birliklarni biz sifat tarkibli birikmalarga kiritdik. Adj+Subs modelida yasaluvchi frazeologik birikmalarda tobe boʻlak bosh boʻlakdan oldinda turadi va ular bir-biri bilan moslashuv orqali bogʻlanadi. Masalan, muloyim supurgi – muomalasi yumshoq, muloyim, ammo oʻzi qattiq yoki quv odam [OʻTIL J.III, 2006: 589]. Boshqa misollar: yot tovuq, katta ogʻiz, tirik murda, ikki oyoqli boʻri.

2. Subs +Adj modelida yasalgan iboralarda tobe boʻlak bosh boʻlakdan keyin keladi va ular bitishuv yoʻli bilan bogʻlanadi. Masalan, bagʻri butun, musichai beozor, mulla quruq. Ushbu modelda yasalgan iboralarda komponentlarning oʻzaro almashinib kelishini kuzatdik. Masalan:

- bagʻri butun, bagʻri qon, bagʻri keng;
- yuragi qon, dili qon, bagʻri qon;
- koʻngli toza, koʻngli oq; koʻngli ochiq, koʻngli qattiq;
- istarasi issiq, istarasi sovuq, soʻxtasi sovuq.

Shunday qilib, fransuz va oʻzbek tillarida inson xarakterini ifodalovchi otli frazeologik birliklarni qiyosiy tahlili bizga quyidagilarni aniqlash imkoniyatini yaratdi:

1. Inson xarakterini ifodalovchi otli frazeologik birliklar komponentlari fransuz tilida moslashuv, boshqaruv va bitishuv vositasida, oʻzbek tilida esa koʻproq moslashuv va bitishuv vositasida bogʻlanadi. Oʻzbek tilida komponentlar bogʻlanishida bitishuv dominantlik qilsa, fransuz tilida esa moslashuv asosida bogʻlanish ustunlik qiladi.

2. Fransuz tilida 80% frazeologik birliklarda tobe boʻlak bosh boʻlakdan oldin kelsa, oʻzbek tilida frazeologik birliklarning eng katta qismida tobe boʻlak bosh boʻlakdan keyin kelishi aniqlandi. Oʻzbek tilida bu koʻrsatkich 62% tashkil etadi.

3. Fransuz tilida otli frazeologik birliklarning tobe bo‘lagi bosh bo‘lak bilan jins va sonda moslashadi. O‘zbek tilida tobe bo‘lak bosh bo‘lak bilan son va kelishikda moslashadi. O‘zbek tilida jins kategoriyasi mavjud emas.

4. Inson xarakterini ifodalovchi otli frazeologik birliklar qiyoslanayotgan har ikki tilda ega, aniqlovchi va ot kesim vazifasida keladi.

Xulosa. Mamlakatimizda mustaqillik yillarida boshqa fanlar qatori tilshunoslik fani tobora taraqqiy etib kelmoqda. Uning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan frazeologiya ilmi xususida ham xuddi shunday fikrni aytish mumkin. Frazeologik birliklar o‘zida xalqning til va nutq xususiyatlarini aks ettirishi bilan doimo tilshunos olimlarning e’tiborini tortib kelgan. Bugunga qadar turli tillarning frazeologiya masalalari atroflicha o‘rganilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullaeva R.Yu. O‘zbek tilida xarakter ifodalovchi birliklar semantikasi: Filol. fanlari bo‘yicha falsafa d-ri (PhD) ... dis. avtoref. – Namangan, 2021. – 24 b.

2. Азимова М.А. ФЕ со структурой простого предложения в современном немецком и узбекском языках (опыт сравнительно-сопоставительного анализа): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тбилиси, 1981. – 32 с.

3. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л., 1963. – 208 с.

4. Алеева Г.Х. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, характеризующих внешность человека в английском и турецком языках: Дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 1999. – 165 с.

5. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – 394 с.

10.00.00 – Filologiya

ISTIQLOL DAVRI ROMANLARI GENEZISI

Yaqubov Islomjon Ahmedjonovich

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU professori, filologiya fanlari doktori

E-mail: islamjon.yakubov.61@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi davrda yaratilgan romanlarning shakllanish bosqichlari, ularning badiiy tafakkur taraqqiyotidagi o‘rni hamda adabiy jarayondagi tutgan mavqei o‘rganiladi. Mustaqillik davri romanlarida tarixiy haqiqat, milliy o‘zlik, ijtimoiy-ma’naviy muammolar, shaxs va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar badiiy talqin etilgan. Shuningdek, maqolada bu romanlar genezisining ijtimoiy-siyosiy omillar bilan bog‘liqligi, adiblar qalamiga mansub asarlardagi syujet, obraz, mualliflik pozitsiyasi hamda janr jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari mustaqillik davri adabiyotining yangi bosqichini ilmiy asosda anglash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: istiqlol davri, roman, genezis, milliy o‘zlik, tarixiy haqiqat, adabiy jarayon, syujet, obraz, mualliflik pozitsiyasi, badiiy tafakkur.

ГЕНЕЗИС РОМАНОВ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация. В данной статье рассматривается генезис узбекских романов периода независимости. В ней обосновано, что гармония культур народов мира явилас фактором возникновения новых формально-стилистических исследований не только в общественной и культурной, но и в литературной жизни. Автор объяснил это на примере того, что узбекские романисты периода независимости учились у таких древних философов, как Сократ (Сократ), Платон (Плато), Аристотел (Аристотел), а также произведений, созданных в европейских философских направлениях. 19 века. Сегодня проблема эстетического восприятия мира, его описания, задачи художественного творчества значительно расширились.

Если мы посмотрим на нынешние узбекские романы, то увидим, что невозможно прекрасно понять и интерпретировать события, основанные на восточных религиозных основах, западным сознанием и свободой воли. Нет сомнения, что эффективное использование методов и средств, соответствующих поэтике конкретного художественного текста восточных и западных философско-эстетических воззрений, даст положительные результаты. «Люди любви» (О. Мухтар), «Птица в степи Фано», «Пахлан Мухаммад» (А. Дилмурод), «Божий колодец» (Э. Самандар), «Последнее путешествие Ясави» (С. Сиёев), «Равновесие», «Бунтар и повиновение», «Сабо и Самандар» (У. Хамдам) доказывают наше мнение.

Представляется, что особенности художественного творчества следует изучать на основе наследования, опираясь на источники потребления. При этом нашему современному литературоведению уместно подходит к художественному тексту на основе эстетических критериев, изучать и интерпретировать его духовные, духовно-эстетические корни.

Ключевые слова. Роман, герой, писатель, генезис, направление, текст, литературоведение, поэтика, культурная жизнь, литературный процесс, литература периода независимости.

THE GENESIS OF THE NOVELS OF THE INDEPENDENCE PERIOD

Abstract. This article examines the genesis of Uzbek novels of the independence period. It substantiates that the harmony of cultures of the peoples of the world was a factor in the emergence of new formal-stylistic studies not only in social and cultural, but also in literary life. The author explained this using the example of the fact that Uzbek novelists of the independence period learned from such ancient philosophers as Socrates (Socrates), Plato (Plato), Aristotle (Aristotle), as well as works created in European philosophical trends. 19th century. Today, the problem of aesthetic perception of the world, its description, the tasks of artistic creativity have expanded significantly.

If we look at the current Uzbek novels, we will see that it is impossible to perfectly understand and interpret the events based on Eastern religious foundations with Western consciousness and free will. There is no doubt that the effective use of methods and means corresponding to the poetics of a specific artistic text of Eastern and Western philosophical and aesthetic views will give positive results. "People of Love" (O. Mukhtar), "Bird in the Steppe of Fano", "Pahlvan Muhammad" (A. Dilmurod), "God's Well" (E. Samandar), "The Last Journey of Yasawi" (S. Siyoev), "Balance", "Rebel and Obedience", "Sabo and Samandar" (U. Hamdam) prove our opinion.

It seems that the features of artistic creativity should be studied on the basis of inheritance, relying on sources of consumption. At the same time, it is appropriate for our modern literary criticism to approach the artistic text on the basis of aesthetic criteria, to study and interpret its spiritual, spiritual-aesthetic roots.

Keywords. Novel, hero, writer, genesis, trend, text, literary criticism, poetics, cultural life, literary process, literature of the independence period.

Insoniyat tarixida shunday jarayonlar borki, dunyo xalqlari madaniyatining uyg'unlashuvi yangi hodisalarni yuzaga chiqarganligi kuzatiladi. Masalan, ellinlar madaniyatining sharqdagi mahalliy xalqlarning madaniyati bilan birikuvi o'sha davrdagi tarixiy vaziyatning, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy munosabatlarning mahsuli edi. Sharqning yunon va makedon madaniyati bilan, aksincha ularning Sharq madaniyati bilan tanishuvi Bolqon yarim orollari, Egey dengizidagi orollar, Kichik Osiyo, Misr, Old Osiyo, O'rta Osiyoning janubiy tumanlari, Markaziy Osiyoning bir qismi yaxlit makonga aylanishi tufayli sodir bo'ldi. Demakki, yaxlitlik nafaqat iqtisodiy, balki madaniy taraqqiyotning ham muhim omili.

Ellinizm [6] davrida adabiyot va san'at ijtimoiy-siyosiy jangavor ruhdan chinakam san'at yo'nalishiga, ko'ngil izhoriga, insoniy munosabatlar tasviriga o'tdi. Alohida odamning kayfiyatini ko'rsatish muhim sanala boshlandi. Adabiyot va san'at baland didli kitobxon saviyasiga yuksaldi. Menandr (*Afina*) dramalarida ruhiy-psixologik teranlik; shoir Kallimax (*Shimoliy Afrika*) ijodidagi qisqalik, aniqlik, o'tkirlik, klassik adabiyot an'alaridan qochish, epigrama, epilliya, gimn janrlariga murojaat etish; Feokrit idilliyalaridagi ko'tarinki romantik ruh; nasriy asarlardagi folklorga yaqinlashish singari belgilar keyingi davr yunon va Rim adabiyotiga poydevor vazifasini o'tadi. San'at sohasida mahalliy an'analarga, buyuk san'at ustalariga ergashib ish ko'ruvchi oqimlar yuzaga keldi. Tasviriy san'atda haykal va portret; rassomlikda mozika, manzara, natyurmort janrlariga ahamiyat ortdi. Ellinizm san'ati Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida mahalliy san'atning qadimiy an'analari bilan uyg'unlikda rivojlandi.

Demak, tarixiy vaziyat, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy munosabatlardagi globallashuv fikr-tuyg'uning makoniy kengayib, zamoniylar chegaralardan o'zib, yanada boyib borishi, dunyo xalqlari madaniyatining uyg'unlashuvini, yangi hodisalarning paydo bo'lishini ham taqozo etadi. Bu fikr o'zbek romannavislari antik falsafaning Suqrot (*Sokrat*), Aflotun (*Platon*), Arastu (*Aristotel*) va boshqa vakillari fikrlariga tayanishlari, XIX asr Yevropa falsafiy

yoʻnalishlarida yaratilgan asarlardan oʻrganishlari, shuningdek, tasavvufiy qarashlarga mayl bildirishlarining obʻektiv asoslari ham mavjud ekanligini koʻrsatadi.

Ijod ahli fikrlash madaniyatida gumanistik tamoyillar ustivor boʻla borishi madaniy merosning turli davr maxsullariga boʻlgan qiziqishni kuchaytirdi. Yevropa Renessansi yoxud Sharq Uygʻonish davrida kuzatilganidek, antik falsafa namoyondalarining asarlarini oʻrganishga boʻlgan uchli intilishni yuzaga chiqardi. Zotan erkin fikr yuritish kuni kecha oʻzgarmas deb qaralgan haqiqatlardan voz kechishga, botiniy isteʼdod va qobiliyatni roʻyobga chiqarish, ilmiy-falsafiy merosni oʻziga xos tadqiq qilish orqali insonning eng oliy qadriyat ekanligini isbotlashga imkon beradi. Zamondosh ijodkorlarimizda fikr teranlashgani, koʻngil ingichkalashgani uchun ham bugungi oʻzbek adabiyotida insonning botinini tadqiq etishga eʼtibor ortdi.

Adabiyotshunosligimizda Gʻarb estetikasi va badiiyati tamoyillari bilan zamonaviy adabiy jarayon hodisalarini bogʻlashga kuchli intilish mavjud. Shubhasiz, biz bu harakatning ijobiy jihatlari inkor etmaymiz. Ammo jonli adabiy jarayon tajribalarini oʻrganish, romanchiligimiz yetakchi tamoyillarini milliy va jahoniy asoslarda tadqiq etish adabiy-nazariy izlanishlarimizning asosini tashkil etadi. Adabiy jarayon ijodiylikka asoslangani bois, plyuralistik yangicha ijodiy tafakkur badiiy ijod tarzida ham koʻp tarmoqlilikni keltirib chiqardi. Bu esa yondoshuv usullari ham poetik hodisaning murakkab milliy tabiatiga mutanosib boʻlishini, birinchi navbatda romanda muallif nigohi orqali tasavvur qilingan borliqni tahlil qilishni talab etadi.

Illo, yozuvchining insonni tushunish va ifodalash yoʻli milliy-adabiy anʼanalar zaminiga ijodiy yondoshuv orqaligina oʻtadi. Chunki yozuvchi millat kishisining maʼnaviyati qirralarini tekshiradi, uning ruhiyatidagi koʻz ilgʻamas sezimlarni oʻz ichki ehtiyojidan kelib chiqib tadqiq etadi. Bu jarayonda fikrlash, anglash, taʼsirlanish hamda tushuntirish tamomila milliy asosda va mutlaqo individual tarzda kechadi. Zero milliy istiqlool davrida oʻzbekning olam hodisalarini qabul kilish va unga yondoshish tarzida sezilarli siljish sodir boʻldi. Oʻzbek romani oʻz taraqqiyotining oldingi bosqichlariga nisbatan teranroq darajada milliylashdi.

Chunki ijtimoiy va badiiy ong sogʻlomlashdi, fikrlar plyuralizmi tufayli adabiy hodisalar qayta idrok etila boshlandi. Millat nazaridan yashirin boʻlgan koʻplab asarlarning estetik olami inkishof etildi. Natijada olamni estetik idrok etish, tasvirlash, badiiy ijodning vazifalari bobidagi qarashlar ancha kengaydi. Adabiyotning maʼrifatchilik va jadidchilik bosqichlari bilan vorisiy aloqadorligi chuqurlashdigina emas, umumoʻzbek adabiyoti yaxlit bir jarayon sifatida anglandi. Milliy maʼnaviyatimiz ildizlari va islom tasavvufi asoslari bilan chuqurroq tanishish imkoni yuzaga chiqdi. Tasavvuf nazariyasi va tarixi, tasavvuf va badiiy ijod muammolari, tasavvufiy adabiyotning shakllanishi, taraqqiyoti hamda tasavvuf estetikasi, mumtoz poetika asoslari masalalari oʻrganilmoqda.

Minglab qoʻlyozmalar ilmiy isteʼmolga kiritildi. Ular orasida qadimgi mif va afsonalardan tortib «Avesto», «Xuastuanift», «Irq bitigi», «Oltin yoruq» dostonigacha; Imom Ismoil al-Buxoriyning «Al-jomeʼ as sahih», Zayniddin Muhammad Gʻazzoliyning «Kimyoi saodat», Mavlono Jaloliddin Rumiyning «Masnaviyi maʼnaviy», Xoja Ahror Valiyning «Risolai volidiya», Husayn Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoni», Soʻfi Ollohyorning «Maslaku-l-muttaqin», Isʼhoq Bogʻistoniyning «Tazkirai qalandaron» asarlari; Fitrat, Choʻlpon Qodiriy bitiklarigacha uchratish mumkin. Shuning uchun ham umuman oʻzbek adabiyoti, xususan, milliy romanchilik taraqqiyotini F.M.Dostoeskiy, F.Nisshe yoxud Z.Freyd umuman olganda, yevropacha estetik qarashlar taʼsiri doirasidagina izohlash uning milliy-estetik hodisa ekanligiga birmuncha putur yetkazadi.

Dostoevskiyning «Bechora odam» (1846) romanida xoʻrlangan, ijtimoiy adolatsizlikka duchor boʻlgan «kichkina odamlar»ning ulkan qismati, odam haqida kuyunchaklik, ulugʻ insonparvarlik «Stepanchikov qishlogʻi va uning aholisi» (1859), «Xoʻrlanganlar va haqoratlanganlar» (1861), «Oʻlik xonadondan maktublar» (1861–1862) asarlarida jaholat

botqog'iga botib, insoniy qiyofasini yo'qotgan ruslar hayoti hikoya qilinadi. Yozuvchining «Jinoyat va jazo» (1866), «Telba» (1868) romanlarida ham rus xalqining ma'naviy muammolari qalamga olinadi. «Jinlar» (1871–1872), «O'smir» (1875) romanlarida esa rus «oqsuyaklari» tabaqasi, amaldorlar orasidagi ma'naviy qashshoqlik, amalparastlik, ochko'zlik va xudbinlik kabi illatlar chuqur ildiz otgani ko'rsatilgan. «Og'a-ini Karamazovlar» (1879–1880) romanida esa jamiyat va shaxs o'rtasidagi chuqur ziddiyat, ruhiy inqiroz fojiasi o'z ifodasi topgan.

Ko'rinadiki, F.M. Dostoevskiy XIX asrdagi realistik roman janrini o'ziga xos jihatlar bilan boyitgan. U yaratgan to'laqonli badiiy obrazlarda nafaqat voqealar oqimi, insonlar taqdiri, qalb kurashi, balki jamiyat ma'naviy hayotidagi fojiaiy konfliktlar ham aks etgan. Yozuvchi har bir ayrim kishining kamoloti va baxt-saodatiga asoslangan ijtimoiy uyg'unlik haqidagi gumanistik g'oyalarni ilgari surdi. Xudbinlik, surbetlik, nifoq solish, sotqinlik singari inson ruhiyati va jamiyatdagi axloqiy tubanliklarni dard-alam bilan his etdi. Shu bois ham uning ijodida shaxsning ruhiy-axloqiy mushkulotlari bilan bog'liq bo'lgan muammolar yetakchilik qildi. Odam bolasi o'z amallariga javobgarlikni his qiladigan erkin iroda egasi sifatida idrok etildi.

F.M. Dostoevskiyning axloqiy tamoyillariga ko'ra har qanday hayotiy vaziyatda ham odam bolasi odam bo'lib qolmog'i, har qanday baxtsizlik qarshisida ham ruhan baland turmog'i lozim. Insonni nafaqat mavjud vaziyatga, hatto aql-farosat izmiga ham butkul bog'lab qo'ymaslik jihatidan F.M. Dostoevskiy qarashlari ma'rifatchilik nuqtai nazarini rad etadi. Chunki yozuvchining fikricha, shaxsning erkinligi faqat yaxshilik manbai bo'lmay, yomonlik manbai hamdir. Yomonlik esa kishilarning normal holati emas. Cheksiz erkinlik yoki vujudga kelgan munosabatlarga qarshi individualistik isyon zulmga olib keladi, shaxsni ma'naviy halokatga yetaklaydi. Inson xokisorlik, sabr-bardosh orqaligina ruhiy uyg'unlikka erisha oladi [1. 231].

Xullas, adibning sof dramatik janrga xos keskinlik va liro-publitsistik pafosi bilan ajralib turuvchi intellektual romanlarida fikrlarning keskin kurashi, g'oya va dunyoqarashlarning fojiaiy to'qnashuvi mahorat bilan tasvirlangan. Shuning uchun ham uning romanlari jahon adabiyoti, adabiyotshunosligi, xususan o'zbek romanchiligi va romanshunoslik ilmiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. U badiiy shakl borasida ulug' novator sifatida maydonga chiqdi. Badiiy tafakkurning batamom yangi – polifonik tipini yaratdi. Garchand, adibning qarashlari romanlarida aks etgan bo'lsa-da, ularni aynan shu romanlar miqyosi bilangina cheklash mumkin emas. Zero F.M. Dostoevskiy Yevropa estetikasining Sharqona adabiy an'analardan uncha yiroq bo'lmagan ayrim asosiy tamoyillarini, aytish mumkinki, olam va odamni anglashning yangicha modelini yaratdi [1. 79].

Romanning tabiatini mavzu dolzarbligi, tasvir yo'siniga xos sarguzashtlilik, voqe-hodisalar qamrovi, hatto til badiiyati ham to'la belgilay olmaydi. Umuman badiiy ijod, xususan roman tabiatida qat'iy va turg'un belgilar emas, balki muallifning qahramonni tushunish va aks ettirishdagi qarashlar tizimi mohiyati – individual konsepsiyasi muhim omil vazifasini o'taydi. Chunki konkret roman ortiqcha tafsilotlardan tiyilish, alohida inson shaxsining nechog'lik teran tadqiq va tahlil etilganligi bilan qimmat kasb etadi. Shuning uchun ham u yoki bu muallif shaxs ichki olamini qay miqyosda tekshirishni maqsad qilganligi bugungi o'zbek romanchiligidagi shakliy-mundarijaviy izlanishlarni tushunishga kalit beradi.

Nemis faylasufi, irratsionalizm namoyondasi, *“hayot falsafasi”* ning asoschilaridan biri Fridrix Nisshe (1844 – 1900) falsafasida *“hayot”* tushunchasi markaziy o'rin egallaydi. Nisshe uni faqat intuitiv yo'l bilan bilish mumkin bo'lgan reallik deb izohlaydi va mohiyatan irratsional mazmunga ega bo'lgan hayotiy reallikni bilishning obrazli-simvolik usullarini ilmiy bilishga qarama-qarshi qo'yadi. Boshqacharoq aytganda, san'at asarlarini hayotni to'g'ri in'ikos ettirish va ifodalash vositasi deb bilgan Nisshe falsafasida bilishning aqliy (*ratsional*) usullari o'rnini estetik intuitsiya va olamni badiiy-estetik o'zlashtirish usullari egallaydi. Uning ta'kidlashicha,

san'at asarlari ma'naviy madaniyatning muhim unsuri sifatida insoniyat taraqqiyoti ilk davrlarida fanga nisbatan birinchi darajali rol o'ynagan. Faylasuf barcha hayotiy jarayonlarni, jumladan inson aqlini ham turli tizim va jamiyatlarni yaratishdan nariga o'ta olmasligi, nisbiy haqiqat sanalmish g'oyalar ifodasi sifatida tasvirlashga urinadi. Chunki u Charlz Darvinning yashash uchun kurash qonuni hamda Artur Shopengauerning olam mohiyatini olamda hukm suruvchi insoniy iroda bilan bog'lab tushuntiruvchi falsafiy qarashlaridan kuchli ta'sirlangan. Shu boisdan ham olim estetikasida jamiyat qonunlarigina emas, balki ilmiy bilishning mukammalligi ham inkor qilinadi. Nisshening fikricha hayot har qanday formula va tizimlarni chetlab o'tadi. U inson intellektining irodasiga bo'ysunmas darajada beqiyos murakkab va cheksiz yashirin imkoniyatlarga to'liqdir.

Ong evolyusiyasining aqldan yuqori (*supramental*) va aqldan quyi ko'p pog'onalari mavjuddir. Nisshе falsafasida bilishning aqliy sohasi cheklangan deb hisoblangani bois, noaqliy bosqichlar mazmuni tahlil qilinadi. Uning estetikasi iroda, intuitsiya, ongsizlik kabi ruhiy faoliyat turlari birlamchi sanalishi jihatidan tabiatan Yevropa psixoanalizmi va Sharq mistikasiga, tasavvuf ta'limotiga yaqin turadi.

Shaxsning psixoanalitik konsepsiyasini yaratishga ulkan hissa qo'shgan avstriyalik olim Zigmund Freyd (1856–1939) ham inson psixikasini moddiy sharoitlardan ajratib, ong doirasidan tashqaridagi holat deb hisoblaydi. Inson hatti-harakati me'yorlari va patologiyasini ilg'ab olish qiyin bo'lgan motivlar belgilaydi. Ongsizlikning turli motivlari va ichki psixik ziddiyatlar natijasida hatti-harakatdagi xatoliklar zohir bo'ladi. Inson borlig'ini vujudga keltirgan asoslarni aniqlash, uning xulq-atvori, xarakterining yuzaga kelish sabablari, alohida odam turmush tarzi tamoyillarining hosil bo'lishini tushuntirish mumkin. Uning shaxsida bo'ladigan o'zgarishlar borliqning o'ziga xos, muhim xususiyat va xossalarga ega bo'lgan shaklidir.

Mistikada ham voqeiy olamni bilish mushkul, tabiiy hodisalar va ruhiy jarayonlarni inson tomonidan boshqarish qiyin, ular yashirin mohiyatning timsoli deb qaraladi. Ruhiy poklanish bo'lgan tasavvuf nazariyasida esa Allohning vasliga yetish botiniy yo'l (*intuitsiya va ishroq*) bilan amalga oshiriladi. Bu qadimgi grek estetikasida san'atning insonga estetik ta'sirini tavsiflovchi "*katarsis*" tushunchasini eslatadi.

Angashiladiki, Fridrix Nisshе olam va odam haqidagi nodir falsafa namoyondalaridan biri sifatida fikrlash kengligini katta miqyoslarga ko'targan. U odam bolasini maxluqlikdan qutqarib xoliqlikka ya'ni jaydari odamdan yuqoriroq daraja – barkamol ("*sverxchelovek*" – "*a'lo odam*") likka ko'tarishni maqsad qilgan. Ozodlikni, axloqiylik va g'ayriaxloqiylikni Yevropa falsafasi miqyosida hamma narsani yengib o'tuvchi va tengsiz uyg'unlik topuvchi "*buyuk sog'lomlik*" sifatida tushuntirgan.

Nisshе falsafasining alohida inson fitratiga xos kurashchanlik, ezgulik sari intiluvchanlik, bedorlik, matonat, olamga tiyran nigoh bilan boqish, olomondan boshqacharoq anglash, qalb va diyonatli ruh ozodligi, sezimlar ingichkalashuvi, o'zlikni topmoq, poklanmoq singari ko'plab ijobiy jihatlari mavjud. Unda toza hamda sarin havolarga intilish, hur makon – ichki olam xilvatgohi shiddatining ulug' suroni, tor ko'ngillik qavmning masxarabozliklaridan uzoqlashmoq hikmati, didlar turfalashuvi va ruhiy osudalikning muattar iforlari kabi tuyg'ular mas'umlighi bor. Odamni o'zidan o'zdirishga, fikran va qalban o'z-o'ziga qozilik qilishga da'vat, "*a'lo odam*" tavalludiga umidvorlik, maqsad yo'lida tuproqqa aylanish ya'ni ona huzurida sokin bo'lmoq ilinji mujassam.

Nisshе oyog'i yerdan uzilmagan insonni ulug'laydi. Vorislikdan emas, balki necha ming yilliklardan beri idrok yetmagan inson va zamin so'qmoqlaridan yurishdan qanoat tuyar ekan, hayvonlik sifatlaridan voz kechgan "*a'lo odam*" irodasi haqidagi mo'ljallarini bayon etib: "*Barcha xudolar o'ldilar, endi biz faqat a'lo odam yashashini istaymiz*" [7. 46] deydi va bu yo'lni har bir kimsa alohida – alohida holda bosib o'tish orqali o'zini topishini istaydi. Darhaqiqat, Nisshе "*Odamlar teng emas. Ular teng bo'lolmasliklari ham kerak*" [7. 18], -

degan tezisga asoslanar ekan, ruhning darajalari bo'lishi, ulug'vor ruh odamlari ko'payishi lozimligini nazarda tutadi.

Faylasuf inson irodasining bunyodkorligini fikr yetadigan, oddiy ko'z bilan ko'riladigan, his qilinadigan hudud bilan chegaralaydi. Shu uchun ham uning nazdida Xudo tusmol bo'lib ko'rinadi. Aql bilan bilib bo'lmaydigan, yagona va o'zgarmas narsa-hodisalar yo'q. Xususan ilohlar fikrdagina mavjud bo'lib, bunday ta'limot inson uchun yovuz va g'addordir, -degan xulosa chiqaradi. Odamlarni yangi iftixor va irodaga o'rgatishni tilagan olim: *“boshingizni samoviy narsalarning qum-to'zoniga tiqmang, undan baland tuting”* [7. 19], - deya da'vat etar ekan, samoviy xaloskor haqidagi fikr-qarashlarni qashshoq, bemor va ko'rnamak kimsalar o'ylab topgan shirin og'ular hisoblaydi. Isyonkor ong vakili o'laroq borliqning asosiga Yaratuvchini emas, balki har narsaning o'lchovi va qimmatini bo'lmish *“men”*ligini qo'yadi. *“Men Yevropaning Buddasiman!”*, - degan Nisshe *“shakkok”*ligida insoniy erk, ezgulik va xaloskor iroda, barcha razolatlardan ustidan mag'rurona kulgi bo'lsa-da, uni mashhur shayx Mansuri Xalloyning *“Analhaq !”* lik da'vosi bilan tenglashtirish mumkin emas.

Mansuri Xalloy irfoniy ma'rifat sohibi, Yaratganning vasliga yetgan solih banda. Hol hamda vajd paytida haq jamolini ko'rgandek bo'lib o'zini unutgan Mansuri Xalloy ana shu holatdagi sirni fosh etgan, o'zidagi ruhoniy qudratni qalbiga sig'dira olmay faryod chekkandi. Bu o'rinda yaralganlarda yaratuvchining in'ikos etishi – narsalar mutlaq moyaning zarrachalaridir, -degan panteistik ta'limot amal qiladi. Demak, rabboniy olim ikki olam sarvariga itoatda. Uning fikrlari negizini islomiy ma'rifat, farz va sunnatlarni sobitlik bilan bajarish, bu yo'lda jonfidolik ko'rsatish tashkil etadi. Nisshe esa insoniyat nizomi va ehtiyojiga xizmat qiladigan zaminini ezguliknigina sevadi. U ongning isyonkorligiga xos orzu va ishonchga asoslangan tangriyonalikni keskin inkor etadi. Bu o'rinda ayrim umumiy jihatlar bilan bir qatorda qalb va hol yo'nalishidagina emas, fikr-qarashlarda, nuqtai nazarlarda ham ziddiyat mavjud.

Bugungi o'zbek romanlarining *“Ishq ahli”* (O.Muxtor), *“Fano dashtidagi qush”*, *“Pahlvon Muhammad”* (A.Dilmurod), *“Tangri qudug'i”* (E.Samandar), *“Yassaviyning so'ngi safari”* (S.Siyoev), *“Muvozanat”*, *“Isyon va itoat”*, *“Sabo va Samandar”* (U.Hamdard) kabi namunalirini kuzatishning o'ziyoz Fridrix Nisshe estetikasini tadbiiq qilish orqali milliy roman badiiy matni mohiyatiga to'la yetib bo'lmashligini ko'rsatadi. G'arbona ong va iroda erkinligi bilan mohiyatan sharqona e'tiqodiy asoslarga tayanuvchi, ba'zan mistik xarakter kasb etuvchi adabiy hodisalarni mukammal tarzda anglash va anglatish mumkin emas. Bu o'rinda Sharq G'arb falsafiy-estetik qarashlarining konkret badiiy matn poetikasiga muvofiq keladigan usul va vositalaridan samarali foydalanish ijobiy natijalar beradi [8. 230].

Demak, badiiy ijod tamoyillariga xos xususiyatlar iste'moldagi manbalarning barchasiga tayangan holda, vorisiylik asosida tadqiq etilmog'i lozim. Chunki estetik qadriyatlar, xususan badiiy adabiyot odam va qismat, shaxs va uning taqdirbitigi o'rtasidagi munosabatni milliy ma'naviyat asosida ifoda etgani uchun ham birinchi navbatda milliydir. Aynan shu jihati bilan u jahon adabiyotining tabiiy bir bo'lagi bo'la oladi. Bugungi o'zbek romani esa o'z-o'ziga qismat tayin etmoqchi bo'lib, pirovardida qanoatga keluvchi insonni badiiy ifodalayotgani, adabiyotshunosligimiz bo'lsa uning zamiridagi adabiy-estetik ma'noni topishga intilishi bilan tamomila milliydir. Zotan, zamonaviy adabiyotshunosligimizning yetakchi belgilari badiiy matnga estetik me'zonlar asosida yondoshib, uning ma'naviy-ruhiy va estetik ildizlarini tadqiq va talqin qilish yo'liga o'tishda ko'rinadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Baxtin M. Проблемы поэтики Достоевского. Издание четвертое. – Москва, 1979. – 318 с.
2. Matyokubova T. Philosophical-Aesthetic Conception: Community And Individuality // Texas Journal of Multidisciplinary Studies. 2024. № 29. – Pp. 120-122

3. Matyokubova T. The Expression Of The Poet's Feelings In Gafur Gulam's Poetry // American Journal of Advanced Scientific Research. 2024. № 1. – Pp. 62-64
4. Matyokubova T. G 'afur G 'ulom she'riyatining poetik jozibasi (Shoirning "Kuzatish" va "Sog 'inish" she'rlari tahlili misolida) // Uzbekistan: yazyk i kultura . 2024. № 2. – B. 88-98
5. Ranovich A.B., Ellinizm i yego istoricheskaya rol. M –L., 1950.- 381 c.
6. Tara V., Ellinisticheskaya sivilizatsiya. Per.s angl., M., 1949. – 375 c.
7. Fridrix Nisshe. Zardo'sht tavallosi. Ibrohim G'afurov tarjimasi. // Jahon adabiyoti , 2004. № 1. – B. 12 - 46.
8. Yakubov I. Mustaqillik davri o'zbek romanlari poetikasi: filol. fanlari dok... diss. – T., 2018. – 248 b.
9. Yakubov I. Socio-Genetic Factors Of Changes In The Character Of The Main Character // Texas Journal of Multidisciplinary Studies. 2024. № 29. – Pp. 123-126
10. Yoqubov I. Erkin A'zamning "Zabarjad" kinoqissasida qahramon botinidagi evrilishlar tasviri // Uzbekistan: yazyk i kultura . 2024. № 2. – B. 66-77
11. Yokubova S.I. Jadid she'riyatida peyzaj bilan bog'liq poetik obrazlar tasviri // O'zbekiston:til va madaniyat. – Toshkent, 2022, № 3. – B. 42-54.
12. Yokubova S.I. Jadid she'riyatida ramzlar: semiotik va germeneytik talqin // O'zbekiston: til va madaniyat. – Toshkent, 2023, № 3. – B. 79-90.

10.00.00 - Filologiya

HAMZA - JADID SHE'RIYATINING ISTE'DODLI KUYCHISI

Sevinchoy Yoqubova

Toshkent amaliy fanlar universiteti kata o'qituvchisi, filologiya
fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-pochta: sevinchoy.yakubova@mail.ru

Annotatsiya: Hamza zamonaviy adabiyotning buyuk avtorlaridan biri bo'lib, bu uning she'riyatida yaqqol ko'rinadi. Shoirning “Yig'la, Turkiston” (“Yig'la, Turkiston”), “Ko'zini oching, qarindoshlar” (“Ko'zini oching, qarindoshlar”), “Darmon istariz” (“Darmon istaymiz”), “Millat deganlarning oqargan ko'z yoshi” (“Millat deganlarning oqargan ko'z yoshi”), “Yaxshi holin yo'qotgan oqibatsiz Turkiston” (“Yomon ahvolga tushgan Turkiston”), “Yashanglar, yashaylik, Turon” (“Yashanglar, yashaylik, Turon”) kabi o'nlab she'rlar bizning fikrimizni tasdiqlaydi. Ushbu she'rlar milliy uyg'onish g'oyalarini aks ettirib, musiqiylik, boy obrazlar va ramzlar bilan ajralib turadi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy ma'rifatparvar va modernistlarning safini to'ldirib, millat ongini, tafakkurini va insonlar hamda dunyoga munosabatni yangilash tarafdori bo'ldi. Uning e'tiqodi adabiy va estetik qarashlarida, ayniqsa she'riyatida yorqin namoyon bo'ladi.

Shoirning lirika qahramoni o'z zamonasining farzandi sifatida kibr va jaholatga qarshi kurashadi, adolatli jamiyat va ma'rifatli insonlarni orzu qiladi. Shu bois, u umrini bilimlarni yoyishga bag'ishlagan. Shoir she'rlarida milliy va jamoat ongining uyg'onishi, xalqni birlashtirish g'oyalari ilgari surilgan.

Maqolada taniqli o'zbek shoiri Hamzaning “Xalq she'rlari, xalq qo'shiqlari” to'plamiga kirgan she'rlari tahlil qilinadi. Shoirning she'riyati Ma'rifat davri g'oyalarini ifodalaydi va zamonaviy she'riyatga qo'shgan hissasi ta'kidlanadi. Shuningdek, maqolada Hamzaning she'rlarida millatchilik, erkinlik va ozodlik g'oyalari tahlil qilinib, muayyan xulosalar chiqariladi.

Kalit so'zlar: Jadid, ma'rifat, obrazli ifoda, kompleks, ramz, ohang, qo'shiq, xalq ohangi, lirika qahramoni.

ХАМЗА – ТАЛАНТЛИ ПЕВЕЦ ЖАДИДСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация. Хамза – один из величайших авторов современной литературы, и это видно по его поэзии. Поэта “Йиғла, Туркистон” («Плачь, Туркестан»), “Кўзни очинг, қардошлар” («Открой глаза, родственники»), “Дармон истариз” («Мы хотим лекарства», «Миллат деганларнинг оқар кўз ёши» («Лекущие слезы призывающих народ»), “Яхши ҳолин йўқотган оқибатсиз Туркистон” («Туркен, потерянный Туркестан без последствий»), “Яшанглар, яшайлик, Турон” («Живи, будем жить, Туран»)) десятки стихотворений подтверждают наше мнение. Эти стихи отражают идеи национального возрождения и отличаются музыкальностью, богатством образов и символов.

Хамза Хакимзада Ниязи пополнил ряды просвещенных интеллектуалов и модернистов, выступавших за обновление сознания, мышления и отношения нации к людям и миру. Его вера ярко отражается в его литературных и эстетических взглядах, особенно в поэзии.

Лирический герой поэта, как дитя своего времени, борется с высокомерием и невежеством, мечтает о справедливом обществе и просвещенных людях. Поэтому всю свою жизнь он посвятил распространению знаний. Кажется, в стихах поэта выдвигались идеи пробуждения национального и общественного сознания народа, его объединения.

В статье рассматриваются стихи известного узбекского поэта Хамзы, вошедшие в сборник «Народные стихи на народные песни». Поезия поэта выражает идеи эпохи Просвещения, подчеркивается его вклад в современную поэзию. В статье также анализируются идеи национализма, свободы и свободы в стихах Хамзы и делаются определенные выводы.

Ключевые слова. Джадид, просвещение, образное выражение, комплекс, символ, мелодия, песня, народная мелодия, лирический герой.

HAMZA – THE TALENTED VOICE OF JADID POETRY

Annotation: Hamza is one of the great authors of modern literature, and this is evident in his poetry. Poet's "Yig'la, Turkiston" ("Cry, Turkestan"), "Ko'zni oching, qardoshlar" ("Open your eyes, brothers"), "Darmon istariz" ("We want medicine"), "Millat deganlarning oqar ko'z yoshi" ("The flowing tears of those who call the nation"), "Yaxshi holin yo'qotgan oqibatsiz Turkiston" ("Turken, the lost Turkestan without consequence"), "Yashanglar, yashaylik, Turon" ("Live, let's live, Turan") dozens of poems confirm our opinion. These poems reflect the ideas of national renaissance and are distinguished by their musicality, richness of images and symbols.

Hamza Hakimzada Niazi joined the ranks of enlightened intellectuals and modernists who supported the renewal of the nation's consciousness, thinking, and attitude towards people and the world. His faith is clearly reflected in his literary and aesthetic views, especially in his poetry.

The lyrical hero of the poet, as a child of his time, fights against arrogance and ignorance, dreams of a just society and enlightened people. Therefore, he devoted his whole life to spreading knowledge. It seems that the ideas of awakening the national and social consciousness of the people and unifying them were put forward in the poems of the poet.

The article examines the poems of the famous Uzbek poet Khamza, included in the collection "Folk poems on folk songs". The poet's poetry expresses the ideas of the Enlightenment, his contribution to modern poetry is emphasized. The article also analyzes the ideas of nationalism, freedom and freedom in Hamza's poems and draws certain conclusions.

Keywords. Jadid, enlightenment, figurative expression, complex, symbol, melody, song, folk melody, lyric hero.

Iste'dodli o'zbek shoiri, yozuvchisi, dramaturgi va pedagogi Hamza Hakimzoda Niyoziy [1889 - 1929] o'zining ko'plab asarlari bilan o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan.

XX asr boshlarida yashab faoliyat yuritgan ko'pgina ijodkorlarimiz singari Hamzaning adabiy va ijtimoiy faoliyati ham jadidchilik harakati bilan uzviy bog'lagan. Hamza xalqni ma'rifatli qilish maqsadida Qo'qon va Marg'ilonda yangi usuldagi maktablar ochadi va bu maktablar uchun darsliklar yaratadi. Uning «Yengil adabiyot», «O'qish kitobi» va «Qiroat kitobi» singari darsliklari bu jihatdan xarakterlidir.

Hamzaning katta yoshdagilar uchun "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar" majmuasi (1915 – 1917) jadid adabiyoti taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Ushbu majmua "Oq gul", "Qizil gul", "Yashil gul", "Sariq gul", "Pushti gul", "Safsar gul", "Atir gul" kabi she'riy kitoblardan tarkib topgan [9]. Ular o'z davridayoq "adabiyotdagi yangilik", "eski qayg'uli kuylarni jonlantirish" uchun yangi yo'llar qidirish tarzida baholandi [7. 21 b.].

Hamzaning ashulalar to'plamlaridagi she'rlari aruz va barmoq vaznlarida yozilgan bo'lib, ular xalq ashulalari kuylariga mosligi bilan ajralib turadi. Bu manzumalarda Hamza yashagan davrining muhim ijtimoiy-ma'rifiy, axloqiy-ta'limiy masalalari o'z ifodasini topgan. Mavzu nuqtai nazaridan mazkur asarlar xalq dardi va intilishlarini aks ettiradi, ilm-ma'rifatni ulug'laydi, xurofotni tanqid qiladi.

Jadid adabiyotining yetuk tadqiqotchisi filologiya fanlari doktori N.Afoqova Hamzaning “Milliy ashulalar uchun milliy she’rlar” majmuasiga kirgan she’rlar aruz va barmoq vaznida yaratilgan she’rlar o’rin olganini ta’kidlab shunday deydi: “Hamzaning barmoq vaznidagi she’rlari ohangning ravonligi, silliqligi, saktaliklarning deyarli uchramasligi bilan xarakterlanadi” [1. 16 b.]

Hamzaning lirik qahramoni davr va zamon farzandi o’laroq, razolat o’rnini adolat, jaholat o’rnini ma’rifat egallashini istaydi. Shuning uchun u kuch-quvvatini xalqqa ilmu urfon tarqatishdek xayrli ishga safarbar etadi. Demak, mazkur she’rlarda xalqimiz katta yoshdagi qatlaminig milliy va ijtimoiy ongini uyg’otish, ularni e’tiqod birligi negizida birlashtirish g’oyasi ustuvorlik qiladi.

Ashula to’plamlari muallifning 1914-1915 yillarda yaratgan “Yengil adabiyot”, “Boshlang’ich maktablar uchun o’qish kitobi” kabi dasrliklaridagi ma’rifatparvarlik g’oyalarini izchil davom ettiradi. Hamzaning qo’shiq janriga murojaat qilib, xalq qo’shiq va kuylarining poetik ohanglaridan barakali foydalanishi, to’plagan kuylardan o’ttiztasiga yangi she’rlar yozishi tasodifiy hol emas. Shoir ma’rifatparvarlik g’oyalarining xalqimiz orasida tez va salmoqli tarzda keng tarqalishini ko’zlagan. Shuning uchun elning orzu umdlari, fikr va tuyg’ulari, kurash va intilishlari aks etgan ashulalardan, kuylardan unumli foydalangan.

Muhimi shundaki, shoir ayrim ashulachilar tamonidan buzib aytilayotgan va so’zlari o’sha davr talablariga yetarli javob bermaydigan qo’shiqlarni yangi matnlar bilan boyitgan. O’zi muhim deb sanagan va kishilarga xushchaqchaq kayfiyat bag’ishlovchi qo’shiqlarning badiiy matnlarini yangilagan. Xalq kuylariga she’rlar yozib ularni to’plam holiga keltirarkan, “eng yaxshi, saralangan” ma’nosida to’plamlariga “Gul” nomini bergan. Jumladan, shoir: “Dilog’on”, “Eski Turon”, “Eski Xorazm”, “Kel menga, shohim, hay-hay”, “Gul-g’unchalar”, “Do’st mavlon-ey”, “Yalang davron-ey”, “Jon to’ralar-ey, Olloh”, “Jon Qo’zvoy”, “Voy, zolim”, “Aytaylik, o’rtoq”, “Laylixon, Anorxon yorim-yey”, “Dodimga yetsang-chi”, “Olma-anoringga balli” singari o’nlab ohanglardagi ashulalar poetik matnini o’zgartirgan. Hamza o’zining ijodiy niyati ijrosi xususida to’xtalib: “...milliy tabarruk ashulalarimizning o’rni yo’qolmasun uchun ba’zi kabih she’rlar o’rniga milliy she’rlar tartib berub hamma ohang va kuylarimizni topub, bir necha bo’limda nashr etmak niyatidamiz” [9. 7] - deb yozgan, shu boisdan o’z to’plamlarini “Milliy ashulalar uchun milliy she’rlar majmuasi” deb ataganini izohlagan edi.

Darhaqiqat, “Majmua”ga kirgan “Yig’la, Turkiston”, “Ko’zni oching, qardoshlar”, “Darmon istariz”, “Millat deganlarning oqar ko’z yoshi”, “Yaxshi holin yo’qotgan oqibatsiz Turkiston”, “Past ekanmu inqilobimiz muncha”, “Yashanglar, yashaylik, Turon” singari o’nlab she’rlar g’oyatda milliy va dardkashligi, musiqiy ohangdorligi bilan alohida ajralib turadi. Bu she’rlarda milliy uyg’onish g’oyalari aks etgan. Ana shunday she’rlar Hamzani milliy uyg’onish davri adabiyotining yirik narmoyondalaridan biriga aylantiradi. Mashhur rus tanqidchisi V. Belinskiy: “Poeziya hayot ifodasidir yoki yanada to’g’rirog’i, hayotning o’zidir. Bugina emas, poeziyada hayot chinakam voqelikdan ko’ra hayotiyroq namoyon bo’ladi” [2. 99], - deydi. Bu fikrlar tasdig’i uchun Hamza she’riyatidan ko’plab misollar keltirish mumkin.

Bu Nihon qon yig’layur millat uchun laylu nahor,
Yoz o’tub, qish keldi holo, bizga bo’lgan yo’q bahor,
Sarsari bodi jaholat qilmak istar toru mor,
Chora shul: maktab ochaylik, shoyad o’lsun sabzalar,
Ey musulmonlar, qachon bir darda darmon istariz?
Millata shavkat, taraqqiyy, sha’nu davron istariz? [9. 14].

Ushbu she’rda millat va xalq kelajagi uchun iztirob chekayotgan lirik “men”ning ichki kechinmalari shoirona ifoda etilgan. Unda shoir fikr qarashlari turli obrazli ifoda va ramzlar orqali tasvirlanadi. Adabiyotshunos H. Boltaboev ramz va ramziylikka xos belgilar to’g’risida shunday yozadi: “*Ramz mohiyatan allegoriyaga yaqin, undan farqi shuki, ramz kontekst*

doirasida ham o'z ma'nosida, ham ko'chma ma'noda qo'llanadi. Ramzning ma'nosi kontekst doirasida va shartdan xabardorlik bo'lganda reallashadi"[2.290]. Bu fikrlarni yuqoridagi misralarga tatbiq etadigan bo'lsak, unda yoz, qish, bahor so'zlari ramziy ma'noda qo'llanilgan. Adabiyotshunos T.Matyoqubovanning ta'kidlashicha: "Mumtoz shoirlar ijodida ko'pincha qish baxtsizlik va musibat, kulfat, bahor yoshlik va go'zallik, mehnat va farog'at ramzi sifatida ifodalansa, kuz - hazon fasli sifatida tushkun bir kayfiyatning, bo'lajak fojeaning darakchisi tarzida tasvirlanadi" [5. 90].

Darhaqiqat, Hamza o'z fikr-qarashlarini obrazli ifoda va ramzlar orqali talqin etadi. She'rdagi "yoz", "qish", "bahor" kabi yil fasllarini anglatuvchi so'zlar shoirning ijodiy niyatiga ko'ra ramziy ijtimoiy-ma'rifiy ma'no tashiydi. Nihon [Hamza] tunu kun qon yig'lashi zamirida qadimiy adabiy an'ana ["Alp Er To'nga" marsiyasi, "Qish va yoz" munozarasi, O'rxun-Enasoy toshbitiklari] da kuzatilgan Vatan va millat dardida chekilgan achchiq iztirob va alamli nolalar turadi. Bu hol bizga "Devonu lug'otit turk" [Mahmud Koshg'ariy], "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" [Beruniy], "Qisasi Rabg'uziy" [Rabg'uziy], "Saddi Iskandariy" [Navoiy] kabi asarlardagi yil fasllari, jumladan, Navro'z xususidagi zohiriy va botiniy ma'nolarga boy, bahorga intiq bo'lgan alohida bir mehrga to'la misralarni eslatadi. Pirovardida, shoir dunyoqarashi ko'lamli va tahayyul uqlari yuksak ekanidan ogoh etadi. Zotan, Hamzaning uyg'oq va yorug'likka talpinuvchi qalbi tabiatga har qancha hamohang bo'lmasin, zamoniy o'zgarishlar shiddati millatdoshlarini uyg'otmayotgani, muqaddas makonda hamon tutqunlik, zulm va istibdod hukmron ekanidan iztirob chekadi. Binobarin, shoir milliy jipslik, birdamlik va erkni sog'inadi.

Hamzaning "Salom ayting" nomli she'rida mashaqqatli mehnat ostida sog'ligidan ayrilgan, o'zi og'ir xasta bo'lsa-da, yiroqdagi yaqinlarini ayab, yertadan umidvorlik bilan ularga duoi salom yo'llayotgan mardikor yigitning tuyg'u-kechinmalari tasvirlanadi:

*Ag'o, sog' borsangiz, avval
Dadamlarga salom ayting.
Yugurib chiqqan ul mushfiq
Onamlarga salom ayting* [9. 90].

Hamza salom yo'llashda lirik qahramon duosi usuli hamda "Sardaftar" musiqasining debochasi bo'lmish "Savti Chorgoh" ohangidan foydalanadi. Ye'tiqodda sobit mardikor yigit dadasiga Ya'qub alayhissalom bardoshini tilaydi va o'zining chiroyli sabr sohibi yekanini namoyon yetadi.

Tabiiyki, bunday ishoraviylik Hamza "Qur'oni Karim"ning "Baqara", "Oli Imron", "Niso", "An'om", "Hud", "Yusuf", "Maryam", "Anbiyo", "Ankabut" va "Sod" suralarining o'n olti joyida keluvchi Allohning bandasi va payg'ambari Ya'qub alayhissalom haqidagi xabarlar bilan yaxshi tanish bo'lganini ko'rsatadi.

*Kelib qolgay, deng, albatta,
Ochilguncha gulu bog'lar.
Alar ko'ngliga ham betob
Debon solmang qora dog'lar.*

O'tinch qilayotgan mardikor yigit nazdida onasining ko'zi hamisha "judolig' dasdidan yoshlig'", aka va opalari "ko'zi qon", millatdoshlari yesa ilmsizlik, bid'at va jaholat girdobida. Shoir "qora dog'lar" ramzi orqali g'am, qayg'u, aziyat ma'nolarini ifodalaydi. Lirik "men"ning tushkun holatini tasvir yetadi.

Shoir nazdida, ayrim mahalliy ma'murlar yelni qo'rquv iskanjasida saqlashga ulush qo'shgan. Shu bois millat tiynatidagi qadimiy jasorat so'nib, birdamlik barham topgan. Hamza nazdida millat bunday "rasvo" holdan ilm-ma'rifat va ibratlanish orqaligini xalos bo'lishi mumkin. Shoir o'zining ana shu anglamlarini she'rning leytmotiviga olib chiqadi:

*Yesak donish yeli, o'lmas
Yedik biz buncha rasvolar.*

*Bu kunlar ibrat o'lsun, yey
Vatan ketuvchi hamrohlar.
Ilm tahsiliga qilsun,
Hama bir dam, davom ayting [9. 92].*

Hamza insoniyat jamiyatini yezgu ishlar va xayrli amallarga yetaklovchi ilohiy yo'l-
yo'riqlar, hukmlar majmui bo'lgan ma'naviy yehtiyoj – dinga alohida ye'tibor beradi. Shoir o'z
millatdoshlarini jamiyatda ilk kurtaklari namoyon bo'layotgan ateizm – dinga kufr keltirish, uni
inkor yetish yoki asl mohiyatini xalqdan bekritish harakati qanday kulfatlarga debocha
bo'lishidan ogoh yetadi. Islomning hukm va ta'qiqlar to'plami bo'lgan shariat hukmlariga amal
qilmay, bid'atga berilgan mahalliy hukmdorlar va ularga yergashuvchi ayrim yurtdoshlarini
ogohlikka chorlaydi. Zamonaga hamqadam bo'lishga da'vat yetadi.

Akademik N.Karimov ta'kidlashicha, "Hamza jadidchilik harakatiga kirib kelganida,
uning asosiy dasturi ishlab chiqilgan, jadid adabiyoti oldida turgan vazifalar esa oydinlashgan
edi. Lekin ijtimoiy ongi o'smagan, parokanda ommani uyg'otuvchi, uni o'zini anglashga
ko'mak beruvchi kuchlar hali yetarli emas edi. Hamza o'zbek jadidlari oldida turgan milliy
uyg'onish jarchisi bo'lishdek tarixiy vazifani his etish jarayonida o'z iste'dodining qirralarini
kashf etib bordi... "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar" turkumidagi she'rlarida milliy
uyg'onish g'oyalarini ilgari surdi." [4. 11]. Binobarin, Hamza o'zbek jadid ziyolilari safida faol
ishtirok etdi. O'z ijodining markaziga xalq manfaatini qo'ya oldi.

1918 yilga kelib Hamza ijodida jadidchilik qarashlaridan chekinish belgilari ham ko'zga
tashalana boshlaydi. Buning ob'ektiv va sub'ektiv sabablari bor edi. Zotan, shoir 1917 yilning
28 noyabrida tashkil topgan "Turkiston muxtoriyati"ga katta umid bilan qaragan. Turkistonning
tenglar ichra teng bo'lib yashashi, o'lkadagi barcha millatlarning huquqiy daxlsizligi
ta'minlanish, mamlakat demokratik asoslarda mustaqil taraqqiy qilishi haqidagi g'oyalar unga
juda ma'qul edi. Agar o'sha davr milliy matbuotini kuzatsak, Turkistonning taniqli
ma'rifatchilari, siyosat va jamoat arboblari o'z ijodlarida muxtoriyatdan mamnun ekanligini
samimiy izhor etganliklarini ko'ramiz.

Turksitonning o'z yeriga o'zi xo'jayin bo'lib, tarixini o'zi yaratish fursati kelganligini
yaxshi anglab yetgan Hamza 1917 yilning 25 aprelida "Ulug' Turkiston" gazetasida "Turksiton
muxtoriyatiga" nomli she'rini chop qildiradi. To'rt yuz yillik Romanovlar davlati tugatilib,
asorat va xo'rlik bitib, millat shavkati qaytganidan astoydil sevingan shoir Turkiston
muxtoriyatini olqishlaydi. Ko'ngil shodiligidan mamnun Hamza g'ofil qolib fursatni boy
bermaslik kerakligidan o'z eldoshlarini ogoh etadi.

Hamza Sohibqiron Temurning ruhi erk yo'lida jonini tikkan yurtdoshlarni toptalgan,
xo'rlangan o'lkani yashnatishga chaqirayotgani, birlashishga da'vat etajagini alohida
ta'kidlaydi. Din va millat nomidan so'zlagan shoir muborak onlarni qadramagan dindoshimiz
Muhammadning ummatlaridan emasdir, - degan keskin fikrlarni aytishgacha jur'at etadi.
Darhaqiqat, qo'lga kiritilgan yutuqni shoir tangrining rahmatidan deb biladi. Diniy
kelishmovchilik va mazhab bo'linishlarini bartaraf qilib el-yurt istiqboli yo'lida butun bir islom
millatini birlashishga, yakdil bo'lishga chorlaydi. Yangi bir zamonni muborakbod qilar ekan,
turkiy qavmni avlodlar yaxshi so'zlar bilan xotirlashlari uchun jahonga tanilgan ulug'
ajdodlarimizning qutlug' nomlari va azaliy qadriyatlarimizni ulug'lashga chaqiradi. Yoshlarga
alohida murojaat qilgan shoir muborak zafar yo'lida Erk, Ozodlik, Birdamlik uchun to'kilgan
qonlarni qutlug' sanaydi. Ozodlikning shonli kunlari o'z-o'zidan kelmagani, kurashlar va
qurbonlar evaziga erishgan yutuqlarimizni qayta-qayta qutlashdan zinhor charchamaydi:

*Bugun qaysi bir ko'ngul dilshod o'lmasun?!
Bugun qaysi mironshohlar obod o'lmasun?!
G'ofil qolmang bul fursat barbod o'lmasun?!
Qutlug' bo'lsun Turkiston muxtoriyati!
Yashasun endi birlashub islom millati!*

To‘qqiz band, 47 misradan iborat she‘rning har bandidan keyin keluvchi xor uchun mo‘ljallangan so‘nggi ikki misra takrorlanib, ma‘noni ta‘kidlashga, yetakchi fikrni yanada kuchaytirib, da‘vat ohangini oshirishga xizmat qiladi: Faqat oxirgi bandning so‘nggi misrasida naqorat turk o‘g‘illari qurayotgan davlatning mangu barqaror bo‘lishiga ezgu tilak bilan yakunlanadi:

*Qutlug‘ bo‘lsin, ey yoshlar, to‘kub qoningiz,
Bergan qurboningizga olg‘on shoningiz!
Mangu qoldi dunyoda xush unvoningiz,
Qutlug‘ bo‘lsun Turkiston muxtoriyati!
Yashasun endi birlashub islom millati!
Yashasun bu turk o‘g‘lini mangu davlati!*

Umuman, Hamza she‘riyatida yozma adabiyotdagi an‘anaviy she‘r tuzilishi shakli aruz bilangina cheklanib qolmay, xalq she‘riy tuzilishiga faol murojaat qildi. Uning boy ifoda vositalari va obrazlar olamidani keng foydalandi. U o‘z she‘rlarini xalq tili boyligi va og‘zaki ijodiga imkon qadar yaqinlashishga intildi. Adabiyotimizning g‘oyaviy-badiiy saviyasini kengaytirishga, ijtimoiy muammolarni kuyinchaklik bilan ko‘lamdor ifodalashga harakat qildi. Bunda u o‘ziga xos obrazli ifodalar va tasvir usullariga murojaat qilganki, bu shoirning o‘ziga xos iste‘dod egasi ekanligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Afoqova N. O‘zbek jadid adabiyotida she‘riy shakllar taraqqiyoti tamoyillari. Filologif fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2005. – 281 b.
2. Belinskiy V. G. Adabiy orzular. –T.: G‘. G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1977. – 262 b.
3. Boltaboev H. Adabiyot ensiklopediyasi. – T.: Mumtoz so‘z, 2014. – 664 b.
4. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti taraqqiyotining o‘ziga xos xususiyatlari va milliy istiqlof mafkurasi. Filol. fan. d-ri ... diss. avtopef.– Toshkent, 1993. – 49 b.
5. Matyoqubova T. Poetik idrok va mahorat. – T.: Fan va texnologiya, 2010. – 160 b.
6. Matyokubova T. Philosophical-Aesthetic Conception: Community And Individuality // Texas Journal of Multidisciplinary Studies. 2024. № 29. – Pp. 120-122
7. Matyokubova T. The Expression Of The Poet’s Feelings In Gafur Gulam’s Poetry // American Journal of Advanced Scientific Research. 2024. № 1. – Pp. 62-64
8. Matyokubova T. G ‘afur G ‘ulom she‘riyatining poetik jozibasi (Shoirning “Kuzatish” va “Sog ‘inish” she‘rlari tahlili misolida) // Uzbekistan: yozuk i kultura . 2024. № 2. – B. 88-98
9. Hamza Besh tomlik to‘la asarlar to‘plamining ikkinchi tom. –Toshkent, Fan, 1988. – 562 b.
10. Yakubov I. Mustaqillik davri o‘zbek romanlari poetikasi: filol. fanlari dok... diss. – T., 2018. – 248 b.
11. Yakubov I. Socio-Genetic Factors Of Changes In The Character Of The Main Character // Texas Journal of Multidisciplinary Studies. 2024. № 29. – Pp. 123-126
12. Yoqubov I. Erkin A‘zamning “Zabarjad” kinoqissasida qahramon botinidagi evrilishlar tasviri // Uzbekistan: yozuk i kultura . 2024. № 2. – B. 66-77
13. Yokubova S.I. Jadid she‘riyatida peyzaj bilan bog‘liq poetik obrazlar tasviri // O‘zbekiston:til va madaniyat. – Toshkent, 2022, № 3. – B. 42-54.
14. Yokubova S.I. Jadid she‘riyatida ramzlar: semiotik va germeneytik talqin // O‘zbekiston: til va madaniyat. – Toshkent, 2023, № 3. – B. 79-90.

10.00.00 – Filologiya

**FUZULIYNING TURKIY DEBOCHASIDA ADABIY-ESTETIK QARASHLAR
TALQINI**

Karimova Faridaxon Isakovna
filologiya fanlari doktori, dotsent,
Namangan davlat universiteti
e-mail: faridaxonk@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada buyuk ozarbayjon shoiri Muhammad Fuzuliyning turkiy devoniga yozgan debochasi tadqiq qilingan. Debochaning mazmun-mundarijasi, undagi shoirning adabiy-estetik qarashlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: devon, debocha, hamd, na't adabiy-estetik qarashlar, an'ana va o'ziga xoslik..

**ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ВЗГЛЯДОВ В
«ТЮРКСКОМ ВВЕДЕНИИ» ФУЗУЛИ**

Аннотация. В статье исследовано предисловие к турецкому дивану великого азербайджанского поэта Мухаммеда Фузули. В частности, изучены содержание и литературно-эстетические взгляды поэта в предисловии.

Ключевые слова. Диван, предисловие, хамд(восхваление Аллаха), наът (восхваление пророка), литературно- эстетические взгляды, традиция и новаторства.

**THE LITERARY AND AESTHETIC INTERPRETATION OF VIEWS IN
FUZULI'S "TURKIC PREFACE"**

Annotation. This article analyzes preface written to the turkish divan of great Azerbaijani poet Mukhammad Fuzuli. Besides, it also highlights the meaning-contents and literary-aesthetic viewpoints.

Key words: divan, preface, hamd, na't, literary-aesthetic viewpoints, tradition and peculiarity.

Ozar xalqining otashin shoiri Muhammad Sulaymon o'g'li Fuzuliy o'zining jozibador g'azal va muxammaslari, murabballari, qit'a va ruboiylari, "Layli va Majnun" dostoni bilan jahon adabiyoti xazinasidan alohida joy oldi U nafaqat ozar xalqining, balki o'zbek xalqining ham sevimli shoiriga aylandi.

Fuzuliy she'riyati inson ruhiyatining nozik qirralarini o'ziga xos uslubda ifoda etishi, sehr-u jozibaga boyligi, ohangdorligi va musiqiyliги bilan alohida diqqatga sazovor. Buni adabiyotshunos olim T.Jalolov to'g'ri ta'kidlagan edi: "Muzika sadolari qalbimizda tug'yon urgan ruhiy holatni so'z bilan ifoda etib bo'lmaganidek, Fuzuliy g'azallari baxsh etadigan ma'naviy halovatni ham so'z bilan ifoda qilib bo'lmaydi. Mening nazarimda, Fuzuliyning aql-idroki, mushohada kuchi, nafosat hissi, shoirlik iste'dodi nihoyatda zo'r bo'lib, undagi bu fazilatlarini to'g'ri talqin qilish uchun yana bir Fuzuliy kerak" [1,5]. Darhaqiqat, maktab va madrasa ilmini chuqur egallagan, ilm-fanning inson hayotidagi o'rni yuksakligini chuqur anglagan shoir juda ko'p zahmat-u mashaqqat va sa'y-harakatlar natijasida o'z davrining yetuk faylasuf allomasi va iste'dodli shoiri sifatida shuhrat qozondi. Adabiyot tarixining boshqa davrlarida bo'lganidek, Fuzuliy yashagan davrlarda ham zullisonaynlik, ya'ni ikki tilda ijod qilish an'anasi mavjud edi. Shoir turkiy va forsiyda go'zal asarlar yaratish bilan birga arab tilida

ham ijod qildi. She'rlaridan har uch tilda devon tuzdi. O'zbek adabiyoti tarixida devon tuzish doirasidagi zullisonaynlik hodisasi Alisher Navoiy, Nodira, Ahmad Tabibiy, Mirzo Siddiq Tog'aymurod o'g'li Fano kabi shoirlar ijodida uchraydi. Muhammad Sharif Shavqiy esa arabiy, forsiy va turkiy tillarda yozilgan she'rlaridan devon tartib bergan. Uch tilda devon tuzish esa kam uchraydigan hodisa bo'lib, faqat Fuzuliy ijodidagina ko'zga tashlanadi. Alisher Navoiyning muhibi bo'lgan Fuzuliy shoirning devonchilik sohasidagi an'alaridan ilhomlanib, turkiy va forsiy devonlariga debocha yozdi. Xususan, shoirning turkiy devon debochasi nazm va nasrning uyg'unligi, fikrni murakkab, zanjirli jumlar bilan ifodalash, go'zal she'riy san'atlar bilan ziynatlash kabi jihatlari bilan Navoiy debochalari uslubiga yaqin turadi. Debochaning mundarijasi Allohga hamd, Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga na't, shoirning hasbi holi tasviri hamda adabiy-estetik qarashlarining badiiy ifodasidan iborat.

An'anaga muvofiq, debocha Alloh hamdi bilan boshlanadi. "Hamd behad, ul Mutakallimi nutq ofarinaki, safinai ummid, sukkoni bihori-buhuri-nazmi, tamavvuji istig'roqi "vashshuarou yattabihum-ul-g'ovun" mustag'raqi girdobi xirman etmishkan, silsilai istisno "Illal-lazina omanu" buroqib shuaroysi islomi sahihu solim sohili najota chekmish. Va siposi beqiyos ul nozimi osmonu zaminaki, basmalayi nazmin, afsari farqi- firqon edib, mazraayi qulubi ahli irfona niholi mavaddati kalomi mavzun dikmish" [3,17].

Ma'lumki, Qur'oni karimning "Shuaro" surasida shoirlarga munosabat bildirilgan. Avvalo, shuni aytish lozimki, Qur'oni karimda shoirlar haqidagi alohida suraning bo'lishi ularning darajalari yuqoriligidan dalolatdir. Ikkinchidan, aynan Payg'ambarimiz s.a.v. davrida Arabiston yarim orolida qasidanavislik juda kuchli bo'lgan. Bu esa ularga qo'shni bo'lgan Yunoniston va Rim imperiyasi notiqlarining ta'siri edi. Zero, Rimda notiqlik san'atining mavqei baland edi. Aristotel "Poetika" va "Ritorika" asarlarida bu fanlarning yuqori darajada rivojlanganini ko'rsatib beradi. Demak, notiqlik san'atining yuksak namunasi bo'lgan "Ritorika" arablarga qasida tarzida kirib keldi va johiliyat davrida arablar orasida juda kuchli qasidanavislar yetishib chiqdi.

Ba'zi olimlar esa bu suraning nozil bo'lish sabablarini turlicha izohlashadi. Jumladan, "Bu sura Hazrati Muhammad(s.a.v.)ning payg'ambarliklari tan olinmagan, qiyinchilik davrida nozil bo'lgan edi. Sura qiyin pallada nozil bo'lganligi uchun o'sha davr ruhini ham aks ettiradi" [2,6]. Bu davrda arab shoirlarining obro'-e'tibori baland bo'lgan, tez-tez she'r o'qish, va'zxonlik musobaqalari o'tkazilib turgan, she'riyatda madhbozlik kuchaygan edi. Mushriklar Payg'ambar(s.a.v.)ni shoir, Qur'oni karimni she'r, deb tuhmat toshini otadilar. Suraning 224-, 225-, 226-oyatlari shu munosabat bilan nozil bo'lgan. "Vashshuarou yattabihum-ul-g'ofun"(Shoirlarga yo'ldan ozganlar ergashur) "Shuaro" surasining 224-oyati bo'lib, ana shunday madhboz shoirlarga qaratilgan edi. Suraning 227-oyati esa imonli, yaxshi amallarni bajaruvchi, she'r orqali ezgu g'oyalarni targ'ib etuvchi shoirlar haqidadir[4,260-261]. Ko'rinadiki, Qur'on oyatlarida ham shoirlarning ikki guruhi haqida so'z boradi.

Fuzuliy debochasi avvalidayoq Allohga hamd-u sanolar va Rasululloh madhi bilan uning she'r va shoirlar haqidagi qarashlari uyg'unlashib ketganligi kuzatiladi. Shoir fikrlarini dalillash uchun nafaqat Qur'on oyatlariga murojaat qiladi, balki uch tilda – turkiy, forsiy va arabiyda uch qit'a keltiradi va shoirlarga "kamoli she'r" va "tab'i nazm" Alloh inoyati bilan berilganligini ta'kidlaydi. Shundan so'ng "Ammo ba'd..." iborasi bilan shoir o'z sharhi holiga o'tadi. Ma'lumki, Fuzuliy Iroqning Karbalo shahrida Sulaymon ismli bir ziyoli oilasida tug'ilgan. Tabiiyki, yosh bo'lajak shoir shu yerdagi maktablarning birida tahsil olgan. Bu haqda shoir debochada shunday ma'lumot beradi: "...chun zavraqi vujudim, bodboni tabiat birla daryoi g'aflati tufuliyatdan sohili idroku ehsosa yetdi... Va matolei axtari husuli iqbolim bir maktabi muhazzab ediki, fazoyi sharifi sarvqad sanamlar birla jona jinon mujdasin yetirirdi. Qit'a:

Sahni latifu dar vay xo'bon nishasta saf-saf,
Diydori shon muborak hamchun suturi mus'haf.

Hurshudlavh chun mah har yak nihoda dar pesh,
Bargi kitob chun gul har yak girifta dar kaf.

(Mazmuni: Latif bir sahn, unda go'zallar saf-saf o'tiribdilar. Ularning ko'rinishlari Qur'on kabi go'zaldir. Har birisi lavha quyoshini oy kabi o'z qarshisiga qo'ymish, kitob varag'ini gul kabi qo'lida tutmishdir). Ko'rinadiki, shoir o'qigan maktabda qizlar ham tahsil olgan. Aytishlaricha, shoir ustozi Habibiyning qizini sevgan va unga bag'ishlab go'zal oshiqona she'rlar yozgan. Shoir fikrlarini davom etib, o'zi tahsil olgan maktabda o'smirlarning tabiatiga mos ravishda oshiqona g'azallarni o'qishga qiziqish kuchli bo'lganligini ta'kidlaydi: "Ammo hanuz ul navraslara nazokati tab'dan tobi iqtisobi daqoyiqi ulum va toqati-mashaqqati-ta'limi haqoyiqi hududi rusum o'lmomog'in mahfili behisht osolarinda hamisha ash'ori oshiqonadan g'ayri nasna o'qunmozdi. Va mutolia etdiklari avroqda jigarso'z g'azallardan g'ayri bir xat bo'lunmozdi" [3,18-19].

Shoirning e'tiroficha, she'r yozish ishtiyoqi uning qismatiga azal qalami bilan bitilgan. Tabiatidagi shoirlik iste'dodi, she'riyatga bo'lgan cheksiz muhabbat unda she'r zavqini uyg'otgan, maktabda o'qib yurgan chog'laridayoq dastlabki she'rlarni yoza boshlagan. Shoirning chuqur samimiyat va otashin ehtiros bilan bitilgan g'azallari olijanob sof sevgini, samimiy insoniy kechinmalarni tarannum etadi. Oshiqning ma'shuqaga bo'lgan cheksiz muhabbati, ehtirosli his-tuyg'ulari, vasl va hijron iztiroblari yuksak badiiyat pardalariga o'ralgan holda tasvir etiladi. Shu bois Fuzuliy oz vaqtda shahar-u viloyatlarda shoir sifatida mashhurlik kasb etadi. Bu haqda shoir debochada shunday yozadi: "Zamon-zamon savdoi she'r soir af'olima g'olib dushub va guruh-guruh laylivashlar Majnun kibi istimo'i she'r uchun boshima uyushib, shoirligim muqarrar o'ldi. Va ovoza'i nazmim ila olamlar do'ldi va shuhrati tom bo'ldi" [3,19].

Maktab tahsili davridayoq shoir sifatida mashhur bo'lgan Fuzuliy shoirlik uchun ham ilm-fanni o'rganish zarurligini angelaydi. Umrining katta qismini she'r yozish bilan birgalikda, ilmning turli sohalarini o'rganishga bag'ishlaydi: "Zero'ki, ilmsiz she'r asosi yo'q devor o'lur va asossiz devor g'oyatda bee'tibor o'lur. Poyai she'rini hil'yai ilmdan muarro o'lmog'i mujibi ihonat bilib, ilmsiz she'rdan qolibi beruh kibi tanaffur qilib, bir muddat naqdi hayotim, sarfi iqtisobi fununi ilmi aqli va naqli va hosili umrim, bazli iqtisobi favoidi-hikami va handasi qilmog'in murur ila laoliyi asnofi hunardan shohidi nazmima piroyalar murattab qildim" [3,20].

Fuzuliy ozarbayjon tilida she'rlar yozish bilan birga fors, arab tillarida ham asarlar ijod qilgan. Uning turli tillarda yaratgan asarlari Yaqin Sharq xalqlarining madaniyati bilan tanish bo'lganligini, tarix, tibbiyot, nujum, handasa, mantiq va falsafa kabi dunyoviy ilmlarni chuqur egallaganligini tasdiqlaydi.

Fanlarni o'rganish jarayonida mumtoz she'riyatning o'nlab janrlarida she'rlar bitgan shoirning ijodiy merosi har jihatdan mukammallashib, miqdor jihatidan ham ko'paydi. Har bir shoir ijodining ma'lum bir nuqtasiga yetganda, umri davomida yozgan she'riy merosini to'plab, devon tuzishi tabiiy. Lekin Fuzuliy hali devon tartib berishga kirishmagan edi. Kunlardan bir kuni "bir nigori mushkin xatt" (shoirning sevgan qizi) kelib, arabiy, forsiy, turkiy she'laridan devon tuzish vaqti kelganligini aytib, shoirni ogohlantiradi. Jozibador g'azallari sehridan oshiqnlarni bahramand etish lozimligini uqtirib, devon tartib berishga chorlaydi.

"Fuzuliy g'azal janrini kamolotga yetkazgan buyuk san'atkordir; Navoiydan so'ng bu janrda, eng ko'p, eng go'zal, eng nafis va eng ohangdor g'azallar yaratgan shoir Fuzuliydir. Fuzuliy – turkiy tillarda so'zlashuvchi barcha xalqlarning mushtarak sharafi, ularning mushtarak Hofiz Sheroziysidir" [1,5]. U umri davomida g'azal janriga alohida ahamiyat berdi va uning betakror namunalarini yaratdi. Shoir debochada keltirilgan qit'ada g'azalga shoirning iste'dodi qudrati va mahoratini belgilovchi mezonlardan biri sifatida yuksak baho beradi:

G'azaldur safobaxsh ahli nazar,
G'azaldur guli bo'stoni hunar.

Gʻazali – gʻazal saydi oson dagil,
Gʻazal munkiri ahli irfon dagil
Gʻazal bildurur shoirning qudratin,
Gʻazal ortirur noziming shuhratin.
Koʻngil garchi ashʻora choʻq rasm vor,
Gʻazal rasmin et jumladan ixtiyor
Ki, har mahfiling ziynatidur gʻazal
Xiradmandlar sanʻatidur gʻazal.
Gʻazal deki, mashhuri davron oʻla,
Oʻqumoq-da, yozmoq-da oson oʻla[3,20-21].

Fuzuliy gʻazallariga xos hayotiylikning siri ularning kuchli ehtiros bilan yoʻgʻrilganligidadir. Gʻazalda shu fazilat boʻlmasa, ilm va aql kuchi bilan yaxshi sheʼr dunyoga kelmaydi. Fuzuliy sheʼriyatida shoirlik isteʼdodi, turli fanlarni chuqur oʻrgangan olim va faylasufning teran mushohada kuchi uygʻunlashib ketgan.

Yuqoridagi goʻzalning devon tuzish haqidagi iltimosini oʻylab koʻrgan shoir sheʼrlarini toʻplab, ularni qayta tahrir qilib, devon tuzishga kirishadi va nihoyasiga yetkazadi: “Nochor mohmili eʼtiborida bu ibora lozimdur deyib, zamoni tufuliyatimda sodir oʻlub, mutafarriq oʻlan gʻazallardan bir muxtasar devon jamʼ etmak salohin koʻrdim. Va ul vaqtda mandan iltimosla olonlardan iltimosla olib, surati jami ixtisor uzra itmoma etirdim” [3,21].

Maʼlumki, Fuzuliy Bagʻdod adabiy muhitining vakili sifatida irod qilgan. XV-XVI asrlarda Bagʻdod va uning atrofidagi Karbalo va Najaf shaharlarida ozarbayjonliklar yashagan hamda mazkur hududdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot rivojida maʼlum rol oʻynagan. Shoirning asarlarida Bagʻdod, Hilla, Najaf kabi shaharlarida yashaganligi va keyinchalik tugʻilgan yurti Karbaloga qaytib kelganligi haqida maʼlumotlar uchraydi. Tavallud maskani “Iroqi arab” boʻlgan shoir turkiy – ozar tilida tartib bergan devonidagi sheʼrlarni “arbohi fasohat va asʻhobi balogʻat mushohida va mutoala” qilgan chogʻlarida uning ayrim qusurlariga eʼtibor qilmasliklariga umid bildiradi, bu boradagi fikrlarini faylasufona tarzda ifoda etadi: “Umiddurki, arbohi fasohat va asʻhobi balogʻat mushohida va mutoala qildiqa, manshaʼ va mavlidin iroqi arab oʻlub, tamomi umrda gʻayr mamlakatlara sayohat qilmodigʻimdan voqif oʻldiqa, bu illati mujibi suquti eʼtibor bilmayalar. Va mahalli maqomima koʻra rutbai isteʼdodima haqorat ila nazar qilmayalar. Zero, eʼtibori vatan, isteʼdodi zota tasir etmaz. Va tuproqda yotmoq ila tillodan jilo ketmaz” [3,21].

Shoir devonini maʼni javharlarini oʻzida jamlagan “Muhabbatnoma” deb ataydi va uni “jami ahli fasoddan, xususan, uch toifa badnihoddan” saqlashni soʻrab, Allohga iltijo qiladi. Shu asnda shoir noqobil kotiblar, shoirlikni daʼvo qiluvchi savodsiz “shoirilar” va hasadgoʻy shoirilar xususidagi qarashlarini bayon qiladi. Shoir, avvalo, noqobil kotiblar haqidagi mulohazalarini nasr va nazm uygʻunligida goʻzal tasvirilaydi: “Biri ul kotibi noqobil va mumliyi johilki, xomayi muxolif tahriri teshayi bunyodi maorifdur va kilki kudurat taʼsiri, meʼmori binoi zaxorifdur. Goh bir nuqta ila muhabbati mehnat goʻstarar va goh bir harf ila neʼmati naqamat oʻqudar. Qitʼa:

Qalam oʻlsun ali ul kotibi bad tahriring –
Ki, fasodi raqami soʻzimizni shoʻr aylar.
Goh bir harf suqutla qilur nodiri nor,
Goh bir nuqta qusur ila koʻzi koʻr aylar” [3,22].

Shoirning fikricha, noqobil kotib qalami bilan meʼmor qurgan binoni – devondagi sheʼrlarni vayron qiladi. *Muhabbat* soʻzidagi nuqtani notoʻgʻri qoʻyganligi uchun *mehnatga*, *neʼmat* soʻzi esa *naqamatga* aylanadi yoki *soʻz shoʻrga*, *nodir norga*, *koʻz koʻrga* aylanib, maʼnoga putur yetadi.

Fuzuliy ikkinchi toifa haqida esa shunday yozadi: “Va biri ul noqisi bad savodki, tab’i nomavzunila majlisu mahofilda istidoi iste’dod qilib she’r o’quduqcha, nazmdan nasri sechilmaya va adoyi susti ila shohidi ma’ni jamolindan niqob ochilmaya.

Kam min lisonin saqimin min tasarrufihi

Sorat laoli – iqulin – nazmi mansura.

A’ral qazoyo anil antoji mantuquxu,

Tasrifihu qallabal – mazmuma maksura.

(Ma’nosi: O’rinlanmagan she’r aytganning tili lol bo’lsinki, undan she’r injulari sochilmagandir. Uning mantiqiy hukmlari to’g’ri natija bermabdi, uning tasrifi zammali so’zlarini kasrali (zer) qilmish)

Burida bad zaboniki, dar fazoi suxan

Az o’ maboniyi afkor munhadim kardad.

Zi inqilobi tasorifi lahjai badi – o’

Vujudi husni iborat mun’adim kardat.

(Ma’nosi: U til kesilsinki, so’z fazosida undan fikr saroylari o’chiriladi, uning yaramas ifodasi – shevasining o’zgarishidan iboralar go’zalligidan vujudi mahv bo’ladi).

Benasib o’lsin naimi – xulddan ul zishtkim,

Nomuloyim lahjasi mavzuni nomavzun edar.

Teshai lafzi binoi nazmi vayron aylayub,

Sust guftori fasohat ahlini mag’bun edar” [3,23].

Ma’lumki, shoirlik uchun iste’dodning o’zigina yetarli emas, balki shoir ilmi aruz, ilmi bade’, ilmi qofiya borasida ham mukammal bilimga ega bo’lmog’i, o’z ustida tinimsiz mehnat qilmog’i lozim. Aks holda, shevaga xos so’zlarni noo’rin qo’llab, mavzun she’rning vaznini buzadi, “teshai lafzi” bilan nazm binosini vayron qiladi. Fuzuliyning arab, fors-tojik, xususan, ozar tili va uning lahjalarini yaxshi bilganligi, lahjalarga xos so’zlarni ham she’rlarida mahorat bilan qo’llay olganligini nazarda tutsak, shoirning fikrlari yanada oydinlashadi.

Shu o’rinda ta’kidlash kerakki, shoir, garchi ozar millatiga mansub bo’lsa-da, Iroqning Karbolosida tug’ilganligi uchun arab tili ham o’z ona tilisidek bo’lgan, ko’p hududlarda fors-tojik tili adabiy til sifatida shuhrat qozonganligi bois forsiy tilni mukammal bilgan, Ozarbayjon adabiy muhitining vakili sifatida ozar tilida ajoyib she’rlar yozgan. Shoir ikki til emas, balki uch til sohibi sifatida g’oyaviy-badiiy jihatdan yetuk asarlar ijod qildi. Bu jihat debochada ham yorqin namoyon bo’lgan, ya’ni shoir o’z fikrlarini dalillash maqsadida o’rni-o’rni bilan bir yo’la uch tildagi she’riy parchalarni keltiradi.

Shoir nazarda tutgan uchinchi guruh hasadgo’y shoirlardir. Ular haqidagi fikrlarni shoir shunday bayon qiladi: “Biri ul hosidi jafopesha va muonidi xato andishaki, tab’i nomavzunila davoyi she’r eda, ammo haqoiqi ash’ora sohib shuur o’lmaya va idroki rakikla lofi nazm ura, ammo haqoiqi guftora rohi tasarruf bo’lmaya. Lojaram, hasad diydai insofing ko’r edib, idrokina e’timod edan johillar huzurinda behuda-behuda taarruzlar eda va harza-harza dahllar aylaya, toki she’rdan zavqi istimo’ keda.

Oh az on bodiyapaymoi biyoboni hasad

Ki, nadorad dili zulmoniyash az irfon nur.

Chun anokib be do bayti ki, baham mebofad –

Xishra diyda beh az boniyi bayt-ul - ma’mur.

Ayb boshad hamajo matrahi maddi nazarash,

Gardad az gardi hasad diydai insofash ko’r” [3,23-24].

(Ma’nosi: Ma’nosiz hasad cho’llariga boruvchilardan dod, uning qorong’i yuragida irfon nuri yo’qdir. O’rgimchak kabi bir-ikki bayt to’qigach, o’zini baytul-Ma’murni bino qilgan kishidan ham usta hisoblaydi. Uning dunyoga qarashi tamomila xatodir. Baxillik gardidan uning insof ko’zi ko’r bo’ladi)

Yuqorida ta'kidlanganidek, iste'dodli shoir ilmi aruz, ilmi bade', ilmi qofiya borasida ham mukammal bilimga ega bo'lgandagina, mazmun va shakl uyg'unligidagi haqiqiy she'r dunyoga keladi. Lekin bu toifa vakillari ilmu irfondan bexabar bo'lib, o'zlarining nomavzun she'rlari bilan fasohat ahliga zavq-shavq ulasholmaydi. Shu bois ularning yuragida go'zal asarlar bituvchi she'r sohiblariga nisbatan hasad o'ti alangalanadi. Shoir ilmu irfon bilan vobasta she'riyat gulshanini xazon qilish payida bo'lgan, amali ma'rifat ahliga ozor berishni maqsad qilgan hosidlardan panoh tilash mazmunidagi she'r bilan debochani yakunlaydi.

Umuman, Muhammad Fuzuliyning turkiy devoniga yozgan debochasi yosh shoirning maktab tahsili davridagi ijodiy jarayonlarning boshlanishi, oz vaqtda otashin g'azallari bilan shuhrat qozonishi, ilm tahsiliga bo'lgan munosabati, boshqalarning iltimosi bilan devon tuzishga kirishuvi, g'azal janri borasidagi, noqobil kotiblar, iste'dodsiz va hasadgo'y shoirilar xususidagi adabiy-estetik qarashlarini ifoda etishi bilan e'tiborlidir. Shuningdek, shoirning debochaning hamdu na't qismidagi fikr-mulohazalari Kalom ilmining ham bilimdoni ekanligini namoyish qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Badoe' ul-bidoya. MAT, 20-jildlik, 1-jild. –Toshkent: Fan, 1987.
2. Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar. MAT, 20-jildlik, 3-jild. –Toshkent: Fan, 1988.
3. Alisher Navoiy asarlari lug'ati. / Porso Shamsiev tahriri ostida. – Toshkent: Fan, 1971.
4. Alisher Navoiy: qomusiy lug'at. 1-2-jildlar. / Mas'ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent: Sharq, 2016.
5. Karimova F. O'zbek adabiyotida debocha. Monografiya – Toshkent: Mumtoz so'z, 2008.
6. Jalolov T. Fuzuliy .So'zboshi. Devon. – Toshkent: Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1961.
7. Jalilov B. Mumtoz adabiyotda diniy-ma'rifiy mavzular. – Toshkent: Movarounnahr, 2010.
8. Muhammad Fuzuliy. Asarlar. Ikki jildlik. Birinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968.
9. Qur'oni karim. O'zbekcha izohli tarjima. Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. – Toshkent: Sharq, 1992.

10.00.00 - Filologiya

FUZULIYNING UVAYSIYGA ADABIY TA'SIRI

Nusratullo Jumaxo'ja

Filologiya fanlari doktori,

Alisher Navoyi nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti professori

Annotatsiya: Ushbu maqola shoira Uvaysiyga buyuk ozarbayjon xalq shoiri Fuzuliyning adabiy ta'siri masalasini yoritishga bag'ishlangan. Maqolada Uvaysiyning ikki nazira (o'xshatma) g'azali tahlil etilgan. Uvaysiy Fuzuliy ijodiyotini sevib o'rgangan va uni o'ziga ustoz darajasida qadrlagan. Fuzuliyning ijodi va badiiy mahoratidan ibrat olgan. Uvaysiy Fuzuliy adabiy maktabida kamol topib, yuksak badiiy mahorat qozongan va ustozning yetuk g'azallari darajasida nazira g'azallar yaratishga muvaffaq bo'lgan.

Kalit so'zlar: Adabiy ta'sir, badiiy mahorat, lirik kompozitsiya, badiiy obraz, janr, lirika, nazira, g'azal, muxammas, tasavvuf, pir, murid.

ЛИТЕРАТУРНОЕ ВЛИЯНИЕ ФУЗУЛИ НА УВАЙСИЙ

Аннотация: Данная статья посвящена освещению вопроса литературного влияния великого азербайджанского поэта Фузуди на творчество поэтессы Увайсий. В статье проводится анализ двух назира (ответных) газелей Увайсий. Увайсий с любовью изучала творчество Фузуди и считала его своим духовным наставником. Она вдохновлялась его поэзией и художественным мастерством. Воспитавшись в литературной школе Фузуди, Увайсий достигла высокого художественного мастерства и сумела создать назира, сопоставимые с лучшими газелями её учителя.

Ключевые слова: Литературное влияние, художественное мастерство, лирическая композиция, художественный образ, жанр, лирика, назира, газель, мухаммас, суфизм, пир, мюрид.

THE LITERARY INFLUENCE OF FUZULI ON UVAYSIY

Annotation: This article is dedicated to exploring the literary influence of the great Azerbaijani poet Fuzuli on the works of the poetess Uvaysiy. The study analyzes two *nazira* (response) ghazals written by Uvaysiy. Uvaysiy deeply admired and studied Fuzuli's poetry, regarding him as her spiritual mentor. She was inspired by his creativity and artistic mastery. Raised within the literary tradition of Fuzuli, Uvaysiy achieved a high level of poetic skill and successfully composed *nazira* ghazals that rival the quality of her mentor's masterpieces.

Keywords: Literary influence, poetic mastery, lyrical composition, artistic image, genre, lyric poetry, nazira, ghazal, mukhammas, Sufism, pir, murid.

Jahon otin Uvaysiy o'zbek mumtoz adabiyoti an'alarini munosib davom ettirgan ulkan iste'dodli shoiradir. Biroq uning adabiy merosi oziqlangan manba faqat o'zbek mumtoz adabiyoti bilangina chegaralanmaydi. Uning badiiy yuksak asarlarida umumsharq va qardosh xalqlar adabiyotining adabiy ta'siri yaqqol sezilib turadi.

Uvaysiy ta'sirlangan va ilhomlangan qardosh shoirlar orasida, ayniqsa, buyuk ozarbayjon xalq shoiri Muhammad Fuzuliy alohida ajralib turadi. Uvaysiy Fuzuliy lirik she'riyatining mazmuni va ruhiyatidan juda ta'sirlangan. Fuzuliy lirikasining mazmuni va ruhiyatigina emas, balki badiiy tilining o'ziga xos xususiyatlari ham Uvaysiy she'riyatidan sado berib turadi.

Fuzuliyning “G‘amzasin sevdin, go‘ngul, joning kerakmazmu sanga, Tig‘a urding, jismi uryoning kerakmazmu sanga” matlali g‘azaliga ko‘plab o‘zbek shoirlari, shu jumladan, Munis, Ogahiy, Amiriy, Uvaysiy va boshqalar nazira bog‘laganlar. Uvaysiy Fuzuliyning ushbu g‘azaliga bir emas – ikki nazira bog‘lagan. Ular “Yor, man’ etma meni, Majnun kerakmazmu sanga” va “Yozma tumoringni, ey, gul kerakmazmu sanga” satrlari bilan boshlanadi. G‘azal va naziralarni qiyosiy tahlil etmoq uchun asarlar matnlari to‘lig‘icha ko‘z oldimizda turmog‘i lozim. Nashrlarda xatolar ko‘p, biz ularni mumkin qadar tuzatib keltirdik. Fuzuliy g‘azali matni quyidagicha:

G‘amzasin sevdin, ko‘ngul, joning kerakmazmu sanga?

Tig‘a urding, jismi uryoning kerakmazmu sanga?

Otashin ohim-la aylarsan manga taklifi bog‘,

Bog‘bon, gulbargi xandoning kerakmazmu sanga?

Yela verma dog‘idub har yon, ayoqlardin ketur,

Ey pari, zulfi parishoning kerakmazmu sanga?

Ey kamonabro‘, raqiba verma g‘amzangdin nasib,

O‘q otarsan tosha, paykoning kerakmazmu sanga?

Yondirub jonim, jahonso‘z etma barqi ohimi,

Osmon, xurshidi raxshoning kerakmazmu sanga?

Kufri zulfindin mani man’ aylamak loyiqmudur,

So‘fiy, insof ayla, iymoning kerakmazmu sanga?

Tutalimkim, ashk selobina yo‘qdur e‘tibor,

Ey Fuzuliy, chashmi giryoning kerakmazmu sanga? (1.34)

Shu g‘azalga Uvaysiy birinchi nazira g‘azalining matni:

Yor, man etma meni, Majnun kerakmazmu sanga?

Ol ashkim, xirqai gulgun kerakmazmu sanga?

Xudnamolig‘din agar nomus etar ahvolima,

Bizni xalq etgan o‘shal bechun kerakmazmu sanga?

Sochma hasrat tuxmini, ey majnuni sahronishin,

Shahr rasvoi esang, Homun kerakmazmu sanga?

Istasang yor ila o‘zluk, zohido, ko‘p yig‘lag‘il,

O‘zlugung g‘arq etmag‘a Jayhun kerakmazmu sanga?

Solsa har nomard ko‘ngliga muhabbat nash‘asin,

Vahki, haq asrorig‘a maknun kerakmazmu sanga?

Xuni nohaq qildi ul ko‘z, ey jahongiri zamon,

Izlag‘il la‘li labini, xun kerakmazmu sanga?

Yod qilmassen duo vaqtida Vaysiyi hazin,

Iltofoti quvvati mahzun kerakmazmu sanga? (2.44)

Nazira yozish an‘anasiga ko‘ra, unga asos bo‘lgan g‘azaldan iqtibos olinardi. Ya‘ni, asos g‘azalning vazn, qofiya va radif xususiyatlari saqlangan holda, uning ayrim misra yoki baytlari ham olinib, ular ijodiy davom ettirilar edi. Uvaysiy ushbu nazirasini bog‘lashda o‘zgacharoq ish tutgan. Fuzuliy g‘azalining faqat vazn va radif xususiyatlarini saqlagan. Fuzuliy g‘azalining oshiqona g‘azal xususiyatini ham ijodiy davom ettirgan. Umuman, g‘azalda Fuzuliy ruhiyatini ham saqlagan desak bo‘ladi. Biroq, mazmunan Uvaysiy butunlay yangi va mustaqil asar yaratishga muvaffaq bo‘lgan. G‘azallarning mazmuni va ruhiyatida mualliflar jinsiyatining turlichaligi ham ayon ajralib turadi. Asar mazmuni va ohangidan asos g‘azal lirik qahramoni erkak, tatabbu g‘azal lirik qahramoni esa ayol kishi ekanligi yaqqol anglashilib turadi. Fuzuliy lirik qahramoni baralla, mag‘rur, jarangdor na‘ra tortadi. Uvaysiy lirik qahramoni esa nazokatli, nolavor, shikasta nido chekadi.

Uvaysiy nazirasining, ayniqsa, quyidagi baytlari juda dardli va ta‘sirchan.

Istasang yor ila o‘zluk, zohido, ko‘p yig‘lag‘il,

O'zlugung g'arq etmag'a Jayhun kerakmazmu sanga?

Nazirada mumtoz adabiyotimizdagi ishq haqiqiy bilan ishq majoziy uyg'un ifodalangan. Undagi mazmunni dunyoviy yorga ham, ilohiy ma'shuqqa ham murojaat sifatida qabul qilaverish mumkin. Mazkur baytda shoiraning an'anaviy zohid obraziga murojaati mujassamlashgan. Shoira zohidga aytmoqchiki: *"Ey zohid, agar muhabbating samimiy bo'lsa, xudnamolik va mutaassiblik qilmayotgan bo'lsang, Yor bilan o'zlik, ya'ni birlik – vahdat istayotgan bo'lsang, bu sen o'ylaganingchalik sodda va oson a'mol emas, buning uchun qurbon bo'lmoq lozim, o'zdan o'zligingni mosuvo etmog'ing kerak. Ammo sen o'zingni sevasan, senda xudparastlik va g'urur ustuvor. Ulkan o'zligingni butkul g'arq etish uchun Jayhunday muazzam daryo kerak emasmikin?!"* Uvaysiyning ushbu nidosi zaifalarga xos zaif emas, balki chinakam oshiq'larga xos mardonavor mag'rur jaranglaydi. Bu baytdagi tanqid ob'ekti bo'lgan zohid alohida bir shaxs emas, balki fidoyilikni zimmasiga olmay soxta ishq da'vo qiluvchi oshiq'larning umumlashma obrazidir.

Solsa har nomard ko'ngliga muhabbat nash'asin,

Vahki, haq asrorig'a maknun kerakmazmu sanga?

Ushbu baytdagi fikr va mazmun mantiqan oldingi baytning mantiqiy davomidir. Unda shoira ishq sirlaridan, muhabbat qonuniyatlaridan saboq beradi. Ishq-muhabbatdan lof-qof uruvchi, Olloh ko'ngliga solgan ishq sirrini pinhon saqlayolmaydigan, ko'ksiga urib, muhabbat haqida quruqlanuvchi kimsalar lirik qahramon nazdida nomard. Bunday sodda va go'l oshiq'lar hayotda ko'p uchraydi. Shu bois, shoira saboq beradiki: *"Ilohiy qudrat har nomard ko'ngliga muhabbat nash'asini solgan ekan, ya'ni o'z ishqidan bir laxcha cho'g' in'om etgan ekan, ey vohki, ilohiy ishq sirlarini qalbida pinhon saqlashi kerak emasmikin?!"* Darvoqe, ishq asrorini pinhon saqlash muhabbatning azaliy qonuniyati ekanligi Sharq adabiyotida minglab baytlarda rang-barang talqin etilgan. Hatto, muqaddas ishq sirrini pinhon saqlash irodasiga ega bo'lganida, naqshbandiya tariqatining "xufya zikr" ta'limotiga amal qilganida, Mansuri Halloj ham dor ostiga bormagan bo'lishi to'g'risida mag'zi to'q tasavvufiy, falsafiy baytlar bitilgan.

Yod qilmassen duo vaqtida Vaysiyi hazin,

Iltofoti quvvati mahzun kerakmazmu sanga?

Mazkur maqta baytda Uvaysiy o'z muhabbatining ob'ekti va g'azalxon muxlisga murojaat etadi: *"Duo vaqtida hazin Uvaysiyni hamisha yod etishni unutmagin. Uvaysiy muhabbatining mahzun, ya'ni g'amgin quvvatidan iltifot kerakmasmikin senga?"* Bu nazira g'azalning yuqoridagi baytlar mazmuniga muvofiq, juda go'zal tugallanmasidir.

Uvaysiyning Fuzuliyga ikkinchi nazira g'azali quyidagicha:

Yozma tumoringni umr, ey, gul kerakmazmu sanga?

Berma ko'p xoringga yo'l, bulbul kerakmazmu sanga?

Berma har mashshota ilkiga soching andishasin,

Ojiz o'lg'ay shonasi, kokil kerakmazmu sanga?

G'o'ta ur bahri tavakkul ichra, ey g'avvosi dil,

Ishq baxti ichra aqli kul kerakmazmu sanga?

Qovlamoliq ixtiyor etti, dedim men yalbarib:

Dargahing jorub etarg'a qul kerakmazmu sanga?

Soqiyo, qildur manodi, yetti jon labg'a yaqin,

Tashna o'lsang, kelki, sog'ar mul kerakmazmu sanga?

Fasberu keldi nidosi, qo'ymag'il sog'arg'a lab,

Muntazir bo'lg'on, sochi sunbul kerakmazmu sanga?

Vaysiy, gul qon bag'rini yozdiyu, uzdi bog'bon,

Yozma tumoringni umr, ey, gul kerakmazmu sanga? (2.45)

Ushbu asar misolida ham Uvaysiy Fuzuliy g'azalining vazni, radifi, oshiqona mazmuni va ruhiyatini saqlab qolgan va mustaqil g'azal yaratishga harakat qilgan. Asos sifatida Fuzuliyning biror misra yoki baytini iqtibos qilib olmagan. Ushbu asar irfoniy mazmundagi

oshiqona g‘azaldir. U falsafiy-tasavvufiy mazmun bilan yo‘g‘irilgan. G‘azalning, xususan, quyidagi baytlari diqqatga sazovordir.

Berma har mashshota ilkiga soching andishasin,
Ojiz o‘lg‘ay shonasi, kokil kerakmazmu sanga?

Ma‘lumki, Uvaysiy va Nodira hamda boshqa shoiralar lirikasi ayollarning o‘ziga xos obrazlari bilan ajralib turadi. Bu ayollar she‘riyatida xususiyat emas, balki fazilatdir. Ayollar she‘riyati poetikasidagi bu xos fazilat haqida biz doktorlik dissertatsiyamizda, 10-sinflar uchun yozilgan “O‘zbek adabiyoti” darsligimizda, oliy o‘quv yurtlari uchun yozilgan “O‘zbek adabiyoti tarixi (XVI-XIX asr I yarmi)” darsligimizda va qator maqolalarimizda ham batafsil to‘xtalganmiz. Mazkur baytda ham mashshota (pardozchi), soch va shona (taroq) obrazlari borki, ulardan badiiyat ifodasi uchun foydalanish faqat ayol adiblar uslubida mavjuddir.

Baytda: *“Sochingni har qanday mashshota, ya‘ni pardozchi qo‘liga parvarishlash va shakl berish maqsadida topshirma, uning shonasi, ya‘ni tarog‘i sen umid qilgan maqsadni amalga oshirishga o‘zlik qilishi muqarrar. Oqibatda, sog‘lom va ziynatli sochingdan ayrilib qolishing mumkin. Mashshotaning qo‘lida xazon bo‘lishi mumkin bo‘lgan kokil kerakmasmi sanga?”*, degan zohiriy mazmun ifodalangandek tuyuladi. Ammo mashshota, soch, kokil ramziy obrazlardir. Bizningcha, bayt mazmuniga murid tarbiyasini har qanday pirga ishonib topshirmaslik haqidagi tasavvufiy tanbeh singdirilgan bo‘lishi kerak.

Keyingi baytda *“tavakkul”* nomli diniy-falsafiy tushunchaga urg‘u beriladi:

G‘o‘ta ur bahri tavakkul ichra, ey g‘avvosi dil,
Ishq baxti ichra aqli kul kerakmazmu sanga?

Tasavvuf ta‘limotida *“tavakkul”* Ollohga tavakkal qilishni anglatadi. Shunga binoan, baytdan quyidagicha mazmun anglashiladi: *“Ey ko‘ngilni kashfetuvchi inson, Ollohga tavakkal qilish ilmiga g‘avvos singari sho‘ng‘i, ishq baxtiga doir yetuk aqlu zakovat shunda kamol topadi. Senga shunday komil aql kerakmasmi?”* Matndagi *“ishq baxti”* iborasi aslyatda *“ishq bahri”* ham bo‘lishi mumkin. Nashr – nuqsonli. Biz hozircha matnni qo‘lyozma manbalar bilan solishtirib o‘rganishga ulgurmadik. Lekin mantiqan birinchi misradagi *“bahri tavakkul”* obrazi *“ishq baxti”*dan ko‘ra *“ishq bahri”* obrazi mutanosib keladi. Agar matn aslyatda shunday bo‘lsa, baytdan boshqacha ma‘no chiqadi. Unda shoir ko‘ngil g‘avvosini tavakkul dengizi ichra sho‘ng‘ishga da‘vat etar ekan, ishq dengizida suzib, izlanib, asl maqsadga muvaffaq bo‘lish uchun *“aqli kull”* ham kerakligini uqtiradi. Aslida, Sharq adabiyoti ishq falsafasida aksariyat hollarda ishq bilan aql qarama-qarshi, hattoki, ishq aql dan ustun qo‘yiladi. Masalan, Munis bir misrasida *“Aql ila ishq ixtilofidin xarob bo‘ldi ko‘ngul”* deya, bu ziddiyatni yorqin ifodalagan. Lekin Uvaysiy baytida oddiy aql haqida emas, balki *“aqli kull”* haqida fikr yuritilgan. *“Aqli kull”* mumtoz adabiyot lug‘atlarida *“Buyuk Aql”*, *“Katta Aql”*, *“Ilohiy Aql”* ma‘nolarida izohlanadi. Uvaysiy bayti mazmuniga *“Ilohiy Aql”* ma‘nosi muvofiq keladi. Demak, tavakkul dengizida oshiq ko‘ngil muddaosi uchun faqat majnunvor ishqiy hissiyotlar, ehtirolargina emas, balki Ilohiy aql ham hamroh bo‘lishi lozim ekan.

Navbatdagi baytda pir va murid, oshiq va ma‘shuq munosabatlari ifodalangan:

Qovlamoqliq ixtiyor etti, dedim men yalbarib:
Dargahing jorub etarg‘a qul kerakmazmu sanga?

Pir muridni o‘z dargohidan chetlatmoqchi. Lekin murid pining muhabbati, muruvvatidan mosuvo bo‘lmaslik uchun har qanday riyozat tortishga rozi. U hatto pining ostonasida farroshlik qilishga ham tayyor. Shuning uchun: *“Pir meni dargohidan quvlamoqqa ixtiyor etdi. Men ersam, dargohingni supurgi bilan supurib turuvchi qul kerak emasmi senga, deya yolvordim”*, deyapti lirik qahramon. Muridning pirga bu tarzda sadoqati ifodasi mumtoz adabiyotda ko‘p uchraydi. Hazrat Alisher Navoyining pirlar maqbarasida farroshlik qilishni Husayn Boyqarodan yolvorib so‘raganlari ham shunday munosabatga mansubdir.

Fuzuliydan farqli o'laroq, Uvaysiy nazira g'azali kompozitsiyasi, ya'ni badiiy qurilmasini raddul matla san'ati bilan bezagan. *"Yozma tumoringni umr, ey, gul kerkmazmu sanga"* shaklidagi matlanning birinchi misrasi ramziy ma'noga ega. *"Tumor"* obrazi inson umrining yoshlik, g'unchalik davrini aks ettiradi. Tumorning shakli ham g'unchaga o'xshaydi. Shoirira lirik qahramonga *"tumoringni yozma"*, deb murojaat qiladi. Bu g'unchangni ochib, gulga aylantirma, degani. Chunki umr g'unchaligida, yoshligida go'zal. Agar g'uncha gulga aylansa, xazon bo'lishi muqarrar. Gulni yo uzib olib xazon qilishadi yoki o'zi so'lib, gulbarglari xazon bo'ladi. Shuning uchun shoirira *"gul kerakmazmi sanga"*, deya nido chekadi. Bu umringni, yoshligingni asra, degani. *"Tumor"* obrazi – mavhum. Uni ishq siri deb tushunish ham mumkin. Unda shoirira ishq sirini pinhon saqlash haqida saboq bergan bo'ladi. Matladagi ushbu purhikmat misra maqtaning ikkinchi misrasida yana takrorlanadi:

Vaysiy, gul qon bag'rini yozdiyu, uzdi bog'bon,
Yozma tumoringni umr, ey, gul kerakmazmu sanga?

Maqta baytda endi yuqoridagi mazmun badiiy sharhlanadi va yanada qat'iylashadi. Shoirira aytadiki: *"Ey Uvaysiy, gul g'uncha holatida bag'ri to'la qip-qizil qon edi, lekin butun va omonda edi. Biroq g'uncha bag'rini yozdi, ya'ni qip-qizil gul bo'lib ochildi va bog'bon uni uzib oldi, ya'ni gul o'z husnu jamolini namoyon qilgani uchun ham o'limga mahkum bo'ldi. Tabiatdagi bu foje sir-sinoatdan saboq ol. Umring tumorini yozma, gullab-yashnagan yoshliging kerak emasmi senga?"* Matladagi hayot falsafasiga oid hikmat maqtada ikki hissa kuchliroq bayon etildi. Mana raddul matla san'atining xosiyati va Uvaysiyning yuksak badiiy mahorati.

Uvaysiy Fuzuliyning bir necha g'azallariga muxammas bog'lagan. Ushbu muxammaslar Uvaysiy she'riyatining qator nashrlaridan o'rin olgan. *"Mehrining o'lsa, soqi, bir daf'i xumor etmazmidim"*, *"Ey, ziyonu suddin ixroj majnunvor lafz"*, *"Istasang ishq, etma ey dil, sabru somondin tama"*, *"Dilo, maqrubi jonon o'lma, uldur kori so'zonlig"* misralari bilan boshlanuvchi muxammaslar shular jumlasidandir. Ularni tadqiq etish yana bir ilmiy maqola vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Fuzuliy. Qalb gavhari. "Hilol-nashr", Toshkent, 2014.
- 2.Uvaysiy. Devon. "Fan", Toshkent, 1959.
- 3.N.Jumaxo'ja, I.Adizova. O'zbek adabiyoti tarixi (XVI-XIX asr I yarmi). "Innovatsiya-ziyo", Toshkent, 2022 yil.
- 4.I.Adizova. Uvaysiy she'riyatida poetik tafakkurning yangilanishi. T. 2020.

10.00.00 - Filologiya

OYBEK SHE'RIYATIDA VAZNNING FUNKSIYASI

Sabirdinov Akbar Gofurovich

Farg'ona davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori,
ORCID: 0000-0002-5137-1763
a.sabirdinov@pf.fdu.uz

Annotatsiya: Maqolada Oybekning poetik mahorati uning she'rlari vazn xususiyatlarini tadqiq etish orqali yoritilgan. Oybek XX asr o'zbek lirikasi poetik tafakkuri taraqqiyotida muhim o'ringa ega bo'lib, uning she'riyatiga xos xususiyatlarni tadqiq etish keyingi davr lirikasining taraqqiyot bosqichlarini belgilashda ahamiyatli ekanligi bilan dolzarbdir. Maqolani tadqiq etishda struktural-poetik, tarixiy-qiyosiy, tarixiy-madaniy kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi. She'rni shakl jihatdan mukammallashtirish borasida muttasil ijodiy izlanishlar olib borgan Oybek vazn, band va qofiyaning turli kontekstdagi keng imkoniyatlarini yuzaga chiqarishda ham katta muvaffaqiyatlarga erishganligi yortildi. Shoir she'riyatidagi shakliy o'ziga xosliklar g'oyaviy ta'sirchanlik va mazmundorlikka, obraz va obrazli ifoda jozibadorligiga xizmat qiladi. Oybek inson va tabiat go'zalliklaridan, tilsimotlari va murakkabliklaridan tug'ilgan hayratini besh bo'g'indan o'n besh bo'g'ingacha bo'lgan turli xil turoqlanishli vaznlarda ifodalashi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek she'riyati, poetik tafakkur taraqqiyoti, shakl va mazmun, g'oyaviy ta'sirchanlik, obraz va obrazli ifoda, vazn, ritm, musiqiylik, kompozitsiya.

ФУНКЦИЯ РАЗМЕРА В ПОЭЗИИ АЙБЕКА

Аннотация. В статье освещено поэтическое мастерство Айбека через исследование особенностей метра в его стихах. Айбек занимает важное место в развитии поэтического мышления узбекской лирики XX века, и исследование характерных черт его поэзии имеет актуальное значение для определения этапов развития лирики последующего времени. В процессе исследования использовались структурно-поэтический, историко-сравнительный и историко-культурный методы. Отмечается, что Айбек, ведя постоянные творческие поиски в направлении совершенствования формы стиха, добился значительных успехов в раскрытии широких возможностей метра, строфики и рифмы в различных контекстах. Формальные особенности поэзии поэта способствуют идейной выразительности, содержательности, образности и художественной выразительности. В статье исследуется, как Айбек выражал своё восхищение красотой человека и природы, её тайнами и сложностью через различные ритмические формы от пяти до пятнадцати слогов.

Ключевые слова: узбекская поэзия, развитие поэтического мышления, форма и содержание, идейная выразительность, образность и художественное выражение, метр, ритм, музыкальность, композиция.

THE FUNCTION OF METRE IN OYBEK'S POETRY

Abstract. This article explores Oybek's poetic mastery through the study of metrical features in his poetry. As a significant figure in the development of 20th-century Uzbek lyrical poetic thought, analyzing Oybek's poetic characteristics is crucial for understanding the progression stages of later lyricism. The research employs structural-poetic, historical-comparative, and historical-cultural methods. The article highlights Oybek's continuous

creative endeavors to perfect poetic form and his success in effectively utilizing the diverse contextual capacities of metre, stanza structure, and rhyme. The poet's formal uniqueness enhances ideological expressiveness, meaningfulness, and artistic imagery. The study also examines how Oybek conveyed his admiration for the beauty, mysteries, and complexities of human nature and the natural world through rhythmic patterns ranging from five to fifteen syllables.

Keywords: Uzbek poetry, development of poetic thought, form and content, ideological expressiveness, imagery and figurative language, metre, rhythm, musicality, composition.

KIRISH

She'riyatning janr xususiyatlariga, so'zning satrlardagi o'rniga e'tiborini qaratgan Oybek: "... poeziyada o'rinli-o'rinsiz har qanday terminlarni marjon qilib tizish asarni badiiy sifatdan mahrum qiladi. Poeziya maxsus janr, uning xususiyatlari bor. Buni shoir unytishi kerak emas"[1; 110], deya yozgan edi. Darhaqiqat, "She'r - so'z bilan aytib bo'lmaydigan hissiyot. Unda musiqa bor, aql bovar qilmas sehr bor" [2; 227]. Ana shu so'z bilan aytib bo'lmaydigan hissiyot, aql bovar qilmas sehr vaznning ulkan imkoniyatlarini yuzaga keltirgan ritm va musiqiylik orqali namoyon bo'ladi.

"Ritm - bu tartib, uyg'unlik, bir xil o'lchamdagi va izchillikdagi harakat" [3; 58] ekan "She'r tabiiy ravishda, ma'noni hisobga olgan holda talaffuz etilsagina haqiqiy hayotini yashay boshlaydi" [4; 36]. Musiqiylik she'rning joni bo'lsa, vazn ana shu jonning qon tomiridir. Vazn "...ritmning she'riy asardagi ko'rinishi yoki she'riy nutq o'lchanadigan mezon" [5; 406] dir. "Vazn - she'rning ilk tashkillanishi. U she'r motori, til material, yonilg'isi" [6; 188]. Vaznning musiqiy izchilligini, ohangdorlikning tadrijiy takomilini, ma'no bilan talaffuz o'rtasidagi uyg'unlikni ta'min etishdagi muhim o'rnini yaxshi anglagan shoir muttasil ijodiy mehnat orqali she'r ta'sirchanligiga erishdi. Ma'noni harakatlantiruvchi va inson borlig'ini sehlrab, ohanrabo yanglig' rom etuvchi she'riy tilsimotning ochqichi vazn ekanligini to'g'ri anglagan Oybek qator uslubiy izlanishlarida uni mukammallashtirishga e'tibor berdi. Ma'lumki, she'rda ritm, aksariyat, doimiy bo'lib, asardagi tuyg'u-kechinmalar, obrazlar harakati birligi va uyg'unligini ta'minlaydi. Prozada esa ritm o'zgaruvchidir, u ma'no harakatiga bog'liq bo'ladi. Ritmning barqarorlashgan ko'rinishi bo'lgan vazn esa she'rda musiqiy va tasviriy izchillikni yuzaga keltiradi. Mazmunning maroqli ifodasini ta'min etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Oybek ijodi hamisha ilmiy-adabiy jamoatchilik ardog'ida. Butkul ijodi qatori she'riyati tahliliga bag'ishlangan monografiyalar, qator maqolalar nashr etildi, dissertatsiyalar himoya qilindi. Taniqli adib M.Osimning "Oybek va uning she'rlari" [7; 42] nomli maqolasida ilk bor shoir asarlaridagi tuyg'u-kechinmalar tasviri, uslubidagi betakror qirralar nozik kuzatishlar asosida yoritiladi. Jumladan, professor S.Mirvalievning "Hayot va kurash poeziyasi" [8; 173] kitobi ustoz olim nomzodlik dissertatsiyasining monografik holatidir. Unda Oybek dostonlarining til qurilishi, tasviriy vositalardan foydalanish mahorati birinchi bor monografik yo'sinda tahlil etiladi, umumlashtiriladi. Atoqli adabiyotshunos, professor H.Yoqubovning "Oybek lirikasida g'oyaviylik va mahorat" [9; 188] nomli monografiyasi doktorlik dissertatsiyasiga asos bo'lgan edi. Unda Oybek she'riyatida g'oyaviylik va mahorat, lirik xarakter va konflikt, lirik tasvir va uslub, lirik obraz va peyzaj masalalari ilk bora atroflicha tadqiq etilgan. "Adibning mahorati" [10; 310] nomli salmoqli monografiyasida esa professor H.Yoqubov buyuk Oybek nasri bilan dostonchiligini, epik janrdagi badiiy mahorati sirlarini umumlashtirishga muvaffaq bo'ladi.

Akademik M.Qo'shjonovning "Oybek mahorat" [11; 355] kitobida adib romanlari va ba'zi dostonlarida obraz yaratish masalasi, professor L.Qayumovning "Olmos iste'dod" [12; 36] risolasida esa adib romanlari va dostonlarining mavzui, g'oyaviy yo'nalishi orqali badiiy dunyosi yoritiladi. Folklorshunos O.Sobirovning "Oybek ijodida folklor" [13; 104] kitobida

adib romanlari hamda dostonlarida xalq og‘zaki ijodi an‘analari kuzatiladi. Akademik B.Nazarovning “Bu sehrli dunyo” [14; 104] kitobida Oybekning adabiy-tanqidiy hamda estetik qarashlari tahlil doirasiga tortilgan. Atoqli adabiyotshunos, akademik N.Karimovning “Ilhom chashmasining ajib mavjlari” [15;56] risolasida adib ijodxonasiga – ba’zi dostonlari va prozaik asarlarining yaratilish tarixiga nazar tashlanadi. Taniqli olim I.G‘afurovning “Yurak – alanga” [16; 294] kitobidagi “She’rga sochilgan yulduzlar” maqolasida esa shoir she’riyatida badiiy talqin jozibasi, ifoda xillarining o‘ziga xosliklari yoritiladi.

Adib va adabiyotshunos U.Hamdovning “30-yillar o‘zbek she’riyatida “sof lirika” muammosi” (Oybek she’riyati asosida) [17; 142] mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida tuyg‘u va kechinmalarining obraz va mavzu talqinidagi estetik qimmatini tadqiq etiladi. A.Sabirdinovning “Oybek she’riyatida so‘z va obraz” [18; 138] mavzuidagi nomzodlik dissertatsiyasida esa g‘oyaviylik va obrazlilik masalasi tahlil markazini tashkil etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Oybek ijodining deyarli ellik yilini she’riyatga bag‘ishladi. Uning yigirma jildlik “Mukammal asarlar to‘plami”ning birinchi va ikkinchi jildlarini kuzatadigan bo‘lsak, ijodining 1932, 1938, 1940, 1952, 1953, 1954, 1956, 1958, 1966-yillar sahifalari bo‘shligini ko‘ramiz. Ammo bu ushbu yillarda Oybek she’r ijod etmagan, degan xulosa chiqirishimizga asos bo‘la olmaydi. Chunki shoir xayolida charx urgan, tutqich bermay va qog‘ozga qo‘nmay uchib ketgan rangin she’r kabutarlari ham talaygina bo‘lganligi shubhasizdir. Shunisi haqiqatki, Oybek og‘ir xastalik yillarida ham ijod bilan muttasil mashg‘ul bo‘ldi. Adabiyotimizni she’riy javohirlar bilan boyitishda davom etib, ulkan adabiy meros qoldirdi.

Oybekning ilk she’rlari to‘g‘risida so‘z yuritgan aksariyat munaqqidlar ularda “sababsiz mung”ning ko‘pligini ta’kidlaydilar. Bizningcha, bunday holning jiddiy sabablari bor. Bu izchil olib borilgan mustamlakachilik siyosati, urushlardan vayron bo‘lgan yurt, och-yupun xalqning og‘ir ahvoli bilan bog‘liq edi. Odatda, og‘ir, g‘amgin kechinmalar, aksariyat o‘n bo‘g‘indan yuqori bo‘lgan vaznlarda ifodalanadi. Shoir mahorati shundaki, u “Qushlar ucharkan”(1923) she’ridagi yengil vaznga asoslangan besh bo‘g‘inli satrlarda hazin kechinmalarini ifodalashga muvaffaq bo‘ladi. “Qushlar uchdingiz, Erkni quchdingiz. Qalbimga oqdi Totli she’ringiz” (1.13) satrlarida shoir yengil vaznni qo‘llashi bejiz emas. Bu, erkni quchgan qushlar parvozidagi yengillikni ifodalashga ham bir qadar yordam beradi. Oybek ushbu she’rda vaznni ohang va mazmun talabi bilan emas, balki obrazlarga muvofiq tanlagan. Misralari ikki so‘zdan tuzilgan va har bir so‘z alohida turoqni tashkil etuvchi yuqoridagi bandning birinchi, ikkinchi va to‘rtinchi satrlaridagi (2+3 tarzidagi) turoqlar izchilligi saqlangan. Uchinchi satrda uch bo‘g‘inli turoq birinchi, ikki bo‘g‘inli turoq undan so‘ng kelganligini ko‘ramiz. She’rning birinchi bandi qushlar tasviriga bag‘ishlangan bo‘lsa, keyingi banddagi lirik chekinishda shoir “men”ining erkinlikka chiqolmaganidan, xasta holatdan qutulolmaganidan iztiroblari o‘rin olgan. Garchand, Oybek buning sabablarini ochiq bayon etmasa-da, satrlarda yurtning vayrona tutqun holatiga ishora borligi anglashilib turadi. Bu turoqlanish yanada rang-baranglik kasb etgan quyidagi misralarda namoyon bo‘ladi:

1	4	=	5
Men II ucholmadim, I			
1	4	=	5
Gul II kucholmadim. I			
2	3	=	5
Xasta II holatdan I			
5		=	5
Kutulolmadim.II			

Bir bo‘g‘inli turoqlanishning she‘rdan o‘rin olishi, so‘z urg‘usini, ritmni, lirik “men” tuyg‘u-kechinmalarining o‘ziga xos to‘lqinini ta‘minlagan. Bir so‘z besh bo‘g‘inli turoqlanishni tashkil etuvchi so‘nggi misra ikkinchi band tasviridagi ohang va mazmunni xulosalagandek va yakunlagandek bo‘ladi. Obrazlar (qushlar, lirik “men”) tasvirida harakat asosiy o‘rin tutgani bois she‘rda aksariyat, fe‘l qofiyalar yetakchilik qiladi. Bu agglyutinativ tillar oilasiga mansub bo‘lgan tilimizning tabiatiga xos jihatlar bilan ham bog‘liqdir. Dastlabki bandda uzun pauza (bosh ritmik pauza) **qushlar, erkin, qalbimga, she‘ringiz** so‘zlaridan so‘ng keladi. Keyingi bandda **men, gul, xasta, qutulolmadim** so‘zlaridan keyindir. Agar she‘rdagi misralarni birlashtiradigan bo‘lsak, mazmun va ohangda katta o‘zgarish ro‘y berganligini ko‘rmaymiz. Ammo ritmik pauzalardagi, tuyg‘ulardagi izchillikka putur yetadi.

Qushlar uchdingiz, erkni quchdingiz.

Qalbimga oqdi totli she‘ringiz.

Men ucholmadim, gul qucholmadim.

Xasta holatdan qutulolmadim, -

tarzdagi birlashtirish natijasida asosiy turoq 5+5, ichki turoq 2+3, 1+4, 5 shaklida ekanligi ayon bo‘ladi. So‘nggi bandning birinchi va uchinchi satrlari 2+3 bo‘g‘inlanishli turoqlangan bo‘lsa, ikkinchi va uchinchi satrlar 3+2 shaklidagi turoqlanishga ega.

O‘tdi, ketdi yoz.

Qo‘limda bir soz.

Dardim anglatay,

To‘xtangiz, bir oz! –

satrlarida lirik “men” qushlarga murojaat qilarkan, ularning jonli tasvirini yaratadi. Shu tariqa o‘zining nozik tuyg‘u-kechinmalarini ifodalashga erishadi. Bandlardagi yengil vazn obrazlarga xos muhim jihatlarning yoritilishiga hamda o‘ziga xos falsafiy fikrlar guldastasining yaratilishiga asos bo‘ladi.

Har bir bandning uchinchi va to‘rtinchi satrlaridagi ko‘chuv vazn orqali yuzaga kelgan ohangdorlikning o‘ziga xos tulqinini ta‘min etgan. Iztirobli og‘ir kechinmalarning yengil vazndagi o‘ziga xos talqini erksiz, vayrona holatdagi yurti ozod ko‘rish haqidagi shoir orzulari bilan uyg‘unlashib ketadi. Lirik “men” esa mustamlaka yurtida erksiz. Shu bois u qushlar kabi ucha olmaydi. Yurtning ozod, erkin kunlari - yozi ortda qolgan. She‘rdagi erkin qushlar bilan hassos “men” tasviridagi qarshilantirish she‘r dramatzimini yanada kuchaytiradi. Ozodlikni ulug‘lovchi g‘oyaviy pafosning yuqori ohanglardagi talqinini ta‘min etadi.

Yu.N.Tinyanov “Shakl+mazmun=stakan+vino” [19; 37] degan ekan. Garchand, stakan vinoning sifatiga ta‘sir eta olmasa-da, uning narsa sifatida mavjudligidagi va foydalanish imkoniyatining yuzaga chiqarishdagi o‘rni kattadir. Demak, shakl mazmunning buy-bastini ko‘rsatuvchi vosita. Oybek she‘rlarida vazn mazmun va g‘oya, obraz va ifodaviylik talablaridan kelib chiqadi. Shuningdek, vazn turli xil badiiy tasvir vositalari, so‘z va tovush takrorlari izchilligidan, ba‘zi hollarda esa ana shu izchillikning “buzilishi”dan yuzaga keladi. “She‘r - bu harakat: obraz va vaznlar, g‘oya va ohang takroriga qaytishlikdir”.

Ko‘z yoshim II tinmas bu chog‘, I

Ona, menga II bir oz boq! I

Hasratingda II ezildim, I

Yuzlarim II kuzgi yaproq. I (1,30)

Sevinchlari yo‘qolib, ko‘nglini qayg‘u olgan, yoshlik chog‘i hijronga cho‘lg‘angan lirik qahramon kechinmalari tasvirida dastlabki bandning birinchi va to‘rtinchi satrlari 3+4, ikkinchi va uchinchi misralari 4+3 turoqlanishli yetti bo‘g‘inli vazn muhim o‘rin tutgan. So‘nggi bandda qofiyadosh so‘zlar tarkibidagi “oh” undovi baralla yangrab, iztirobli tuyg‘ular shalolasi yanada kuchayadi. Ushbu bandning, birinchi, ikkinchi va to‘rtinchi satrlarida 3+4, uchinchi satrda esa 4+3 tarzidagi turoqlanish saqlanib qoladi. “Labimda // bir o‘tli oh, / Xayolim // ufqi siyoh./ Mozoringga // yiqildim, / Istadim // totli nigoh” tarzida ona mozorida yig‘layotgan shoir

tasvirida i tovushiga xos takrorning ham ma'lum ma'noda o'rni bor. Ushbu tovush talaffuzidagi cho'ziqlik iztiroblardagi so'ngsizlikning ham ifodalanishiga xizmat qilgan. Shuningdek, dastlabki bandedagi **yoshim, menga, hasratingda, yuzlarim**, keyingi bandedagi **labimda, xayolim, mozoringga, istadim** so'zlaridan so'nggi bosh ritmik pauza she'r ohangidagi izchillikni, ushbu so'zlarning kontekstdagi o'ziga xos urg'usini yuzaga chiqarish bilan birga nozik tuyg'u va kechinmalarining xalq og'zaki ijodi an'analarga xos yengil vazndagi ifodasini namoyon etadi.

“She’rda ritm deyarli doimiy bo’ladi. U asarning yagona va bir butun harakatini ta’minlaydi; prozada esa ritm beqarordir. U ma’noning o’zgaruvchan harakatiga bo’ysungan bo’ladi” [20; 91], deya yozadi rus adabiyotshunosi V.V.Kojinov. Darhaqiqat, she’rda ritm obraz tasviri va qiyofasini gavdalantirishga, prozada esa ritm qahramon faoliyati orqali yuzaga chiqqan voqelikni aks etirishga xizmat qiladi, uning rivoji bilan o’zgarib boradi. Tuyg’u va kechinmalarining she’rda misradan misraga uyg’unlashib va yaxlitlashib borishi natijasida vazn va ohang mushtarakligi paydo bo’ladi. Quyidagi kompozitsion xalqaga asoslangan bandlardagi izchil ritm va yengil vazn lirik “men” nozik kechinmalarining o’ziga xos ohang bilan uyg’unlashgan ifodasini namoyon etgan:

Ko’rdim II cho’pon qizini I
Baland II yashil tog’larda, I
Shafaq II kulgan chog’larda. I
Totdim II sevgi sirini, I
Ko’rdim II cho’pon qizini. I (1,179)

Har satri uch so’zdan iborat ushbu bandlarda nozik kechinmalar yetti bo’g’inli (2+5 tarzidagi turoqlanishli) vazn orqali tasvirini topgan. “*Ko’rdim cho’pon qizini*” satri takroridan yuzaga kelgan kompozitsion xalqa Oybek poetik mahorati va uslubiga xos muhim jihatni - tuyg’u va kechinmalarining izchil ohangdorlik bilan uyg’unlikdagi namunasini namoyon etadi.

Ikkinchi bandeda “*Dilbar oqshom yulduzi*” satrlari asosidagi xalqa yor sajiyasiga xos jihatlarning batafsil yoritilishiga yordam beradi. Natijada yor qiyofasiga xos yorqin tasvir qabartma shaklda yuz ko’rsatadi. Yetti bo’g’inli vazn keyingi bandeda ham saqlangani holda, u 4+3 shaklidagi turoqlanishning o’ziga xos ritmik jilolari bilan almashadi:

Ko’zlarida II porlaydi I
Dilbar oqshom II yulduzi, I
Qalbni silar II gul yuzi. I
Salom bersam II olmaydi, I
Uzoqlarga II qaraydi I
Dilbar oqshom II yulduzi...

“Ko’rdim cho’pon qizini” shaklidagi anafirik kompozitsiya lirik qahramondagi ilk sevgi kechinmalarini aks ettiradi. Bu sevgining sababchisi tasvirini izchillashtirish barobarida “*Dilbar oqshom yulduzi*” satrlari takrori asosidagi kompozitsion zanjir go’zal chizgilardagi cho’pon qizi qiyofasini namoyon etadi. Endi u she’rning dastlabki bandeda tasvirlangan cho’pon qizidan farqlanib, shoir qalb osmonida qo’l yetmas dilbar oqshom yulduziga aylangan obraz shaklida ko’rinadi. Ana shu tarzidagi kompozitsion anaforalar vositasidagi bandlanish she’rni go’yo ikki mustaqil bo’lakka bo’lib tashlaydi. Har bir band o’ziga xos tasviriylikka ega bo’ladi. Bu esa vazndagi, ohangdorlikdagi va obrazlar talqinidagi mukammallikni ta’minlaydi. Shuningdek, misralarni ikki bo’lakka bo’lib, o’ziga xos ritm izchilligini ta’min etgan *sezura* (// belgisi bilan ifodalgan - S.A.) yuqoridagi bandlarda o’zidan oldingi so’zlar urg’usini oshirish bilan birga ma’no va ohang ta’sirchanligini orttiradi. Zero, “Ayrim tadqiqotchilar

turoq(stopa)lar oʻrtasidagi barcha pauzalarni ham sezura deb ataydilar. Ular turoqlar oʻrtasidagi pauzalarni kichik sezura, turoqlarni ikki guruhga ajratuvchi asosiy pauzani esa bosh sezura deb ataydilar. Biroq turoq(stopa)larni ikki guruhga ajratuvchi asosiy pauzani sezura deb atash tugʻriroqdir”. Ushbu sheʼrda sezura tufayli yuzaga kelgan izchil musiqiy toʻlqin vaznning ohang tovlanmalarini yanada yorqin yuz koʻrsatishiga yordam bergan. Izosillabizm - teng hijolilikning oʻziga xos namunasi boʻlgan yuqoridagi sheʼrlarda turoqlanish, ritmik pauzalar hamda evfonik vositalar ohangdorligi vazn opqali yuz koʻrsatadigan taʼsirchanlikka xizmat qiladi. Oybek sheʼrlaridagi izosillabizm vaznning ohang izchilligini va taʼsirchanligini taʼmin etadi.

“Ritm - matn elementlarining maʼlum masofada izchil takrorlanishi” ekan, Oybek ham takror asosida vazn salmogʻini oshirishga, ohang izchilligini yuzaga chiqarishga erishadi. Goh tovush va soʻzlar, goh ibora va misralar takroridan foydalanib, yuksak ifodaviylik va maʼnodorlikni namoyon etadi. Shoir fikricha, soʻz ulkan salmoqqa ega boʻlmogʻi, har bir misraning tovush, ritm va vazn jilolariga mos kelmogʻi shartdir. “Lirikada soʻz ritmli, ohangdosh qatorlarni tashkil etadi. Soʻz yolgiz mazmunni ifoda qilish vositasi emas, maʼlum tovush, ohang kompleksi kabi badiiy element boʻlib xizmat etadi”. Ayniqsa, “Kech kuzda” sheʼridagi ritmik jilolarning oʻziga xos falsafiy fikrlar ifodasida oʻn toʻrt boʻgʻinli vazn ohangdorligi muhim oʻrin tutadi. Muttasil harakatdagi olam, umrning oʻtkinchiligi, abadiylik haqidagi nekbin tuygʻular ifodasida parallelizm orqali yuzaga kelgan musiqiylikning ahamiyati kattadir. Asosiy turoqlar 7+7 tarzida boʻlgan birinchi satr 4+3+5+2 shaklda, ikkinchi va toʻrtinchi satrlar 4+3+4+3 tarzda, uchinchi satr 4+3+3+4 shaklda ichki turoqlanib, chuqur falsafiy mushohadalar bayoniga xizmat qilgan:

Havo bulut...1 Shamollar II yana yigʻlaydi I sekin, I

Boʻsh dalalar I koʻksida II alam mudrab I yotadi. I

Eshagiga I yuk ortib, II bir bola I oldin ketin I

Ufq-lar-la I oʻpishgan II yoʻlda ketib I boradi. (1,176)

Oybek mahorati shundaki, ramziy ishora va obrazlar orqali olamning muttasil aylanma harakati hamda borliqning bir shakldan ikkinchi shaklga oʻtib turishi muqarrarligini, avlodlar almashinuvi tabiiy hol ekanligini hayotiy tafsillar vositasidagi sheʼriy kartinada ifodalashga erishadi. Shoirning oʻtkinchilik va abadiylik, hayot va borliq, inson va olam haqidagi falsafiy oʻy-kechinmalari ifodasida kuz manzaralari tasviridan foydalanishi bejiz emas. Chunki u umrlar shomini eslatadi. Kuzda olamning abadiy harakati, jumladan, inson ham tabiatning zarrasi ekanligi yaqqolroq koʻzga tashlanadi. U yigʻlayotgan shamollarda oʻt-oʻlanlari qovjirab, hosili yigʻib olingan boʻsh dalalarning alamli holatini chuqur his etadi. Abadiylik timsoli – “ufqlar-la oʻpishgan yoʻl”, toʻxtovsiz almashinuvdagi avlodlar – “eshagiga yuk ortib borayotgan bola” tasvirlari bir qarashda juda oddiy tuyulgan, ammo chuqur falsafiy fikr va tuygʻular singgan satrlarning yaratilishiga asos boʻladi. Ushbu oʻrinda Xondamirning “Vaznli va qofiyali soʻz toza va porloq bir gavhardir”, degan soʻzlarini Oybekning yuqoridagi satrlariga ham bimalol qoʻllash mumkin. Undagi vazn izchilligi nafaqat soʻzlarni oʻziga xos tovlantirgan, balki borliqning abadiy muttasil harakati tasviriga ham yordam bergan.

Vazn xilma-xilligi va mukammalligini taʼminlash borasida tinimsiz ijodiy izlanishlar olib borgan shoir ilk toʻplami “Tuygʻular»dayoq katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Ushbu toʻplamdan joy olgan qirq uch sheʼridan eng koʻpi sakkiz (14 sheʼr), yetti (11 sheʼr), besh (8 sheʼr) boʻgʻinli vaznlarda, besh sheʼr 11 boʻgʻinli vaznda, qolgan besh sheʼr (bittadan) olti, toʻqqiz, oʻn. oʻn ikki boʻgʻinli va erkin vaznda yozilgandir. Tabiiyki, turli vaznlardan foydalanish borasidagi ushbu miqdor shoir mahoratini belgilovchi oʻlchov emas. Balki ularning ijodkor uslubiga xos jihatlardagi oʻrni va ahamiyati muhimdir. Ushbu xilma-xillikni oʻrganish esa Oybekning sheʼr tuzilishini takomillashtirish, vaznning mazmun, gʻoyaviy pafos va obrazli ifoda bilan mushtarakligini taʼminlash borasidagi tinimsiz ijodiy izlanishlari haqida maʼlum tasavvur hosil qilishimizga yordam beradi. “Sheʼr ritmi, odatda vazn, boʻgʻin, turoq, pauza,

band, qofiya, intonatsiya, badiiy figuralar, badiiy fonetika bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi... barmoq vaznidagi she‘rlarda ritm misralardagi bo‘g‘inlarning miqdor jihatidan bir tekisda, turoqlarning bir tartibda, bandlarning bir xilda takrorlanishidan, qofiya, radif, refren, naqoratlar sistemasidan kelib chiqadi”. Oybek she‘riyatining vazn tovlanishlari ham ana shu jihatlardagi o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rinadi. Furqatning “Sayding qo‘yaber, sayyod” musaddasiga o‘xshatma tarzida yozilgan “Oltin qo‘ng‘izga” (1924) she‘ri 4+4+3 tarzidagi turoqlanishning o‘n bir bo‘g‘inli vaznida. Asosan, fe‘l va ot qofiyalaridan tuzilgandir. She‘rdagi “*oltin qanotlar*”, “*olti yuz*”, “*oltin qo‘ng‘iz*” birikmalari vositasida yuzaga kelgan kompozitsion bog‘lama erkinlik haqidagi g‘oyaviy pafos ta’sirchanligini, bandlararo ohang va vazn uyg‘unligini yuzaga chiqaradi. Dastlabki “Quying, oltin qanotlarin bog‘lamang, Erka ko‘ngil chechaklardek yashnasin. Tutqunlikda uning qalbin dog‘lamang, Bo‘stonlarda bir oz kulib yayrasin!”(1,17) tarzidagi lirik da‘vat bilan boshlangan satrlar keyingi bandda “oltin qo‘ng‘iz”ga qaratilgan lirik murojaat bilan almashadi. Ko‘klam go‘zalligi va sevgining totli damlaridan bahramand bo‘lishga undash g‘oyasi bilan uyg‘unlashib ketadi. Ko‘klam tasviri esa qiyoslashlar va jonlantirishlar, istioraviy so‘z va birikmalar vositasidagi o‘n bir bo‘g‘inli vazn ohangdorligida namoyon bo‘ladi. Ushbu ohangdorlik keyingi misralardagi “**uch-kuch**” qofiyalaridagi **ch** tovushi musiqiyliги bilan qo‘shilib ketadi. Alohida tovlanmalarning, intonatsion ko‘tarinkilikning, erkinlik haqidagi nekbin tuyg‘ularning ifodalanishiga olib keladi: “Oltin qo‘ng‘iz, ipni uzdim, ko‘kka uch! Sevganingning yuzlaridan o‘pib, quch!”. Uchinchi va to‘rtinchi bandlardagi “**qayrilmish - ayrilmish**”, “**kuylaysen - so‘ylaysen**”, “**uzay – tuzay**”, “**yayra – sayra**” tarzidagi fe‘l qofiyalar tarkibidagi **a, y** tovushlari takroridan tug‘ilgan alliteratsion ohangdorlik nozik kechinmalar ifodasiga yordam bergan.

Ma’lumki, “She‘rning ohang tuzilishida tovush takrorlari muhim bo‘lib, musiqiy tizimning asosi hisoblanadi. U orqali she‘r badiiy ifodaviy ahamiyat kasb etadi”. Satrlari 4+4+3 tarzidagi turoqlanishga asoslangan she‘rning vazn barqarorligi keyingi misralarda ham saqlangan. Erkinlikni ulug‘lovchi, ozodlikka chorlovchi nekbin da‘vat yuz ko‘rsatadi: “Oyog‘ingga ip taqilmish, kel, uzay! Sen-da bir oz yaproqlarda kul, yayra. Erkinlikning yo‘llarini, kel, tuzay, Ruhim uchun sen nag‘ma chal, bir sayra!”, Tabiatning har bir narsa-hodisalari va jonivorlaridan ruhiy yuksalish ola bilgan shoir yurtimizning betakror manzaralaridan beqiyos go‘zallik topa biladi. Uning o‘n bir bo‘g‘inli sodda vazn(4+4+3 tarzidagi turoqlanish)ga asoslangan “Quyosh yo‘li” she‘ridagi qiyoslashlar va leksik - morfologik parallelizm asosidagi satrlarda hayrat tuyg‘usi balqib turadi. Yurtimiz betakror manzaralarining keng, izchil ifodasida vaznning o‘rni katta bo‘lganligini ko‘ramiz. “O‘zbekiston - paxta yurti, bog‘lar diyori, O‘zbekiston - sevinch, gullar o‘sgan chamanzor. O‘zbekistan - go‘zal bir yurt, yangi mazmuni Yangi zafar tog‘larini oshar purviqor” (2,77) satrlaridagi **a,b,v,b** tarzidagi qofiyalanishdan yuzaga kelgan musiqiylik, birinchi turoq tarkibidagi **o‘** tovushiga xos ohangdorlikning boshqa turoqlarda ham (faqat birinchi satrdagi ikkinchi va uchinchi turoq bundan mustasno) izchil takrorlanishi o‘ziga xos ritm va vazn izchilligidagi musiqiylik bilan mushtaraklik kasb etadi. Yuqoridagi bandning birinchi, ikkinchi, to‘rtinchi satrlari leksik-morfologik, uchinchi satri intonatsion parallelizm asosida tuzilgan. Dastlabki satrlarda bosh turoq birinchi turoqlar bo‘lib, ulardan so‘ng bosh ritmik pauzalar mavjud. Ular tufayli misralar ikki nisbiy mustaqil bo‘laklarga ajraladi. Dastlabki uch satrning ikkinchi va uchinchi turoqlari hamda to‘rtinchi satrning birinchi va uchinchi turoqlari esa kichik turoqlardir.

Oybekning tasvir predmeti bilan mazmunning uyg‘unligini ta’minlashda vazndan foydalanish mahorati “Quyosh va suv qo‘ynida” (1928) she‘rining qo‘shma vazn asosidagi satrlarida ko‘rinadi. She‘rning birinchi bandi o‘n misradan, ikkinchi bandi yetti misradan, uchinchi bandi sakkiz misradan tashkil topgan. Anhorning o‘ynoqi holati qo‘shma vaznning ohang jilolari orqali namoyon bo‘ladi. Unda shoirning xilma-xil turoqlanish va qofiyalanishdan foydalana bilish mahorati ham ko‘zga tashlanadi:

3	2	=	5
Feruza I anhor -11			
3	2	=	5
O'ynoqi I bir qiz, 11			
2	3	=	5
Ko'ngil I ochilar I			
5			
Quchoqlarinda, 11			
5	5	=	10
Gullardan uqa I qirg'oqlarinda. 11			
2	3	=	5
Suvlar 11 qitiqlar, I			
3	2	=	5
Cholg'usin I chalar. I			
2	3	=	5
Birga I kuylaymiz, I			
2	3	=	5
Birga I o'ynaymiz... I			
5	5	=	10
Kumush suvlarning II yotoqlarinda. II (1.140)			

She'ning birinchi va ikkinchi satrlaridagi turoqlanishda bir xillik saqlangani holda uchinchi misrada turoq o'rinlari almashadi. To'rtinchi satrda esa turoqlanish bir so'zda, ya'ni besh bo'g'inli ichki turoqda ifodalanadi. Beshinchi satrda o'n bo'g'inli (har bir turog'i besh bo'g'indan iborat) turoqlarga birlashadi. Oltinchi, sakkizinchi, to'qqizinchi satrlar 2+3 tarzda turoqlangan. Yettinchi satrda 3+2 bo'g'inli turoqlanish, o'ninchi satr esa 5+5 tarzda bo'g'inlar turkumidan tuzilgandir. O'ninchi satr bilan beshinchi misra o'zaro ohang uyg'unligiga kirishib, turoqlanishdagi so'zlarning son jihatidan o'zaro mutanosibligi intonatsion va ohang izchilligini ta'minlagan. She'rda beorom anhor holatining **o'ynoqi qizga qiyoslanishi** o'ziga xos tasviriy ifodani yuzaga keltirgan. "Yotoqlarinda" *istorasi* suvlar og'ushining orombaxshligini, "**suvlar qitiqlar**", "**cholg'usin chalar**" *jonlantirishlari* o'ynoqi to'liqlar va ular ovozdagi yoqimlilikni ifodalaydi. Shuningdek, **feruza**, **kumush** *sifatlashlari* anhor suvlaridagi rangin tovlanishlarning rassomona chizgisini ta'min etadi.

"**Qirg'oqlarinda-yotoqlarinda**" qofiyalaridagi "**lar**" qo'shimchasi erkalovchilik xususiyatlarini, "**kuylaymiz-o'ynaymiz**" qofiyalaridagi "**miz**" qo'shimchasi ohangdorlikni ham namoyon etib, nozik tuyg'ularning satrlarga singishiga yordam beradi. Tabiat va jamiyat, borliq va inson hayoti izchil takroriy harakatlardan, muayyan qonuniyatga bo'ysunuvchi ritmlardan tashkil topgan. Bizning mavjudligimiz, hayotimiz, kundalik turmushimiz ana shu ritmlar asosidadir. Hatto "Arablar o'z she'rlarining vaznini boshlab tuya yurishining "ritmi"dan olgani haqida ba'zi afsonalarni rivoyat qiladilar. Tuya yurishini tezlatish uchun arab tuyachilarining maxsus ashulalari bor. Bu ashulalardagi ritmni tuya yurishiga yaxshi ta'sir qilg'onini ko'rgan sayyohlar xabar beradilar". Binobarin, «She'rdagi har bir bo'g'in, har bir so'z va har bir gap ritm qonuniyatlariga bo'ysungani holdagina yashay oladi". She'r davomida kesma va ortirma satrlarning turoqlarga bo'linish jarayoni mazmun talabi bilan yanada maydalashadi. Natijada, o'ziga xos vazn yuz ko'rsatadi.

Birinchi bandning dastlabki misrasidagi "*anhor*", "*bir qiz*", "*ko'ngil*", "*gullardan uqa*", "*suvlar*", "*cholg'usi*", "*kumush suvlarning*" so'zlari vositasidagi turkumlanish **bosh turoqlarni**, "*quchoqlarinda*" so'zi vositasidagi turkumlanish **ichki turoqni**, "*qirg'oqlarinda*", "*yotoqlarinda*" so'zlari vositasidagi turkumlanish **oxirgi turoqni**, "*feruza*", "*o'ynoqi*", "*ochilar*", "*qitiqlar*", "*chalar*", "*birga*", "*kuylaymiz*" so'zlari asosidagi turkumlanish **ichki turoqni** tashkil etadi. Oybek she'rlarining asosini, aksariyat, voqeabandlik tashkil etadi.

Akademik N.Karimov “Uning qariyb barcha she’rlaridagi tabiat va inson tasviri nozik kuzatishlarga boy. Hayotiy detallar tizmasi uning she’rlariga voqeabandlikni olib kiradi. Voqeabandlik esa Oybek she’rlarini harakatga keltiruvchi kuchga aylanadi”³ deya to’g’ri ta’kidlaydi. Voqeabandlik asosidagi yuqoridagi she’rda ham obrazlar tasviriga xos mukammal ifodaviylikda vazn, ritm jilolarining ahamiyati kattadir. Dastlabki satr so’ngidagi *katta ritmik pauza zangori* sifatlanishiga bo’lgan urg’uni kuchaytirib, osmonning go’zal chizgisida malum o’rin tutsa, keyingi satrdagi *katta ritmik pauza* porloq nurlar og’ushidagi **quyosh** obrazining o’ziga xos qabartma talqinini ta’minlagan. Uchinchi, to’rtinchi va beshinchi satrlardagi katta ritmik pauzalar quyosh nurlarining suvlarga singish jarayonidagi izchil tasvirga yordam berayotir. Oltinchi satrdagi katta ritmik pauza quvnoq anhordagi shiddatkorlikning urg’u yordamidagi kuchaytirilgan tasvirini yuzaga chiqargan. Tasvirdagi “o’ynoqi qiz”dek “feruza anhor”ning rangin jilvalari ritmik pauzalar orqali yuzaga kelgan ohangdorlikda namoyon bo’ladi.

Shuningdek, “...she’riy so’zlar ma’lum vaznga tushirilib, she’riy bo’laklarga bo’linsagina aytilgan so’zlar she’r bo’la oladi”. Abu Nasr Forobiyning ushbu fikrlarida musiqiylikni ta’minlash, ritmik izchillikni yuzaga keltirish, cheklangai so’zlar vositasida ta’sirchanlikka erishish poeziya uchun xos jihatligi ta’kidlanadi. Qo’shma vazn asosidagi satrlarni “Qish kechasi”, “Abadiy yo’lchilar”, “Sevgi qurboniga”, “Balkonimda”, “Tovshim”, “Samarkand oqshomi”, “Bulutlar kuldi porloq...”, “Afrosiyob yo’lida”, “Qish kuylari”, “Chechaklar siri”, “Yalta kechasi”, “Sochlarningning, ey yosh qiz...”, “Qora dengizga”, “Og’ochlarning orasidan...” kabi she’rlarda ham uchratish mumkin.

XULOSA

Oybekning vazn orqali shakl va mazmun, ma’no va ohang, ifoda va kompozitsion birlikni yuzaga chiqarish borasidagi poetik mahorati hamda uslubiy izlanishlari:

- birinchidan, she’riyatdagi mavjud barcha vaznlarda poetik fikr va tuyg’ular ta’sirchanligidan, obrazli ifoda jozibadorligidan, ohangning xilma-xil ifoda tovlanmalaridan foydalana bilganligida;
- ikkinchidan, vaznning musiqiy jilolari obraz va mazmunni, evfonik kontekst va g’oyaviy pafosni yoritishga xizmat ettirilganligida;
- uchinchidan, obrazli ifodaning ritm bilan, tuyg’u-kechinmalar tasvirining ohangdorlik bilan uyg’unligi vazn orqali yuzaga kelganligida;
- to’rtinchidan, qofiya va bandlanishning, ritm va alliteratsion vositalarning poetik kontekstdagi muhim o’rnini vazn ta’minlaganligida;
- beshinchidan, she’riy ifodaning shoir uslubiga xos namunalarini yaratishda vazn ohangdorligi ulkan ahamiyat kasb etganligida ko’rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oybek. Mukammal asarlar to’plami. –T. 14. –B. 110.
2. Vohidov E. Iztirob. –T.: O’zbekiston, 1992. –B. 227.
3. Medvedov V.P. Izuchenie liriki v shkole. –M.: Prosvetnenie, 1985. –S. 58.
4. Shervinskiy S.V. Ritm i mysl. –M.: Nauka. 1961. –S. 36.
5. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. –T.: O’qituvchi. 1980. –B. 406.
6. Ognev V. Kniga pro stixi. –M.: Sov.pisatel. 1963. –S. 188.
7. Osim M. Oybek va uning she’rlari // O’zbekiston adabiyoti va san’ati. -1989. - 11 avgust.
8. Mirvaliev S. Hayot va kurash poeziyasi. – T.: O’zdavnashr, 1962. – 173 b.
9. Yoqubov H. Oybek lirikasida g’oyaviylik va mahorat. – T.: O’zfanakadnashr, 1963. – 188 b.
10. Yoqubov H. Adibning mahorati. - T.,1966. – 310 b.
11. Qo’shjonov M. Oybek mahorati. –T.: Badiiy adabiyot, 1965. – 355 b.
12. Qayumov L. Olmos iste’dod. –T.: O’zbekiston, 1965. – 36 b.

13. Sobirov O. Oybek ijodida folklor.– T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1975.– 104 b.
14. Nazarov B. Bu sehrli dunyo. –T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1980. – 173 b.
15. Karimov N. Ilhom chashmasining ajib mavjlari. – T.: Fan, 1982. – 56 b.
16. Gʻafurov I. Yurak – alanga. – T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1985. – 294 b.
17. Hamdamov U. “30-yillar oʻzbek sheʼriyatida “sof lirika” muammosi” (Oybek sheʼriyati asosida).: Filol.fanlari nomzodi ... dis. – T., 1997. – 142 b.
18. Sabirdinov A. Oybek sheʼriyatida soʻz va obraz.: Filol.fanlari nomzodi ... dis. – T., 1993. – 138 b.
19. Tinyanov Yu. Problema stixotvornogo yazyka. -L., 1924. -S. 8 // Lotman Yu.M. Analiz poeticheskogo teksta. L., 1972. -S. 37.
20. Kojinov V.V. Kak pishut stixi. O zakonax poeticheskogo tvorchestva. -M.: Prosveshchenie, 1970. - S. 90-91.

10.00.00 - Filologiya

SHE'RIYATDA FALSAFIY MUSHOHADAKORLIK

Soatova Nodira Isomitdinovna

JDFU, professor, filologiya fanlari doktori

nodira.soatova@list.ru

ORCID: 0000-0002-4310-6011

Annotatsiya: Ushbu maqola ko'pqirrali ijodkor Shuhrat lirikasi adabiy jozibasini shakllanishining muayyan qirralari: she'riyatdagi samimiyat, mushohadakorlik, hissiy jo'shqinlik, lirik qahramonning ko'ngil tuyg'ulari, qalb iztiroblarini badiiy inkishof etish, inson va umr mazmuni bilan bog'liq masalalarni falsafiy teranliklik bilan ifodalash kabi jihatlarini yoritishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: samimiyat, mushohadakorlik, hissiy jo'shqinlik, ko'ngil tuyg'usi, qalb iztirobi, falsafiy teranliklik.

ФИЛОСОФСКОЕ НАБЛЮДЕНИЕ В ПОЭЗИИ

Аннотация: В данной статье рассматриваются отдельные аспекты формирования литературного обаяния лирика Шухрата: искренность, наблюдательность, эмоциональная восторженность в поэзии, чувства лирического героя, художественное развитие душевных страданий, вопросы, связанные со смыслом человека и жизни. посвящен прояснению таких аспектов, как выражение философской глубины.

Ключевые слова: искренность, наблюдательность, эмоциональное возбуждение, сердечное чувство, душевная боль, философская глубина.

PHILOSOPHICAL OBSERVATION IN POETRY

Abstract. This article focuses on certain aspects of the formation of the literary charm of the lyricist Shuhrat: sincerity, observation, emotional enthusiasm in poetry, the feelings of the lyrical hero, the artistic development of heartaches, issues related to the meaning of man and life. is dedicated to clarifying such aspects as expressing with philosophical depth.

Key words: sincerity, observation, emotional excitement, heart feeling, heartache, philosophical depth

KIRISH. XX asrning to'fonli, ziddiyatli muhitida qalam tebratgan, Vatan urushida qo'liga qurol olib, qonli janglarga kirgan, shaxsga sig'inish davrida millatimizning faxri bo'lgan jadid ijodkorlar asarlarini o'rganishga chaqirganligi uchun jazolanib, "xalq dushmani" tamg'asi ostida besh yil umrini qamoqlarda o'tkazgan, shunda ham o'zidagi "...ijod mas'uliyatini unutmaydigan halol... kattakon adabiyotimizning zargar ijodkori"[1; 99-101] Shuhrat she'riyati bo'yicha o'zbek adabiyotshunosligida bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Maqsud Shayxzoda shoirning she'riy ijodini birinchilardan bo'lib o'rganib, yirik hajmli maqola yozgan bo'lsa, O.Sharafiddinov, J.Hojimatov, Jamol Kamol singari olimlarning maqolalari va "Adib ijodiga bir nazar", "Shuhrat zamondoshlari xotirasida", "Ozod qalb kuychisi"da ijodkor asarlarining ba'zi qirralari yuzasidan muayyan fikrlar bayon qilingan. Adabiyotshunos olim U.Normatov Shuhrat to'g'risida ilk adabiy portret yaratib, ijodkorning doston va she'rlaridagi urush va inson, vatan va xalq mavzularini o'rgangan va ular yuzasidan o'z xulosalarini bildirgan.

Adabiyotshunos olimi Sh.Aldashevaning dissertatsiyasida Shuhrat adabiy merosidagi to'rtliklar tahlilga tortilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Shuhrat lirikasi adabiy jozibasini shakllanishining muayyan qirralari: *birinchidan*, shoir she'riyatdagi samimiyat, mushohadakorlik, hissiy jo'shqinlik; *ikkinchidan*, lirik qahramonning ko'ngil tuyg'ulari, qalb iztiroblarini badiiy inkishof etish; *uchinchidan*, inson va umr mazmuni bilan bog'liq masalalarni falsafiy teranliklik bilan ifodalash; *to'rtinchidan*, she'riy san'atlardan mohirona foydalanishida ko'rinadi. Shoir she'rlarini tadqiq qilish jarayonida bu qirralar naqadar to'g'ri ekanligini kuzatdik. Masalan: "Haq so'z" she'rida ham shoir chuqur ko'tarinkilik, samimiyat bilan:

*Sen o'zing yonmasang hayotda, shoir,
O'zgalar qalbini yondira olmaysan.
Sen o'zing qonmasang hayotdan, shoir,
O'zgalar qalbini qondira olmaysan [2;50],*

deya, baralla bong uradi. Chunonchi, she'r inson qalbining zarbidan, hayot zarbidan iborat ekan, shoir bu zarbni tinglamasdan va izhor etmasdan tura olmaydi va unga munosib javob berishga harakat qiladi. Shunday insondagi, lirik qahramondagi ruhiy holatni, shoir quyidagicha tasvirlaydi:

*Sen hayot bag'riga javlon urib kir,
Baxt topsang quvonib, xandon solib kul.
Haqiqat bo'ynida gar ko'rsang zanjir,
Yuraging o'rtanib, sochlaringni yul!
Lekin sen hayotga qarama loqayd,
Xaspo'shlab yashirma nursiz ustini.
Dadil tur, oshkora o'z so'zingni ayt,
Haq so'zdir dunyoning sinchi, ustuni! [2;50].*

Shuhrat she'riyatidagi insonni qurshagan sirli olam va shu borliqdagi inson taqdiri haqidagi o'ylar, mushohadalar ko'pni ko'rgan kishilarga xos falsafiy xulosalar, umumlashmalar, hikmatlar ummoniga borib quyuladi. Shuhrat ana shu ijodiy jarayonda o'zligini saqlab qoladi, shu xulosa va umumlashmalarga o'z hayotiy tajribasini, o'zi bosib o'tgan va bosib o'tayotgan hayot yo'lini tahlil qilish orqali keladi. Ko'pincha shunday falsafiy fikr bilan sug'orilgan fikr va mushohadalar shoir lirik qahramonining qaynoq hayotdan olisda yashagan chog'larida, oila va do'stlarning issiq bag'ridan mosuvo bo'lgan kezlarda xayolga keladi. Shunday ruhiy holat falsafiy fikrlar ustivorlik qilgan she'rlarning tug'ilishida doya vazifasini bajaradi. Shoir shunday ruhiy kechinmalar og'ushida yashagan soatlarida ham o'zidagi go'zallikka, ezgulikka, munavvar ertaga bo'lgan ishonchini yo'qotmaydi. Shuning uchun ham uning lirik qahramoni doim hayotbaxsh g'oyalar bo'stonida nafas olib yashaydi.

*Onasini unutmanning,
Ona tili bo'lmaydi.
Ona tilin unutmanning,
Ona eli bo'lmaydi.
Ona tiling unutmangmi?
Eling unut, ona unut,
Xo'sh, hayotdan ne umid!
Na odamsan, na farzand,
Odam nusxa vujudsan.
Yer yuzida daydib yurgan,
Bir jonzotday mavjudsan [2;190].*

Shuhratning ushbu she'rini o'qir ekanmiz, she'rda insoniylikni ulug'lovchi o'quvchi uchun muhim faylasufona fikr – ona, ona til, ona yurtga muhabbat va uni e'zozlash kabi xalqimizning ruhi, tabiati, odatiga mos fazilatlar ifodasi mavjud. Shoir lirik qahramoni

ma'naviy dunyosida uning o'ziga xos xarakter jihatlarini ko'rsatib bera oladi. Ijodkor she'rda har bir so'zga mas'uliyat bilan yondoshgan. U o'zi aytmogchi bo'lgan g'oyaga befarq emas, aksincha, qalbidagi uni ezuvchi iztirobni kengroq ochish, xalqning bir munosib farzandi sifatida ona, ona tili va ona eliga doim sadoqat saqlashni maqsad qilishga lirik qahramonni undaydi. Yo'qsa, u bir manqurt mavjudotga aylanib qolishi mumkinligini uqtiradi. Demak, shoir lirik qahramoni ma'naviy dunyosida uning o'ziga xos xarakter jihatlarini ko'rsatib bera oladi. "Bu xarakterda esa biz ham o'zimizga xos xislatlarning ko'pginasini ko'ramiz". Shoirning "*She'r nima, deysanmi?*" she'riga e'tiborni qaratamiz:

*She'r nima? Shu ona tuproqning rangi,
Shu ona qirlarning ko'rki, chiroyi.
Ko'klarga o'ralgan baxting ohangi,
Suvlarga liq to'la bulutlarning soyi [2;196].*

She'r haqida fikr yuritar ekan shoir, uni go'yoki uchqur xayol kabi, bir nafasda insoniyat vujudga kelgan uzok asrga boshlashini, bir zumda kelajakka yo'llashini, kichik tomchida keng olamni aks ettira olishini, shu bilan birga inson qalbining ich-ichiga kirib borib, unga cheksiz kuch, ilhom, shijoat baxsh etishini, ona tuproq, qir, ko'k, suvlarda, deya xitob qiladi.

Ijodkor so'z – she'r chashmalariga va ular oqimi, to'lqiniga befarq qarab turmasligi, aksincha, bu chashmalarning ko'zini kengroq ochish, ularni maqsad daryosi sari yetaklash, uning avji va mavjidan hayot kemasini yurgazishga lirik qahramonni undaydi. She'riyat tarixiy, ilmiy kitoblar u yokda tursin, hatto badiiy prozadan ham o'zining dunyoni idrok etish va tushuntirish, ifodalash yullari bilan farq qiladi. Hamma narsa shoirning qalbi, uning hissiyoti, kechinmasi orqali beriladi. She'riyatda hayot, voqelik zarbi bilan tebrangan shoir qalbining ohangi ifodalanadi.

*Tong otayapti, tongni kutib ol,
Tong zavqida kun bo'yi qol!
Tongni bergan kunni olqishla,
Kun chiqayapti nurli boqishla!*

Shuhratning "*Tong otayapti*" she'rining falsafiy g'oyasi nihoyatda teran: ijodkor kitobxon qalbida musaffo tong tasviri ila inson hayotining tongini uyg'unlashtiradi. Voqelikni badiylashtirar ekan, kitobxonga nozik did ila yashash mazmun-mohiyatini singdirishga harakat qilgan va ma'lum darajada shoir bunday muvaffaqiyatga erishgan. She'rdagi har bir yangilikning ildizi ana shularga borib taqaladi. Shoir she'rlaridagi badiiy kashfiyot mana shu voqelikdan yangi g'oyalarni fahmlab olishi va uni o'ziga xos yo'sinda ifodalashdan kelib chiqqan. Badiiyat, ijod hech qachon uydirma, to'qib chiqarilgan, asossiz gapni sevmaydi. Qaysi she'r shoirning hayotdagi biror aniq voqea, hodisa asosida yoki biron sabab, turtki tufayli, yo bo'lmasa shoirning hayoti va taqdiri bilan bevosita bog'langan biror hayotiy epizod natijasida vujudga kelgan bo'lsa, shunda hayotiy, o'tkir jozibali va ta'sirli chiqadi. Bilamizki, Shuhratning hayoti va ijodi bir tekis, silliq kechmagan. Qamoq azoblaridan tashqari yon-atrofidagi "do'stlari" ham ulkan ijodkorga goh oshkora, goh pinhona tuhmat toshlarini otib borgan. Alalxusus, "She'r – shoir qalbining avtobiografiyasidir.... Garchi she'r inson tarjimai holidan farqlansa-da, lekin unga shu tarzda yondashish ijodkor poetik mahoratini oydinlashtirish uchun qulaylik yaratadi"[4;33]. Shuhrat tarjimai holiga oid xotiralarni o'z qatiga singdirgan avtobiografik xarakterdagi "*Ta'na toshlari*" she'ridagi tasvir shoir poetik mahoratining hayotiylikni ta'minlagan. Mard va bag'ri keng shoir hamma-hammasini yaxshilik bilan, yaxshi asarlari bilan yengib yashagan:

*Sha'nimga otilgan ta'na toshlari,
Oxiri yig'ilib ulkan tog' bo'ldi.
Men uning ustiga chiqqanim sari,
G'ururim oshdi-yu, ko'nglim chog' bo'ldi.
Men uning ustidan mag'rur, tik boqib,*

*Hayotning ufqini yorqinroq ko'rdim.
Barimga ilashgan chang-chungni qoqib,
Shu ufq – manzilga mardona yurdim*[5;132].

Shoirning shaxsiy hayotidagi, ijodiy taqdiridagi murakkab, qiyin, noqulay vaziyatlar, bo'lib o'tgan to's-to'polonlar, tabiiy uning she'riyatida ma'lum darajada o'z izini qoldirgan. Shuhratning ijodini kuzatganimizda, ko'pgina she'rlarida uning yuragiga nishtar bo'lib sanchilgan, uni azobl原因agan xoinlik, xudbinlik kabi holatlari qalamga olingani holda, lirik qahramonni bir lahza bo'lsa ham ijodkorning o'zi ekanligini his etdik. Bil'aks, shoir "...eng yuksak insoniy fazilati shundaki, ijodkor har qanday malomat, xo'rlik, bo'htonlar changalida, ha xuddi shunday, qaddini xam qilmadi. Dardkash izlab, har ko'ringanga taqdiridan nolimadi. Metin iroda o'z insoniyligini yo'qotmay ijod qildi"[6;152]. Shoirning she'rlari dard va ehtiros bilan yozilgani uchun diqqatni tortadi. "*Ta'na toshlari*" she'rida shoir o'ziga nisbatan bo'lgan zulm va adolatsizlikni, umr davomida kechirgan tahlikali onlarini qalamga olib, "o'ziga ayon, boshqalarga qorong'u" bo'lgan qirralarini yoritadi:

*O, ta'na toshlari, ta'nam yo'q sizga,
Siz sabab bo'ldingiz, boqdim uzoqroq,
Hayotni qadrlab chiqdim keng izga.
Ey, umid! Mash'aling baland tutib yoq,
Ey, ta'na toshlarin otgan kishilar,
Sizni ham yuragim bugun olqishlar!* [2;132].

So'z badiiy adabiyotdagina o'zining asliga – obrazli tabiatiga qaytadi, olamni to'laqonli aks ettirish, tasavvurimizda uni qayta yaratishga xizmat qiladi[7;70]. "*Ta'na toshlari*" she'rida davr voqeligi, qalb xotiralari o'zgacha ohang, o'zgacha ranglarda ifodalangan, shoir armonli hayotining butun ma'no va mazmunini, iftixor va armon tuyg'ulari go'zal yaratiq sifatida namoyon bo'lgan.

Shoir she'rlaridagi lirik qahramonda doimo his-tuyg'u birlamchi, kuchli bo'lib, qahramonning murakkab xarakteri, katta, lekin nozik qalbi mohirlik bilan ochilganligini kuzatdik. Shuhrat she'rlari, uning o'zligi, orzu-umidlari, zamon haqidagi qaydlari, tengdoshlariga aytgan xitobi, o'quvchiga murojaati, o'rtoqlari va ustozlariga bildirgan samimiyati, chuqur fikrlar va badiiy o'xshatishlar orqali berilishi bilan xarakterlidir. "G'oyaning chinakam estetik, emotsional kuch sarf etishida konkret kechinmalar formasidagi obrazlilik muhim rol o'ynaydi"[8;294]– ekan, shoir kechinmalari natijasida obrazning to'laqonli o'ziga xos belgilari kitobxon ko'z o'ngida bor bo'y-basti bilan gavdalanadi. Shuhrat she'rlarining barchasi lirik qahramon kechinma o'ylari, hayotiy voqelik asosiga qurilgan bo'lib, ijodkor qalbining eng teran torlaridan taralgani uchun g'oyat hayotiy va samimiydir.

Insoniyatni ezgu niyatlar sari yetaklagan va kelajakni yaqinlashtirish uchun kurashmagan she'riyat sust va sayozdir. Albatta, ijodkorga mavzu va materialni ham, fikr va g'oyalarni ham, qahramonlarni ham, obraz va tasviriy vositalarni ham, ruhiy parvoz va ilhomni ham – hamma narsani xalq, hayot, qaynoq voqelik hadya etadi-yu, ammo bularni badiiy haqiqatga almashtirish faqat shoirning o'ziga bog'liq bo'ladi. She'rida poetik obraz ba'zan birdaniga, g'oyibona, goh uzoq izlanishlar, ijodiy qiynoqlar jarayonida tug'ilishi mumkin. Tabiat bilan g'oyatda yaqindan bog'lanish tabiatga intilish, tabiat bilan hamnafas bo'lishda psixologik va axloqiy bir qonuniyat bor. Chunki inson doimo tabiatga intilgan, tabiatni kuzatgan, tabiatdan o'rgangan, ilk bilimlarini tabiatdan olgan, tabiat insonni dono qilgan. She'riyat ham azaldan tabiatga intilgan va ergashgan, uning qoshida doimo hayratlanib turgan, undan aql bovar qilmas musiqa, ohang, aql bovar qilmas ranglar olgan. She'riga tabiat kirmagan, tabiat tasvirlari berilgan manzara bo'lmagan bironta ham shoir yo'q. Shuhrat ham bundan mustasno emas. Shunday she'rlaridan biri:

*Shudring yonar quyosh chiqquncha,
Tomchi-tomchi marvarid dona.*

*Sen turibsan hayron boqqancha,
Deysan:- Quyosh chiqyapti, ana,
Hali zamon erib ketadi,
Hali zamon qolmaydi bori.
Go'yo quyosh uni yutadi.
Buncha qisqa bo'lmasa umri!
Sen achinib qarab turgandan,
To'yib-to'yib qarab qolsang-chi!
Mamnun bo'lib shuni ko'rgandan! [5;218].*

Lirik qahramondagi ruhiy holatga nisbatan, muallif o'z adabiy-estetik qarashlarini she'riy misralarda namoyon qiladi. Ya'nikim, inson hayotga, go'zallikka mehr-muhabbat bilan boqishi, har bir go'zallikdan zavqlanib yashash kerakligini uqtiradi. Bir lahzalik shudring tomchisi insonga quvonch bag'ishlar ekan, demak uzoq yashashlik emas, mazmunli yashashlik baxt ekanligini satrlar silsilasiga shoir *shudring* misolida singdiradi. Shuhrat she'rlarida tasvirlangan lirik qahramon qiyofasida faqat o'z dardi bilan emas, balki xalq dardi, taqdirini o'ylayotgan ma'nan boy, ruhan kuchli, metin irodali inson turadi. Bu esa Shuhrat she'rlarida qalb iztiroblari aks etganidan dalolat beradi. Aytilgan kuzatishlarimizni isbotlash uchun uning "Nimani yozibman" she'riga murojaat qilmoqni lozim topdik:

*Nimani yozibman – qalbim amridir,
Nimani yozibman – qalbim javobgar.
Nimani istasang, qalbindan qidir,
Qalbiga vujudim, orzuim bo'y egar [5;188].*

Shuhrat she'rlaridagi har bir misra pishiq-puxta: takrorlanmas poetik obrazlar, yangi detallar topishga harakat qilgan. Shuning barobarida uning she'rlari tag zamirida nasihatimiz, ibratga to'liq ma'no mujassam:

*Maqtovg'a uchmadim chiqarib qanot,
So'ksalar turmadim yoshimni to'kib.
Bildimki, bir xilda o'tmaydi hayot,
Na unda, na bunda ketmadim cho'kib[5;420].*

Shuhrat ijodida hayotga chanqoqlik, optimizm ruhining chuqurligi ham uning she'riyatiga kelajakni qanot qilib olishida ko'rinadi. Shoir poetik obrazlar orqali hayot haqiqatini boshqa bir muhitga, san'at olamiga yangi ma'no va zamon doirasiga olib boradi. Yuqori bosqichga ko'taradi, unga o'zgacha jilo, sifat beradi. Shoirning tasvir ob'yektida kim turishidan qat'iy nazar uning his-tuyg'ulari, kechinmalari inson quvonchi yo dardi sifatida qabul qilinadi. Shuning uchun uning she'rlari kitobxonning kechinmalarini goh iztirobga keltiradi, goh mahzunlikka toldiradi:

*Pul bilan tiklangan izzatu ikrom,
Yo amal tufayli topilgan obro'y.
Go'yoki muz uzra yozilgan bir nom.
Go'yoki qarz olib qilingan bir to'y [5;22].*

Ijodkorning keng qamrovli she'riyati shoirning shaxsiy tuyg'ulari bilan birga jo'shqin sevgi hissiyoti jiddiy motivlar ila yaxlit bir tarzda, go'zal bir butunlik, originallik yaratib g'oyani o'ziga xos poetiklashtiradi. Shoir tomondan yaratilgan poetik obraz inson umri mazmun-mohiyatini badiiy bo'yoqlarda, rangin misralarda namoyon etadi, goh ruhiy olam-odamlar shuuriga, hissiyotiga ko'chgan olamni go'zallik qonunlari nuqtayi-nazaridan qaytadan kechirishi, yangidan inkishof qilishi tarzida yuz beradi:

*Qanchalik pok bo'lma sen tuhmatdan qo'rq,
Bu ojiz kishilar to'qigan tuzoq.
Ba'zida qiladi sayoz joyda g'arq,
Ba'zida qop-qora bo'lib qolar oq! [5;26].*

Shoirning she'rlarida faqat Shuhrat yuragiga xos samimiy tuyg'uni tuyish, xalqona sodda ohangni uqish yoki chuqur falsafiylikni his qilish mumkin. Sababi shundaki, shoir shiddatli hayot haqiqatiga, mohiyatiga sinchkov razm soladi, she'rdagi lirik qahramon uchun asos bo'lgan voqelik bilan hamohang bo'lgan o'zga kishilarning hayotidagi voqealarni umumlashtiradi, hattoki kichik bir hodisa ham shoir nazaridan chetda qolmaydi. She'rdagi adabiy qahramon timsolida tom ma'noda umuminsoniyatga xos xarakter-xususiyatlarni mujassamlantiradi va badiiy obrazda jamlashtirib beradi. Shu boisdan muayyan obrazga asos bo'lgan badiiy haqiqat hayot haqiqatiga nisbatan ko'p qirrali, umumlashma xususiyat kasb etadi, bu shoirga chuqur botiniy lirik ma'noga ega bo'lgan obrazlar yaratishga imkoniyat beradi.

Inson aql, his-tuyg'u egasi. U hayotdan, ona yurt tabiatidan, ma'naviy-moddiy narsalardan lazzat va faxr tuyg'usini his etib yashaydi. Ruhidagi shu tuyg'ularning xalqda o'zidan keyin ham yashashini istaydi. Bu orzu istak ona yurtning, xalqning abadiyligini ta'minlaydi. Olam va odamning yaxshi tomonga o'zgarishi oson bo'lmasligini anglab yetgan shoirning lirik qahramoni ruhiy jarayonni boshdan o'tkazadi:

*Tiriklar safida o'liklar ham bor,
Nafas ham oladi so'z ham qotadi.
Ba'zida tirikka o'q ham otadi,
Ba'zida topadi obro', e'tibor [5;142].*

Shuhrat o'zini xalqning bir parchasi deb his qiladi, shuning uchun xalqning tuyg'ulari, shodliklari, g'ururi, orzu-umidlari, dard va tashvishlarini o'ziniki deb biladi, xuddi shuningdek, o'z hayot yo'llarining his-tuyg'ularini ham, xalq taqdiriga ham bevosita aloqadorligiga alohida e'tibor beradi. Uning she'riyatida xalq hayoti, orzu-intilishlari bilan uning "o'ziniki" go'yo qo'shilib, uyg'unlashib ketadi. Natijada she'rlarida yorqin va go'zal ma'naviy muhit vujudga keladi. Bu muhit shunchalar sof va go'zalki, shu boisdan uning she'rlari ehtirosli, hayajonli, tasvir ko'lami qamrovining parvozi baland bo'lib, o'qirmanni beixtiyor o'ziga tortadi.

*Ruhimga hamisha uch narsa yaqin:
Osmoniy yuksaklik, ko'lam va kenglik,
Daryoning beto'xtov oqishi, to'lqin,
Dengizga teranlik, asovlik, cho'nglik! [5;420].*

Shuhrat she'rlari mazmun - mohiyatidan, shoirning zalvordor shaxsiyati, yetuk talanti qirralari yaqqol namoyon bo'lganiga guvoh bo'lamiz. Shoirning o'ziga xos uslubi, musiqiy ritmikasi, go'zal poetik mulohazalari bor. Shuhratda mas'uliyat tuyg'usi juda baland bo'lib, bu tuyg'u uning she'rlarida ham o'z aksini topgan:

Ko'ramizki, Shuhrat ijodiga xos bir fazilat ko'zga tashlangan: u o'z she'rlarini ham, ballada va romanlarini ham, poemalarini ham o'zi bilgan, ko'rgan, chuqur va hayajonlangan yoki shaxsan o'z boshidan kechirgan voqea, hodisalar, fikr va kechinmalarga suyanib yozadi. Uning hayot yo'li, hayotiy tajribalari voqelikdagi va xalq hayotidagi muhim, bosh yo'nalishni chuqur izlanib va falsafiy aspektda badiiy tahlil etishda faol xizmat qiladi. Bil'aks, "She'rning obrazlar dunyosi o'z qonunlariga asosan harakat qiladi, yashaydi. Predmetlar dunyosi emas, fikr, hayajon lirikada yashaydi voqelikka aylanadi"[9;116]. Ana shunday fikr va tuyg'ularning voqelikka aylanishi Shuhrat she'riyatining asosini tashkil etadi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, a) Shuhratning she'rlarida butun jahon taqdirini o'ylayotgan, muttasil inson hayotining ma'nosini izlovchi va bu izlanishda muhim haqiqatlarni kashf etuvchi, ruhan boy inson qiyofasi mavjud. b) Ijodkor she'rlarida she'riy san'atlar mohirona qo'llangan: bu san'atlar badiiylikning oshishiga, lirik ifodaning chuqur emotsional tus olishiga xizmat qilgan. Bunday san'atlar vositasida lirikada so'zning ayricha o'rin tutishi yaqqol ko'zga tashlangan. Bu xususiyat shoir she'riyatining abadiyligini ta'minlovchi omillardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ahmad S. Uch mungli qo‘shiq so‘ngsiz imtihon / Shuhrat. Adib hayotiga bir nazar.–T.: Sharq 1998.–B.99-101.
2. Shuhrat. Sening sevging. Saylanma. – T.: Sharq, 2003.
3. Sharafiddinov O. Yakun va debocha // Sharq yulduzi, 1962. №2. –B.133.
4. Hasanov Sh. Iste‘dodning rangin jilolari / Badiiylik va mahorat. – Samarqand.: SamDU, 2018. –B.33.
5. Shuhrat. Tanlangan asarlar. 3 jildlik, 1-jild. –T.: Adabiyot va san‘at, 1978. – B.132
6. Shukurullo. Ijodkor matonati / Shuhrat. Xotiralar.–T.: Sharq, 1998.–B.152.
7. Quronov D. Nazariy qaydlar. –T.: Akademiknashr, 2018. –B.70.
8. Adabiyot nazariyasi. 2 tomlik, 1 tom. –T.: Fan, 1978. –B.294.
9. Владимиров С. Стих и образ. –Л.: Сов. писатель, 1961. – С.116.

13.00.00 - Pedagogika

“SOVG‘A” ALIFBO KITOB

Abduvali Abdumutalibovich Yo‘ldashev

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

O‘zFA Tarix instituti

kichik ilmiy xodimi

Annotatsiya: «Sovg‘a» alifbo kitobi maktabgacha yoshdagi bolalar va boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, bolalarning savodxonlikka bo‘lgan ilk qadamlarini qulay va qiziqarli tarzda amalga oshirishga yordam beradi. Ushbu kitob orqali bolalar harflarni tanish, to‘g‘ri talaffuz qilish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Darslik tarbiyaviy ahamiyatga ham ega bo‘lib, bolalarning axloqiy qadriyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: alifbo, savodxonlik, harf, o‘qish ko‘nikmasi, yozish mashqlari, bolalar kitobi, tarbiyaviy ahamiyat, maktabgacha ta’lim, boshlang‘ich ta’lim.

«ПОДАРОК» — БУКВАРЬ

Аннотация: Букварь «Совга» предназначен для детей дошкольного возраста и учащихся начальных классов. Учебное пособие способствует формированию первых шагов в грамотности у детей в доступной и увлекательной форме. С помощью данного букваря дети учатся распознавать буквы, правильно их произносить, а также развивают навыки чтения и письма. Кроме того, пособие имеет воспитательное значение и способствует формированию моральных и нравственных ценностей у подрастающего поколения.

Ключевые слова: букварь, грамотность, буква, навык чтения, упражнения на письмо, детская книга, воспитательная ценность, дошкольное образование, начальное образование

"GIFT" – ALPHABET BOOK

Abstract: The “Sovg‘a” Alphabet Book is designed for preschool children and primary school students. This textbook supports children's early steps in literacy in an engaging and accessible way. Through this book, children learn to recognize letters, pronounce them correctly, and develop essential reading and writing skills. In addition, the textbook carries educational value by fostering moral and ethical values in young learners.

Keywords: alphabet book, literacy, letter, reading skills, writing exercises, children's book, educational value, preschool education, primary education

Turkiston jadidchilik harakatida Shokirjon Rahimiyning o‘ziga xos o‘rni bordir. U 1898 yili Toshkentning “8-Taxtapul” mahallasida tug‘ilgan. Otasi Rahimjon ziyoli inson bo‘lib farzandlarining tarbiyasi va ta’limiga jiddiy e’tibor bergan. Ammo kasallik bois erta vafot etgan. Onasi Sharofatxon farzandlari Sobirjon, Shokirjon va G‘ofurjonni keyingi tarbiyasi bilan o‘zi shug‘ullangan. Tikuvchilik qilib oila turmushini tebratgan.

Shokirjon Rahimiy dastlabki ta’limni otasining maktabida olgan. U 1903 – 1909 yillari madrasa tahsilini ko‘rgan. Shuningdek, kechki rus-tuzem maktabida o‘qigan. Shokirjon Rahimiy 1919 – 1921 yillari Toshkentdagi maorif institutini tamomlagan.

U faoliyatini maktabda muallimlikdan boshlangan. Toshkentning “Taxtapul” mahallasida otasi ochgan “Rahimiya” maktabida 1909 – 1919 yillari muallimlik qilgan.

O'quvchilarga o'qish va yozishni o'rgatar ekan, Shokirjon Rahimiy maktabdagi ta'lim jarayoni mohiyati haqida: "Maktab bolalarni faqatgina o'qitib qolmay, ularning ma'naviy dunyosini va jismoniy quvvatini rivojlantirishi, dunyoqarashini milliy qadriyatlar, tarixiy an'analar ruhida shakllantirishi, o'z Vatanini yurakdan sevgan faol fuqarolarni tarbiyalab yetishtirishi zarur", deb yozadi. Jadid namoyandalari bilan doimo aloqada bo'lib maktablar uchun 1912 yili o'zining dastlabki darsligini yaratgan. Jadid ziyolilari tashabbusi bilan 1914 yili tashkil etilgan "Turon" teatrida sahna asarlarini yaratish ishida ishtirok etgan. U teatrdagi sufliyorlik vazifasini bajargan. Shu bilan birga, 1914 – 1915 yillari Toshkentda nashr etilgan "Sadoyi Turkiston" gazetasining adabiy xodimi bo'lgan. 1916 yil Rossiya imperiyasining mardikorlikka olish va unga qarshi xalqning norozilik chiqishida faol ishtirok etgan. 1917 yili "Fuqaho" jamiyatining kotibi bo'lgan. Jamiyat nashri afkari bo'lgan "Izhor ul haq" jurnalida o'zining maqolalari bilan ishtirok etgan.

Mustamlaka zanjiri ostida bo'lgan Turkistonning maorifi XIX asr oxir – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi hukumatining ruslashtirish siyosati bilan olib kirgan rus-tuzem maktablari va avvaldan mavjud xalq orasida "eski maktab" deb atalgan milliy maktablar asosiga qurilgan edi. Katta shaharlar va ba'zi qishloqlarda alohida binoga ega bo'lgan rus-tuzem maktablari ta'lim ko'rinishida bo'lsa ham aslida bir qancha yashirin maqsadlar berkitilgan maskan bo'lgan. Shokirjon Rahimiy ushbu maktablar faoliyatiga shubha bilan qarar ekan, ularning soni 92 ta atrofida bo'lsa-da ta'limdagi xizmatlari juda oz ekanligini yozadi.

Xalqning o'z mehnatiga bitgan masjid va madrasa o'quv muassasalari mustamlakachilik siyosati bilan ta'minoti yo'qotib borildi. Ularning ta'lim berish doiralari ham o'z qobig'iga o'ralib, islohotni o'ylamay, Shokirjon Rahimiy tili bilan aytganda: "maqsadlari hammalari oxirat va hammasi "u dunyo" ni qo'lg'a olish uchun tirishmakdan iborat", bo'lgan maktablar edi. Qo'shimchasiga imperiya hukumatining Ostroumovlari, gubernatorlari, jandamlari bu maktablarni qattiq taftish va tahqiq qilib, ularning yo'q bo'lib ketishi uchun kecha-kunduz tinmasdan kurashganlar.

Shunday bir davrda o'lkaning ma'rifatparvar kishilari gazeta va maktab ochib xalqni islohot sari boshlayotgan edi. Ular yangi usul maktablari ochib bolalarga ta'lim bergan. Ular 1905 yilga qadar pinhona ish ko'rgan bo'lsa, shu yildagi voqealardan keyin biroz erkinlashib saflari ham kengayib borgan. Ularning boshida turgan taraqqiyparvarlar 1917 yilga qadar turli nomlarda milliy gazeta va jurnallar nashr etib gubernatorlik hukumatining zulmiga qaqarshi kurashdi. Ushbu gazetalar bu kurashda xalqning ongini uyg'otuvchi shula bo'lgan. Yangi usul maktablari o'lka bo'ylab yoyilib o'quvchilarni fanlardan: o'quv, yozuv, hissoob, jug'rofiyaga yaxshi o'rgatgan.

U nafaqat boshlang'ich ta'limda, balki o'lka yoshlarining oliy ta'lim olishi uchun imkoniyat yaratish ishlarida ham jadidlarining faollaridan bo'ldi. Toshkentda 1918 yili tashkil etilgan Musulmon Xalq dorilfununida ko'plab jadid namoyandalari qatorida muallimlik qildi. U 1919 yili nashr etila boshlangan "Ishtirokiyun" gazetasi faoliyatida ham ishtirok etgan. Shuningdek, Abdurauf Fitrat tomonidan 1919 yili tashkil etilgan "Chig'atoy gurungi"ning a'zosi bo'lgan. Ammo bu jamiyatning faoliyatiga sovet hukumatining mustahkamlanib borish jarayonida to'siq qo'yilgan.

Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida maorif sohasi juda ko'plab o'zgarishlarga uchradi. Bolsheviklar maorif tizimini nazoratga olish va mafkuraviy siyosatini singdirib borishga harakat qilib dastlabki davrda xalq maktablarini yo'lga qo'ydi. Bu urinishlar rus-tuzem, yangi usul maktablarini sovet maktablariga aylantirib borishga qadam edi. Ammo qancha maktablar ochilmasin shunga yarasha muammolar ham ortib bordi. Maktablarning binosi, moddiy texnik ba'zasidan tortib, ularga o'qituvchilarning yetishmasligi ham shulardan xisoblangan.

Shu jarayondan maktablar uchun darslik kitoblar yetishmasligi alohida masala bo'lib, bu maorif sohasidagi jiddiy muammolardan edi. Turkiston bolalarini savodsiz qolmasligi

ularni, o'lk taraqqiyoti uchun tarbiyalash kelajakda malakaliy milliy kadrlarni shakillantirish lozimligi sovet mafkurasi kuchayib borayotgan zamonda ham jadid ziyolilarining e'tiboridan qolmagan. Darsliklar masalasini hal etishda ham jadid ziyolilari tashabbus ko'rsatib oldingi vaqtlarda bo'lgani kabi, o'zlari maktablar uchun darsliklar yaratdilar. Shu jarayonda Shokirjon Rahimiy ham o'z zimmasiga shunday mas'uliyatli vazifani olib, o'quvchilarga harflarni tanish va yozish uslublari uchun sodda hamda oson bo'lgan alifbo kitobini yaratishga kirishgan. Bu haqida jadid ma'rifatparvarlaridan biri tilshunos Qayum Ramazon: "Maktablar uchun o'zbekcha darsliklar qoniqarsiz ahvolda ekanligi, xususan, til saboqliklari haligacha yaratilmaganligini, bu hol maorif ishchilarining boshida turgan Respublika o'zbek bilim kengashining kamchiligi ekanligini tanqid qiladi. Bu orada Fitrat, Shokirjon Rahimiylarning maktablar uchun darsliklar yozishayotgani haqida gap so'zlar tarqaldi", deb yozadi. Shokirjon Rahimiyning "Sovg'a"lar takomil qiladir" nomli maqolasida: "Bolalarning ongida milliy ruh alifbo orqali singdirilishi kerak" deb yozgan edi. U maktabda muallimlik qilish jarayonida ta'limdagi muammolarga juda kimp uchragan. Shu bois ham ularning yechimi uchun o'zi ziyolilar qatorida kamarbasta bo'lgan.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, o'sha davrda o'zbek tilining qonun-qoidalari yuzasidan jiddiy ilmiy tadqiqotlar yaratilmagan edi. Turkiston ziyolilari orasida til-imlo masalasida munozaralar avj olib, muhokamalar kuchaygan. Chunki, ona tila va adabiyotning ahvoli ham og'ir holatda bo'lgan. Davr matbuotida til-imlo masalasi hamda maorif sohasidagi bu kabi kamchiliklar tanqid qilinib, bir qator maqolalarda fikrlar bildirilgan.

O'zbek xalqi ana shunday og'ir ahvolni boshidan kechirayotgan bir davrda Shokirjon Rahimiy jonkuyar jadid ziyolilari qatori ushbu muammoni hal qilish yo'lida izlanishlar olib bor. U 1919 yili "Sovg'a" nomli alifbo kitobini yaratdi. Kitobda imkon qadar turkiy so'zlarni qo'llashga urindi. Darslik soddaligi va bolalar uchun tanish so'zlardan foydalanib harflarga misollar berildi. Masalan, "N" harfi uchun **non**, **qanot** kabi so'zlar misol qilinib, mashqlarida ushbu harfning so'z boshida, o'rtasida va oxirida kelishiga oid sodda misollar keltirilgan.

Kitob o'z davri maktablari uchun muhim darslik sifatida qaralgan. Uning nashrlariga e'tibor berilsa ham buning ahmiyatini tushunish mumkin. Xususan, "Sovg'a" darsligi 1919 yili 25 ming, 1921 yili 25 ming, 1922 yili 25 ming nusxata nashr etilgan. Shuncha nashrlari bo'lishiga qaramay mazkur alifbo kitobi 1924 yili yana bir bor nashr etilgan. Darslikdagi kamchiliklar yangi nashrlarda to'ldirib borilgan. Bu qadar ko'p nashr etilganligi bir tomondan o'sha davrdagi darsliklar yetishmovchiligi muammosi bo'lsa, ikkinchi tomondan til-imlo masalasida Turkiston ziyolilarining o'tkazgan qurultoylarida qabul qilgan qarorlar bo'lgan deyish mumkin. Chunki kitobning "O'qitg'uchilar uchun qo'llanmalar" qismida avvalgi "Sovg'a" kitobida ishlatilgan ayrim harflarning ishlatilishi o'zgarganligini hamda yot harflar deb berilgan harflar turkumini ko'rish mumkin. Bu o'zgarishlarga "Chig'atoy gurungi" o'tkazgan 1921 yil 1-5 yanvardagi til-imlo qurultoyi hamda 1923 yili Buxoroda tashkil etilgan imlo qurultoyida qabul qilingan qarorlar asos bo'lgan. Muallifning o'zi ham ayrim harflarni tushuntirishda Buxoroda bo'lgan qurultoyda qabul qilingan qarorlar asosida qabul qilinganini yozadi.

Qo'limizda mavjud "Sovg'a" kitobining 1924 yilgi nashri mavjuddir. Mazkur darslik kitobi: tuzuvchidan, o'qituvchilarga ko'rsatmalar, alifboni o'rgatish va yozish, o'quv, yot harflar kabi qismlaridan iborat. Muallif kitobning ushbu nashrini bir qator o'zi tomonidan hamda taklif etilgan fikrlar asosida tuzatishlar kiritganligini yozadi. Shunga qaramay kamchiliklar bo'lsa taklif berishlarini so'ragan. Sovet mafkurasi bo'lgani uchun "Sovg'a" ham hukumat senzurasida asosida nashr etilgan. Shokirjon Rahimiy buni ochiq ifoda etmasa-da fikrlardan anglash qiyin emas. Shuningdek, muallif kitobda ishlatilgan so'zlar haqida to'xtalib: "Har yerda bo'lg'on o'zbek qabilalari onglarliq qilishg'a tirishilsa ham Toshkent lahjasini rioya qilishdan qutula olmaslig'imiz tabiiy bo'lg'on", deya tushuntirish berib o'tadi.

“Sovg‘a”ning 1924 yilgi nashrida o‘quvchilarga endi harflarni o‘rgatishda misollar bilan birga rasmlar ham kiritilgan. Ammo muallif shu o‘rinda rasmlarga to‘xtalib: “rassomning turmushimizdan uzoqda bo‘lishi” jumllalarini keltirib o‘tish bejizga emas. Kitobga nazar solinsa unda ayrim rasmlar o‘lka sharoitiga mos bo‘lmagan hamda sovet mafkurasi targ‘iboti aks etgan tasvirlar ekanligini ko‘rish mumkin. Shokirjon Rahimiy darslikni o‘zi yozib tayyorlagan bo‘lsada, rasmlar nashryotda qo‘yilgan. Rasmlarni qo‘yish uning ixtiyorida bo‘lmagani uchun, muallif kirish qismida bu haqida ta’kidlab o‘tgan.

Kitobning “qo‘lni yozuvga o‘rgati” qismidagi harflarning shakillari buyum, hayvon yoki poliz ekinlarining tuzilish va harakat shaklida ko‘rsatib berilgan. Bu hol bolani e’tiborini tortishda muhim ahamiyat kasb etgan. Rasmlar bolani yanada ushbu harfga oid tasavurlarini boyishiga xizmat qilgan.

“Sovg‘a”ning boshlang‘ich ta’limda o‘qitilishi, sovet hukumatining e’tiboridan chetda qolmagan. Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek sovet mafkurasiga oid misollar va rasmlar kiritilgan. Masalan, “G” harfini o‘rgatishda berilgan misol “tug” deb berilgan bo‘lsa, unda sovet hukumatining ramzi aks etgan. Shu holni kitobning 44-betida “a’lam” nomi bilan keltirilgan misoldagi rasmda ham ko‘rish mumkin.

O’sha davrda darsliklar muammosi bilan mashg‘ul bo‘lgan ziyolilar o‘quvchilarning o‘zlashtirishida geografik muhitni ham xisobga olgan. Shokirjon Rahimiy shuni o‘ylagan holda o‘quvchilarning shahar va qishloq maktablarida ta’lim olishiga e’tibor qaratib “Alifbo” darsligini tayyorlagan. Ushbu kitob 1922 yili nashr etilib, qishloq maktablaridagi bolalar foydalangan.

Xulosa qilib aytganda, Shokirjon Rahimiy sovet hokimiyatining qatag‘on qurboni bo‘ldi. Ammo unga qadar o‘zbek maorifi, matbuoti, teatri, madaniyatiga o‘ziga xos xissasini qo‘shishga ulgurdi. XX asr jadidchilik harakatining faol vakili sifatida har sohada tinim bilmay jonbozlik qildi. O’sha davr ta’limi uchun zarur bo‘lgan yangi darsliklar yaratdi. “Sovg‘a” – alifbo kitobi o‘z davrida qancha turkistonlik o‘quvchilarning savodini chiqarishga xizmat qildi. Jadid bobolarnig o‘z davri uchun yaratgan darsliklari, ulndagi uslublarning qaysidir jihatlari bugungi ta’lim rivoji uchun ham xizmat qilsa ajab emas. Shu bois boy tarixiga ega vatanimiz rivojidadagi Shokirjon Rahimiy singari marifatparvar, fidoiy ajdodlarimiz yaratgan darsliklar va ularning ilmiy merosini o‘rganish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Axmedova M., To‘xtayeva D. Boshlang‘ich sinflarda savod o‘rgatish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. Rahmatullayeva T. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish. – Toshkent: Fan, 2018.
3. Toirova N. O‘qish va yozuv o‘rgatish metodikasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.
4. Shodmonova S., Matyoqubova M. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
5. Ахмедова С. Алифбо машғулотларининг методик асослари. // “Мактабгача таълим” журнали, 2021, №4.
6. Karimova Z. Bolalar psixologiyasi va nutq rivoji. – Toshkent: Iste’dod, 2022.
7. Мўминова Н. Ёш болаларда саводхонликни шакллантиришда замонавий ёндашувлар. // “Таълим ва таракқиёт” журнали, 2023, №1.
8. Vygotsky L.S. Psixologiya razvitiya rechi u rebenka (Til va tafakkur). – Moskva: Pedagogika, 1982. (rus tilidagi muhim manba)
9. UNESCO. Learning to read and write: Strategies for early literacy development. – Paris: UNESCO Publishing, 2015.
10. Nurmatova R. Boshlang‘ich savodxonlik va alifbo darslarining psixopedagogik asoslari. – Samarqand: SamDU, 2021.

13.00.00 - Pedagogika

**РАССМОТРЕНЫ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ
СПЕЦИАЛЬНОСТИ “ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ” К
УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Мухаммадиев Комил Бурхонович

Доктор педагогических наук, профессор. (0000-0003-2186-8493)

Ташкентский Государственный Транспортный Университет, Узбекистан

Аннотация: В данной статье рассматриваются научно обоснованные идеи по формированию управленческих компонентов у студентов, специализирующихся в области физического воспитания и спорта, и расширению круга практических задач, связанных с созданием модели формирования организационно-управленческих компетенций студентов. С учетом этого было доказано, что значимость результатов исследования существенно повышает эффективность подготовки специалистов в области физического воспитания и спорта и теории формирования профессионально-педагогической подготовки управленческих навыков выпускников в соответствии с государственными образовательными стандартами и требованиями. Теоретические и методологические основы достоверности результатов эксперимента по теме логической последовательности, реализации научных исследований на единой методологической основе, совместимости научных взглядов в области физического воспитания и спорта с теорией и методологией ведущих отечественных и зарубежных ученых базируются на следующих принципах: научные взгляды практиков. В области физики математика - это повторная обработка результатов, полученных с использованием статистических методов, и внедрение результатов исследований на практике.

Ключевые слова: ситуация, достижение, спортивное мастерство, тренировка, специалисты, физическая культура, спорт, тренер, эффективность, персонал, организация, управленческие навыки, методы, менеджмент, результаты, исследование, методики.

**"JISMONIY MADANIYAT VA SPORT" YO'NALISHI TALABALARI BOSHQARUV
FAOLIYATIGA TAYYORLASHNING NAZARIY ASOSLARI**

Аннотация: Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va sportga ixtisoslashgan talabalar o'rtasida boshqaruv tarkibiy qismlarini rivojlantirish hamda talabalarning tashkiliy va boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish modelini yaratish bilan bog'liq amaliy vazifalar doirasini kengaytirish bo'yicha ilmiy asoslangan g'oyalar muhokama qilinadi. Shularni inobatga olgan holda, tadqiqot natijalarining ahamiyati jismoniy tarbiya va sport sohasida mutaxassislarni tayyorlash samaradorligini va bitiruvchilarning davlat ta'lim standartlari va talablariga muvofiq boshqaruv mahoratining kasbiy-pedagogik tayyorgarligini shakllantirish nazariyasini sezilarli darajada oshirishi isbotlandi. Mantiqiy ketma-ketlik mavzusidagi tajriba natijalarining ishonchliligining nazariy va uslubiy asoslari, ilmiy tadqiqotlarni yagona metodologik asosda amalga oshirish, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi ilmiy qarashlarning yetakchi mahalliy va xorijiy olimlarning nazariyasi va metodologiyasi bilan muvofiqligi. quyidagi prinsiplar: amaliyotchilarning ilmiy qarashlari. Fizika sohasida matematika statistik usullar yordamida olingan natijalarni qayta ishlash va tadqiqot natijalarini amaliyotga tatbiq yetishdir.

Kalit soʻzlar: vaziyatlar, yutuqlar, sport mahorati, tayyorgarlik, mutaxassislar, jismoniy tarbiya, sport, murabbiy, samaradorlik, xodimlar, tashkilotlar, boshqaruv koʻnikmalari, usullar, menejment, natijalar, tadqiqotlar, usullar.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR PREPARING STUDENTS OF THE "PHYSICAL CULTURE AND SPORTS" SPECIALTY FOR MANAGERIAL ACTIVITIES WERE CONSIDERED

Abstract: This article discusses scientifically based ideas on the formation of management components for students specializing in physical education and sports, and the expansion of the range of practical tasks related to the creation of a model for the formation of organizational and managerial competencies of students. With this in mind, it was proved that the importance of the research results significantly increases the effectiveness of training specialists in the field of physical education and sports and the theory of formation of professional and pedagogical training of managerial skills of graduates in accordance with state educational standards and requirements. The theoretical and methodological foundations of the reliability of the results of the experiment on the topic of logical sequence, the implementation of scientific research on a single methodological basis, the compatibility of scientific views in the field of physical education and sports with the theory and methodology of leading domestic and foreign scientists are based on the scientific views of practitioners. In the field of physics, mathematics is the re-processing of results obtained using statistical methods and the implementation of research results into practice.

Key words: *situations, achievement, sportsmanship, training, specialists, physical culture, sports, coach, efficiency, personnel, organizations, managerial skills, methods, management, results, research, methods.*

Введение. В нынешней социально-экономической ситуации в мире особое значение придается вопросу создания системы, направленной на достижение высокого спортивного мастерства, обеспечение непрерывности многолетней подготовки квалифицированных специалистов в области спорта. Рост спортивных результатов с каждым днем ставит вопрос о подготовке современно мыслящих кадров для сферы физической культуры и спорта, для специалистов отрасли. Проблема поддержания спортивной формы без существенного снижения в течение длительного времени, как одна из актуальных задач, стоящих перед специалистами в этой области, предъявляет к современным тренерам требование применять комплексный спортивный менеджмент. В качестве наиболее базового механизма решения этой проблемы в развитых странах основное внимание уделяется разработке национальной модели обучения [4, 11].

В мире наряду с многоплановыми исследованиями, направленными на подготовку высококвалифицированных специалистов в области физической культуры и спорта, совершенствование их технических, тактических, физических и функциональных возможностей, большое внимание уделяется их личностным и деловым качествам. Главная проблема ученых сегодня, безусловно, сосредоточена на поиске инструментов и методов, направленных на получение высокой эффективности за короткое время. В современной системе физической культуры и спорта существует потребность в специалисте в области физической культуры и спорта не только для подготовки спортсменов к соревновательной деятельности, но и для организации работы по управлению спортивной организацией, пропаганде здорового образа жизни среди населения и развитию массового спорта.

В нашей стране, как и во всех сферах, проводится большая практическая работа в области подготовки специалистов по физической культуре и спорту,

основанная на изучении международного опыта, подготовке кадров, способных конкурировать со специалистами из развитых стран. В Законе Республики Узбекистан “Об образовании” говорится, что экспериментальные и инновационная деятельность в сфере образования осуществляется с целью модернизации образования и направлена на разработку новых образовательных технологий и ресурсов, их апробацию и внедрение в образовательный процесс.” Приведены результаты социологических опросов, проведенных в последние годы среди кадровых заказчиков (руководителей спортивных организаций, спортивных школ, спортивных клубов), специалистов отрасли, а также других исследований, связанных с подготовкой специалистов в области физической культуры и спорта., указывают, что среди компетенций, которыми сегодня должны обладать специалисты по физической культуре и спорту, выделяются организаторские и управленческие навыки и умения. От выпускников вузов требуется быть готовыми к максимально самостоятельной и в то же время продуктивной деятельности [4, 11].

Выпускник высшего учебного заведения, получивший образование в области физической культуры и спорта, как субъект деятельности, связанной с образовательной и спортивной деятельностью, должен обладать умением общаться с людьми и управлять ими (студентами, а также, их родителями), принимать обоснованные и продуманные педагогические решения (в том числе при выборе средств и методов организации учебно-воспитательного процесса), осуществлять соответствующие педагогические воздействия (используя систему творческих и сбалансированных педагогических методов), предвидеть и выявлять тенденции развития физической культуры и спорта, знать и использовать инновационные методы и технологии педагогической и спортивно-тренировочной деятельности.

Объекты и методы исследования. В исследовании использованы теоретический анализ и обобщение научно-методической литературы; педагогический эксперимент; теоретический анализ документов образовательного процесса; педагогическое наблюдение; анкетирование; методы определения управленческих способностей; педагогическое тестирование структуры умственных способностей; методы математической статистики.

Условия задачи и принятые предпосылки. Расширение практических заданий, связанных с формированием управленческой составляющей у студентов, специализирующихся в области физической культуры и спорта;

построение модели формирования организационно-управленческих компетенций студентов, специализирующихся в области физической культуры и спорта, на основе выбранных организационно-педагогических условий.

Результаты исследования таковы: повышение навыков активного управления было достигнуто за счет коррекции структуры и ритма воздействия движения посредством применения практических заданий, связанных с восприятием информации спортсменом, и формирования высококачественных управленческих компетенций, связанных с ее реализацией, таких как преобразование методов в основу последовательных приемов с целью совершенствования технического процесса подготовки студентов специальности физическая культура и спорт;

увеличение организационных возможностей было достигнуто за счет систематизации классической модели, направленной на отбор и подборку компетенций, с базовым развитием знаний, умений и навыков по группам компетенций, составляющих управленческую компетентность;

разработана учебная программа “Менеджмент в физической культуре и спорте”, состоящая из блока учебно-методических материалов, вобравших в себя основные принципы базового педагогического и управленческого образования, обеспечивающая

качественную подготовку выпускника бакалавриата в области физического воспитания и спорта;

разработаны модельные характеристики и профессиограмма для подготовки будущих специалистов по физической культуре и спорту к организационно-управленческой деятельности;

использование средств и методов, влияющих на организаторские и управленческие способности студентов специальности физическая культура и спорт, оправдано как с научной, так и с практической точки зрения.

Теоретической и методологической основой достоверности результатов является логическая последовательность, реализация научных исследований на единой методологической основе, обоснование научных взглядов ведущих отечественных и зарубежных ученых, а также практикующих тренеров в области теории и методики физической культуры и спорта, соответствие методы, соответствующие целям исследования, достаточный экспериментальный охват цели исследования и репрезентативность, необходимая продолжительность экспериментальной деятельности, это также оправдано количественным и качественным обеспечением аналитических и исследовательских задач, многократной обработкой полученных результатов с использованием математических и статистических методов и предоставлением соответствующих актов внедрения результатов исследований.

Результаты исследования конкретизированы положениями “Теории и методики физической культуры”, касающимися качеств, присущих субъекту физкультурно-спортивной деятельности, формирования знаний и компетенций, связанных с организацией и управлением в сфере физической культуры и спорта; содержания понятия понятие “управленческая компетентность” дополнено и логически обосновано с точки зрения деятельности преподавателя в области физической культуры и спорта.; определены и теоретически обоснованы основные методы и средства формирования организационно-управленческих компетенций.

Результаты и их обсуждение. Значимость результатов исследования проявляется в том, что в результате применения разработанной методики формирования организационно-управленческих компетенций при обучении студентов высших учебных заведений, специализирующихся в области физической культуры и спорта, повышается эффективность подготовки специалиста в области физической культуры и спорта с организационно-управленческими компетенциями. и значительно повысились управленческие способности, а также теория формирования профессионально-педагогической подготовки выпускников, в соответствии с государственными образовательными стандартами и требованиями.

Экспериментальное обоснование методики подготовки к организационно-управленческой деятельности. Учебный план дисциплины “Менеджмент физической культуры и спорта” представляет собой блок учебно-методических материалов, обеспечивающих качественную подготовку выпускника бакалавриата высшего профессионального образования.

Программа включает в себя основные принципы базового педагогического и управленческого образования, включая изучение теоретических разделов курса и список литературы, рекомендуемой студентам для написания курсовых работ, а также темы данной курсовой работы.

Программа состоит из пяти разделов, девятнадцати тем и охватывает основные положения стратегического, внутреннего менеджмента и управления персоналом. Кроме того, в нем содержится список литературы, включающий научные исследования, монографии, статьи, публикации, отражающие вопросы управления в сфере физической

культуры и спорта, а также различные аспекты подготовки студентов к управленческой деятельности [9, 13].

В программе также представлены исследовательские темы для самостоятельного изучения, всего было разработано 20 вариантов тем, которые могут быть изменены и адаптированы в соответствии с индивидуальными интересами и мотивацией студента. Программа также содержит комплексные требования, соответствующие содержанию программы курса, и на основе этих требований осуществляется мониторинг подготовки студентов и итоговой аттестации.

В рамках общего образовательного процесса подготовки специалистов-выпускников предусмотрена программа практики по менеджменту физической культуры и спорта, данная практика студентов проводится в рамках общей концепции практики студентов бакалавриата. Изменение показателей, характеризующих учебно-познавательную активность учащихся за исследуемый период, было неодинаковым: в экспериментальной группе количество учащихся (35,2%), задававших вопросы при обсуждении темы урока, было выше (см. таблицу 1).

Таблица 1.

**Показатели учебно-познавательной активности студентов разных групп
(итоговое исследование, n=128)**

№	Показатели	КГ	ЭГ
I. Признаки интереса к обучению			
1.	Студенты, которые перестали работать, %	18,9	7,4
2.	Студенты, которые задавали вопросы, %	11,3	35,2
3.	Обмен впечатлениями после окончания занятий, %	28,3	77,8
4.	Студенты, которые хотели выполнить эту работу, %	37,7	64,8
5.	Среднее количество вопросов, задаваемых студентами, количество %	4,2	7,1
6.	Учащиеся работают под руководством преподавателя, %	54,7	27,8
II. Показатели самостоятельной аудиторной работы			
1.	Задачи, рассмотренные на одном уроке, количество	5,9	6,8
2.	Выполненные задания, количество, %	4,7	6,2
3.	Время проведения обсуждений, %	11,3	20,4
4.	Общее время выполнения задачи, %	80,8	75,1
5.	Общее полезное время занятий, %	95,0	99,2
III. Показатели самостоятельной внеклассной работы			
1.	Оценка за выполнение домашнего задания	3,7	4,0
2.	Рейтинг	15,16	12,10

Примечание. КГ – Контрольная группа; ЭГ – экспериментальная группа.

Большинство вопросов ($\bar{X} = 7,1$) в этой группе выражают интерес студентов к рассматриваемой проблеме. Вопросы студентов в основном касались вопросов управления и лишь в некоторых случаях выходили за рамки изучаемой темы.

Большинство студентов экспериментальной группы (77,8%) обменялись своими впечатлениями по рассматриваемой теме и обсудили ее после урока. В контрольной группе активность такого обсуждения менее выражена: только четверть учащихся (28,3%) обменялись мнениями о ходе урока.

64,8% студентов экспериментальной группы стремились выполнить задание преподавателя, в то время как в контрольной группе только 37,7% студентов выразили желание завершить работу. В то же время отдельные студенты (контрольная группа — 18,9%, экспериментальная группа — 7,4%) перестали работать во время выполнения задания.

В то время как более половины испытуемых контрольной группы (54,7%) работали под руководством преподавателя, в экспериментальной группе таких учащихся было значительно меньше (27,8%), в то время как большинство испытуемых (72,2%) выполняли задания самостоятельно. Полученные результаты позволяют сделать вывод о том, что целенаправленное формирование управленческой компетентности позволяет значительно повысить познавательный интерес студентов, стать более активными в учебном процессе. [9,13].

Анализ показателей самостоятельной работы на занятиях также подтверждает, что студенты экспериментальной группы имеют преимущество. Этот контингент просмотрел в среднем 6,8 заданий за занятие, из которых 6,2 задания были выполнены, что составляет 91,2%. В контрольной группе в среднем было рассмотрено 5,9 заданий и выполнено 4,7 (79,7%).

Согласно результатам исследования, 20,4% времени, выделенного студентами экспериментальной группы для самостоятельной работы на занятиях, было потрачено на обсуждение учебных заданий по заданной теме, в то время как 75,1% времени было потрачено на выполнение обязанностей преподавателя. В то время как общее время, затраченное на выполнение задания в контрольной группе, составило 80,8%, только 11,3% времени было потрачено на обсуждение проблемы.

Общая плотность самостоятельной работы на занятиях у студентов обеих групп различалась: в контрольной группе - 95,0%, в экспериментальной - 99,2%. Остановки в контрольной группе (5,0%) были в основном вызваны потерей интереса учащихся к изучаемой проблеме, а преподаватель, казалось, ждал звонка.

Студенты экспериментальной группы получили более высокую оценку за выполнение домашнего задания ($x = 4,0$). Кроме того, они справились с заданием быстрее. Таким образом, развитие управленческой компетентности важно и необходимо в профессиональном становлении специалистов [9,13].

Значительное преимущество студентов экспериментальной группы (53,7%) было выявлено при анализе понимания междисциплинарных связей, осознания их важности и необходимости в процессе обучения в вузе.

Большинство студентов в обеих группах (контрольная — 66,0%, экспериментальная — 83,3%), по мнению преподавателей, способны принимать правильные управленческие решения на основе анализа управленческих ситуаций (см. таблицу 2). Характерной чертой большинства (74,1%) испытуемых экспериментальной группы является умение анализировать работу и на основе анализа ставить новые цели. По словам преподавателей, в контрольной группе такой способностью обладают только 50,9% контингента.

Для большинства студентов экспериментальной группы (57,6%) деятельность, направленная на формирование профессиональных качеств, была очевидна, в контрольной группе такие студенты составили лишь треть (33,3%) испытуемых.

Знание приемов, инструментов и методов работы, основанных на принципах междисциплинарной коммуникации, было отмечено у 63,8% студентов экспериментальной группы и у 23,8% контрольной группы. К сожалению, практическая применимость инструментов междисциплинарной коммуникации у студентов обеих групп несколько ниже: в контрольной группе — 12,7%, в экспериментальной группе — 30,3%.

Исследование показало, что 42,4% участников экспериментальной группы и только 17,5% контрольной группы отметили активное желание приносить пользу другим.

Таблица 2.

Формирование базовых навыков у студентов в процессе педагогического эксперимента, n=128 (в %)

№	Показатели	КГ	ЭГ
1.	Проявление воли и настойчивости в достижении поставленных целей в процессе обучения	15,1	24,1
2.	Осознание важности междисциплинарной коммуникации в образовательном процессе	20,8	53,7
3.	Способность принимать правильные управленческие решения	66,0	83,3
4.	Анализ деятельности, возможность постановки новых целей на основе анализа	50,9	74,1
5.	Направленность работы на формирование профессиональных качеств	32,1	55,6
6.	Знание приемов и методик работы, основанных на принципах междисциплинарной коммуникации	30,2	66,7
7.	Активное желание приносить пользу другим	15,1	42,6
8.	Уметь применять на практике инструменты междисциплинарной коммуникации	11,3	35,2

Примечание. КГ – Контрольная группа; ЭГ – экспериментальная группа.

Анализ взаимосвязи между уровнем сформированности управленческой компетентности и уровнем развития базовых навыков показывает, что за период обучения произошли положительные изменения в этих показателях. В контрольной группе количество студентов с первой степенью управленческой компетентности уменьшилось, а количество студентов с третьей степенью этого качества несколько увеличилось.

За период обучения в экспериментальной группе произошла значительная перегруппировка студентов с разным уровнем управленческой компетентности: количество студентов с первой степенью достоверно уменьшилось (с 24 до 13), а количество студентов с третьей степенью достоверно увеличилось (с 15 до 31) [4, 9, 11, 13].

Качественный рост показателей сформированности управленческой компетентности способствовал повышению уровня освоения базовых профессиональных навыков. В заключительном исследовании 22 студента контрольной группы (41,5%) имели третий уровень развития базовых навыков, а трое (5,6%) - четвертый уровень. В экспериментальной группе эти показатели составили 55,6% и 14,8% соответственно.

Наибольшее разнообразие мотивов в обеих группах обнаруживается на третьем уровне развития управленческой компетентности. При последовательном переходе на последующие уровни количество негативных мотивов уменьшается. Около половины показателей (в контрольной группе – 49,1%, в экспериментальной группе – 48,1%) зафиксировали апатию, около 30% измерений (в контрольной группе – 32,1%, в экспериментальной группе – 31,5%) демонстрируют позитивный настрой. На третьем

уровне развития управленческой компетентности практически нет необходимости в действиях и позитивном настрое.

Первый и второй уровни развития управленческих компетенций в обеих группах характеризовались безразличным отношением к учебной деятельности. Это видно как по результатам предварительного, так и итогового тестирования. Однако в итоговом исследовании студенты экспериментальной группы продемонстрировали тенденцию к значительному повышению своего положительного отношения к учебной деятельности.

Данное исследование показывает преобладание у студентов контрольной группы способности применять знания в знакомой и несколько измененной ситуации. Что касается отношения студентов к учебной деятельности, то в целом по наибольшему количеству показателей на разных уровнях развития управленческой компетентности зафиксировано индифферентное и позитивное ситуативное отношение. В экспериментальной группе наблюдается тенденция к увеличению доли лиц с высоким уровнем развития управленческой компетентности, что повышает важность твердого позитивного отношения и ориентации на потребности.

Примечательно, что менее развитые мотивы (негативное отношение) проявляются в связи со способностью действовать по шаблону и в несколько измененной ситуации.

Анализ интеллектуальных способностей студентов показал, что за период исследования были выявлены различные случаи повышения показателей (см. таблицу 3). Эти показатели значительно улучшились у студентов экспериментальной группы. У этого контингента улучшились на уровне однопроцентной значимости показатели способности принимать решения и делать выводы (7,0%), способности применять различные способы мышления в сочетании (5,1%), математические способности (4,3%), навыки обобщения (4,1%), показатели пространственного воображения (5,3%), способность к абстрактному мышлению (3,6%), запоминание и переосмысление образной информации (4,1%), словарный запас (3,7%) улучшились на пятипроцентном уровне значимости [11, 13].

При первоначальной проверке интеллектуальные способности студентов контрольной и экспериментальной групп имели средний уровень развития по всем анализируемым показателям (среднее арифметическое).

В контрольной группе достоверно изменились только три показателя: способность принимать решения и делать выводы (3,3%, $p < 0,05$), способность запоминать и воспроизводить визуальную информацию (3,2%, $p < 0,05$), словарный запас (3,1%, $p < 0,05$) [4, 9, 11, 13].

Таблица 3.

Динамика показателей интеллектуальных способностей студентов за период обучения, n=128 (в баллах)

№	Показатели	КГ			ЭГ			ИМДР
		В начале	В конце	Рост, %	В начале	В конце	Рост, %	
1.	Запас слов	99,8	104,7	3,1	101,9	104,8	2,8	>0,05
2.	Способность мыслить абстрактно	97,91	103,0	2,1	101,0	103,3	2,3	>0,05
3.	Способность принимать решения и делать выводы	95,9	101,4	3,3	97,9	104,8	7,0	<0,05
4.	Способность к обобщению	99,4	103,1	1,5	101,1	105,2	4,1	<0,05
5.	Математические способности	98,9	100,3	2,2	99,0	103,3	4,3	<0,05
6.	Способность применять различное мышление в сочетании	102,2	103,0	1,6	101,1	106,3	5,1	<0,05
7.	Пространственное воображение	101,5	105,7	2,3	102,8	104,4	1,6	>0,05
8.	Способность запоминать визуальную информацию	100,1	104,5	3,2	102,0	105,1	3,0	>0,05

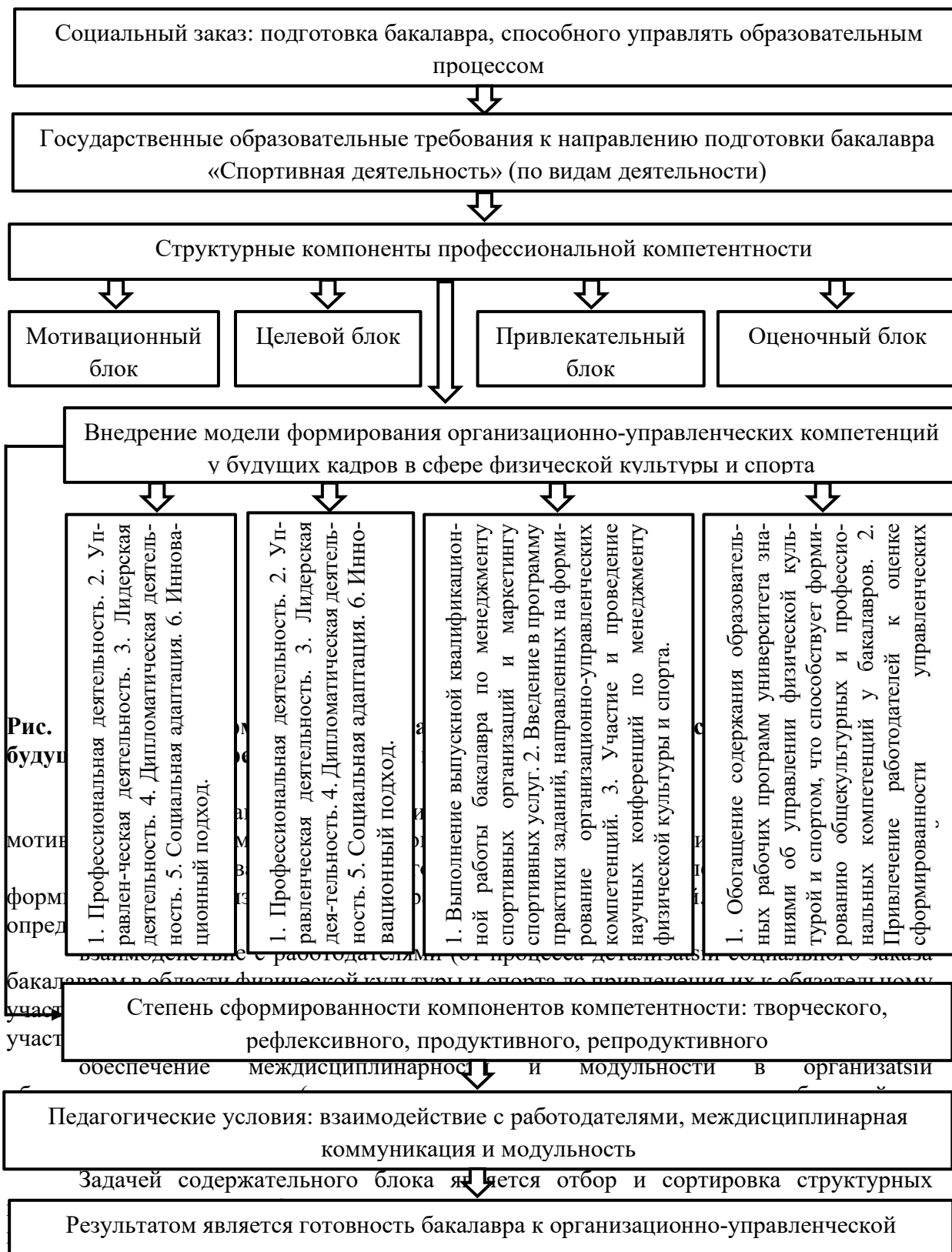
Примечание. КГ - контрольная группа; ЭГ - экспериментальная группа. ИМДР - итоговая межгрупповая достоверность различий.

В экспериментальной группе (итоговый тест) существенно изменились пять показателей (способность принимать решения и делать выводы, способность к обобщению, математические способности, способность применять различные способы мышления в сочетании, способность запоминать и воспроизводить визуальную информацию).

Окончательные значимые межгрупповые различия (на уровне пятипроцентной значимости) были выявлены по четырем показателям: способность принимать решения и делать выводы, способность к обобщению, математические способности и способность применять различные способы мышления в сочетании. Эти показатели свидетельствуют о превосходстве студентов экспериментальной группы.

Таким образом, экспериментальная технология организации образовательного процесса способствует улучшению показателей, характеризующих в основном интеллектуальные способности, умение принимать решения и делать выводы, способность к обобщению, умение применять различные способы мышления в сочетании.

Решение третьей задачи. Разработана модель формирования организационно-управленческих компетенций у будущих кадров в области физического воспитания и спорта на основе результатов анализа государственных образовательных требований образовательного направления “Спортивная деятельность”, опроса работодателей, а также анализа научно-методической литературы, разработана “Модель для формирования организационно-управленческих компетенций у будущих кадров в области физической культуры и спорта” был разработан (см. рис.1).

с работодателями), а также определение их структуры.

В ходе опроса работодателей содержательный компонент был детализирован следующим образом (в порядке убывания важности):

- по элементам профессиональной деятельности: умение планировать учебно-тренировочный процесс и оформлять соответствующие документы; умение выбирать

средства и методы обучения исходя из задач учебно-тренировочного процесса; умение реализовывать различные формы организационно-управленческой деятельности учебно-тренировочного процесса;

- умение организовать контроль на занятиях; умение проводить коррекционную работу в зависимости от результатов занятий; умение применять профессиональные знания и терминологию;

- по элементам социальной адаптации: умение выстраивать отношения с учащимися; умение выстраивать отношения с руководством; умение справляться с педагогическими (в том числе конфликтными) ситуациями; умение выстраивать отношения с коллегами; умение выстраивать отношения с родителями учащихся;

- по элементам инновационной деятельности: уметь знать и применять инновационные инструменты, методы и технологии в процессе обучения; уметь работать с грантами и привлекать дополнительное финансирование; уметь организовывать и проводить научные исследования.

Задачей операционного подразделения является выбор форм организационно-управленческой деятельности и методов формирования структурных компонентов организационно-управленческой компетентности (включая традиционные, имитационно-игровые и имитационно-неигровые образовательные технологии, конкурсы бизнес-идей и педагогического мастерства, написание выпускной квалификационной работы) [4, 9, 11, 13].

Цель блока критериев и оценки - определить, соответствует ли полученный результат обучения государственному заказу (в том числе мнению работодателей), оценить уровень сформированности организационно-управленческих компетенций (творческих, рефлексивных, продуктивных, репродуктивных).

Таким образом, "Модель формирования организационно-управленческих компетенций у будущих кадров в области физической культуры и спорта" является концептуальным выражением успешной профессиональной деятельности специалистов в области физической культуры и спорта в конкурентной среде рыночной экономики.

Заключение. На основе источников, собранных в рамках темы диссертации, сделанных наблюдений, обобщения экспертных заключений, сравнительного педагогического анализа, результатов текущих исследований и педагогического опыта, были сделаны следующие выводы:

Анализ научных исследований, научно-методической литературы, а также существующей практики высшего образования по проблемам формирования организационно-управленческих компетенций у студентов направлений физической культуры и спортивного образования позволил нам констатировать следующее: На сегодняшний день вопросы содержания организационно-управленческих компетенций остаются актуальными. компетенции студентов в области физической культуры и спортивного образования, гармонизация требований профессиональных стандартов с государственными образовательными требованиями изучены недостаточно, определение критериев и показателей оценки сформированности организационно-управленческих компетенций и их структурных компонентов на всех этапах образовательного процесса. Для успешного формирования управленческой компетентности у студентов высших учебных заведений, специализирующихся в области физической культуры и спорта, необходимо обеспечить следующие условия: разработку новых программ подготовки менеджеров, рациональное сочетание фундаментального теоретического образования и профессиональной практики на разных этапах обучения.; приоритет специальных гуманитарных наук над естественными; наличие базового и специализированного этапов в содержании обучения.

По мнению выпускников, работа на руководящих должностях в сфере спорта дает им возможность общаться с широким кругом людей (43,2%), развивать интерес к

физической культуре и спорту (33,7%). Выпускники, напротив, предпочитают творчески подходить к своей работе на руководящих должностях (49,1%), видеть результаты проделанной работы (31,8%). Среди важнейших требований, которым должен соответствовать современный руководитель, студенты выделяют умственные способности (50,9%), авторитет руководителя (30,2%), а студентки отмечают организаторские способности (49,1%), знание педагогических и психологических основ работы в коллективе (30,6%).

У студентов бакалавриата были определены первый и второй уровни сформированности управленческих компетенций. Только отдельные учащиеся третьего (мальчики - 2,9%, девочки — 4,1%) и четвертого (мальчики - 8,9%, девочки - 6,4%) курсов имеют высокий уровень развития этой характеристики. У студентов специальности “Спортивный менеджмент” преобладают второй (юноши - 58,8%, девушки - 71,9%) и третий (юноши - 41,2%, девушки - 28,1%) уровни сформированности управленческих компетенций.

Подавляющее большинство выпускников (юноши - 72,5%, девушки - 65,2%) обладают управленческим стилем мышления, и лишь у некоторых студентов развит коммерческий и предпринимательский стили мышления. Многие студенты (69,2 - 82,4%) обладают исполнительскими качествами, в то время как 10,9-15,0% выпускников способны выполнять интегративные функции.

В то время как руководители спортивных государственных учреждений признают метод стимулирования наиболее прогрессивным способом управления трудовыми ресурсами, руководители коммерческих структур считают приоритетными в своей работе стимулирующие и экономические методы. При принятии управленческих решений подавляющее большинство руководителей спортивных государственных структур (мужчины - 53,8%, женщины - 65,2%) руководствуются нормативными правовыми актами, около половины опрошенных (мужчины - 44,6%, женщины - 47,8%) руководствуются экономическими нормами. В то время как мужчины-менеджеры предпочитают принимать решения по собственной инициативе, женщины-менеджеры часто принимают управленческие решения по просьбе команды.

Рекомендatsii

1. Абрамова В.В. Формирование профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры. Автореферат диссертatsии кандидата педагогических наук. – Ростов-на-Дону. – 2006.-28 с.

2. Болотин А.Е. «Теория и практика игровой подготовки специалистов по физической культуре и спорту» // Монографии. – 2000. – с.48-50.

3. Гладкая, И.В. Организatsiонно-педагогические условия формирования профессиональной компетентности студента / И.В. Гладкая // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2011. – №142. – с.126-134.

4. Горбачева В.В. Технология дифференцированной профессионально-прикладной физической подготовки студентов-спортивных менеджеров: дис....канд. пед. наук. – Волгоград: 2013. -155 с.

5. Исламов А.Е. Педагогическое сопровождение формирования организatsiонно-управленческой компетентности будущего учителя технологии // Диссертatsия на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Педагогические науки по специальности 13.00.08 – Теория и методика профессионального образования. – Казань, 2015. – с.89-93.

6. Мухаммадиев К.Б. Теория и практика / учебное пособие по подготовке студентов к бережному отношению к окружающей среде. – Ташкент:» Наука и техника», 2014. – 170 с.

7. Мухаммадиев К.Б. Теоретические основы повышения эффективности процесса физкультурного образования и развития экологической культуры у студентов: Монография / «Издательство-типография инновационного развития». – Ташкент, 2021. – 143 с.
8. Мухаммадиев К.Б. Научно-педагогическое обоснование формирования экологической культуры у студентов в процессе физического воспитания и спортивной подготовки. Дис....пед. фан. доктор (DSc) - Чирчик: 2022. – 252 года рождения.
9. Мухаммадиев К.Б. Теоретические основы подготовки студентов к бережному отношению к окружающей среде / Монография. – Ташкент:» Наука и техника», 2016. – 202 с.
10. Мухаммадиев К.Б. Использование / методическое пособие методов педагогического контроля для оценки эффективности физических нагрузок при самостоятельной практике физических упражнений. Типография Ташкентского института инженеров железнодорожного транспорта. – Ташкент, 2019. – С. 23.
11. Мухаммадиев К.Б. Социальные направления совершенствования системы привлечения студентов к занятиям физической культурой и спортом // Философские, правовые и социологические проблемы развития физической культуры и спорта в Узбекистане. – Чирч. 2020-й. – С. 204-206.
12. Мухаммадиев К.Б. Духовное воспитание работающих жарайн самарадорлигин оширишнинг долзарб педагогик муаммолари // УЗМ и хабарлари. № 1/3. – Ташкент, 2021. - 98-102 С.
13. Мухаммадиев К.Б. Использование / методическое пособие методов педагогического контроля для оценки эффективности физических нагрузок при самостоятельной практике физических упражнений. Типография Ташкентского института инженеров железнодорожного транспорта. – Ташкент, 2019. – стр.23.
14. Мухаммадиев К.Б. Социальные направления совершенствования системы привлечения студентов к занятиям физической культурой и спортом // Философские, правовые и социологические проблемы развития физической культуры и спорта в Узбекистане. – 2020. – С. 204-206.
15. Нестеренко Т.В. Подготовка работников сферы спортивного и оздоровительного туризма к участию в крупных спортивных форумах: дис.... канд. пед. наук. – Майкоп: 2013. – 222 с.

13.00.00 - Pedagogika

**OLIY TA'LIM XIZMATLARI SIFATINI BAHOLASH TIZIMI RIVOJLANISHINING
NAZARIY YoDASHUVLARI**

Saloxitdinov Sherzod Farxodovich

O'zMU Jizzax filiali "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasida dotsent v.b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida xizmatlar sifatini baholash tizimini rivojlantirish yunalishlari va amaliy ahamiyatining nazariy asoslari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim muassasalari, sifat, xizmat, baholash tizimi, tendensiyalar, mehnat, kadrlar salohiyati, tashqi muhit omillari.

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ПО РАЗВИТИЮ СИСТЕМЫ ОЦЕНКИ
КАЧЕСТВА УСЛУГ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.**

Аннотация. В данной статье исследуются направления развития системы оценки качества услуг в высших учебных заведениях и теоретические основы ее практической значимости.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, качество, сервис, система оценки, тенденции, работа, квалификация персонала, факторы внешней среды.

**THEORETICAL VIEWS ON THE DEVELOPMENT OF THE SYSTEM FOR
ASSESSING THE QUALITY OF HIGHER EDUCATION SERVICES.**

Abstract. This article discusses the directions of development of the system for assessing the quality of services in higher education institutions and the theoretical foundations of its practical significance.

Key words: higher education institutions, quality, service, evaluation system, trends, work, personnel qualification, environmental factors.

Kirish. Jahon iqtisodiyotining intensiv rivojlanishi va raqobatning tobora kuchayib borishi sharoitida ta'lim sohasining ijtimoiiy-iqtisodiy taraqqiyotdagi strategik sohalardan biri sifatidagi ahamiyati tobora ortib bormoqda. "Hozirga kelib, ta'lim xizmatlari xalqaro bozorining hajmi 100 mlrd. AQSh dollarini tashkil etmoqda. «Inson kapitali» dunyo milliy boyligining 64 foizini tashkil etadi. Bu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 70 foiz, o'rta daromadli mamlakatlarda 58 foiz, quyi daromadli mamlakatlarda 41 foizni tashkil etmoqda". [1] Bugungi kunda oliy ta'limning innovatsion taraqqiyotning yetakchi omiliga aylanib borishi sharoitida ta'lim xizmatlari bozorini rivojlantirishga muhim vosita sifatida qaralmoqda.

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim xizmatlari sifatini oshirish ijtimoiiy-iqtisodiy taraqqiyotdagi strategik vazifalardan biri sifatidagi ahamiyati tobora ortib bormoqda. Innovatsion iqtisodiyot sharoitida ta'lim sifatini oshirish tendensiyalari, ayniqsa oliy ta'lim xizmatlari sifatini baholash, samarali boshqarish tizimining takomillashtirish kadrlar tayyorlash muammosini hal etishdagi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Zero, 2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasini 46-maqsadida: oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 50 foizga yetkazish va ta'lim sifatini oshirish uchun kadrlar buyurtmachilari takliflari asosida qabul parametrlarini oshirish, yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 38 foizga yetkazish, to'lov-kontrakt asosida o'qishga qabul qilish parametrlarini oliy ta'lim muassasalari tomonidan mustaqil belgilash tartibini joriy etish, 2026 yilda qabul ko'rsatkichini kamida 250 mingga yetkazish hamda davlat oliy ta'lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik berish, shu

jumladan ular tomonidan mehnatga haq to'lash, xodimlar soni, to'lov-kontrakt miqdori va ta'lim shaklini mustaqil belgilash amaliyotini yo'lga qo'yish belgilangan.[2]

Ta'lim tizimining rolini oshirishda uzluksiz ta'lim, jumladan oliy ta'lim tizimini sifat jihatdan rivojlantirish borasida ta'lim sifatini yuksaltirish, kadrlar salohiyatini oshirish va tizimning moddiy-texnik bazasini zamonaviy talablar asosida mustahkamlash kabilar bilan bir qatorda ta'lim xizmatlari bozorini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Oliy ta'lim xizmatlari sifatini baholash tizimi samaradorligini oshirishning uslubiy yondashuvlarini ishlab chiqish, tizimdagi sifat o'zgarishlarini baholash mezonlarini takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish uchun kadrlar buyurtmachilari takliflarini e'tiborga olgan holda asoslash kabi yo'nalishlarda tadqiqotlarni chuqurlashtirish maqsadga muvofiq.

Bu borada ta'lim xizmatlari sifati va samaradorligini oshirishning uslubiy asoslarini tizimdagi sifat o'zgarishlari, jumladan ta'lim muassasalarining o'quv-uslubiy va moliyaviy mustaqilligi sharoiti xususiyatlarini e'tiborga olgan holda takomillashtirish, ta'lim muassasasi darajasi negizida oliy ta'lim xizmatlari sifatini isloh qilish va takomillashtirishni ko'p jihatdan yangi mazmun bilan to'ldirish zaruriyati bilan bog'liq ilmiy muammolarni hal qilish, uni mamlakat manfaatlari doirasida rivojlantirish mavzuning dolzarbligini belgilab beradi.

Shu nuqtai nazardan oliy ta'lim xizmatlari sifatini baholash tizimi samaradorligini oshirishning nazariy hamda uslubiy yondashuvlari iqtisodiyotni modernizatsiyalashuvi sharoitida ahamiyatliligi hamda hozirgi ta'lim bozoridagi talab va ehtiyojlar nuqtai-nazaridan tadqiq qilishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

“Hozirga kelib, ta'lim xizmatlari xalqaro bozorining hajmi 100 mlrd. AQSh dollarni tashkil etmoqda. «Inson kapitali» dunyo milliy boyligining 64 foizini tashkil etadi. Bu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 70 foiz, o'rta daromadli mamlakatlarda 58 foiz, quyi daromadli mamlakatlarda 41 foizni tashkil etmoqda”.[3].

Bunday ko'rsatkichlar xalqaro miqyosda ham tan olinib, uning natijasi bevosita “oliy ta'lim boshqaruv tizimidagi o'zgarishlar aksariyat holatlarda texnologiyalar, jamiyat hayotida yuz berayotgan jarayonlar, siyosiy kon'yuktura hamda “yumshoq kuch” ta'sirini kuchaytirish bilan bog'liq ekanligi qayd etilgan” [4].

Mamlakatimizda bu borada tegishli qonunchilik hujjatlarida ham qayd etilgan etilgan bo'lib, “Keyingi yillarda mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlariga hamda xalqaro standartlar talablariga mos keladigan oliy ta'lim tizimini yaratish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Hududlarda yangi oliy ta'lim muassasalarining tashkil etilishi, kadrlar tayyorlashning zamonaviy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari hamda sirtqi va kechki bo'limlarning ochilishi, oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotalarining oshirilishi mazkur yo'nalishdagi muhim islohotlar hisoblanadi [5].

Mahalliy olimlardan Z.T.Jumaevning fikricha “Ta'lim sifati – bu hozirgi kunda mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida eng ko'p bahs-munozaralarga duch kelayotgan va davlat hamda jamiyat tomonidan alohida e'tibor qaratilayotgan muammolardan biridir. Chunki, mutaxassislarni tayyorlash sifatining past yoki yuqoriligi doimo ish beruv-chilar, talabalar, ularning ota-onalari – umuman olganda butun jamiyat a'zolarining diqqat markazida turadigan masala sanaladi. Shu bilan bir vaqtda, “ta'lim sifati” tushunchasining o'ziga yagona yondashuvlarning shu paytlargacha ham shakllanib ulgurmaganligi bu masalaning ijtimoiy muhokamasini yanada murakkablashtiradi, unga bo'lgan turlicha yondashuvlar kelib chiqishiga sabab bo'ladi” [6].

Oliy ta'lim muassasalarida xizmatlar sifatini tadqiq etgan olimlardan akademiklar S.S.Gulyamov Q.X.Abduraxmonov “Oliy ta'limdan kutiladigan xususiy manfaat bu bevosita ta'lim oluvchilar uchundir. Ta'limning iqtisodiy natijalari shakli turlicha, ya'ni natura va pul ko'rinishida, bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. Qoidaga ko'ra, inson qanchalik yuqori

darajada ta'lim olsa, u shunchalik ko'p oylik maosh oladi (pul ko'rinishidagi samara), nufuzli ishga kirishda imkoniyati oshadi (pul ko'rinishida bo'lmagan samara), ilmiy-texnik taraqqiyot tufayli bo'layotgan o'zgarish va yangilanishlarga tezda moslashadi (bilvosita samara). Zero, barcha samaradorlik (manfaat) son bilan hisoblanmaydi. Shuning uchun ta'limning tahlilda qo'llaniladigan iqtisodiy samaradorligining asosiy shakli pul ko'rinishidagi samaradir xodim(mutaxassis)ning umumta'limiy va maxsus tayyorgarlik darajasining ortishi natijasida uning oylik maoshining ortishi"ni ta'kidlaydilar.[7]

"Hozirgi sharoitda ijtimoiy rivojlanish istibollari ta'lim tizimining holatiga, uning shaxs va jamiyatning yuqori sifatli ta'lim xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondira olishiga prinsipial jihatdan bog'liq. Bizningcha ta'limsohasi hozirgi jamiyat hayotining iqtisodiy sohasi bilan ayniqsa mustahkam ravishda bog'langandir. Ta'lim faoliyati iqtisodiy rivojlanishning muhim komponenti bo'lib qolmoqda".[8]

Mazkur fikrni davom ettirgan olimlardan Sh.Ergashxodjaeva, D.Nishonovning ko'rsatishicha ta'lim "mutaxassislar tayyorlash vositasi bo'libgina qolmay, u jamiyatning intellektual va texnologik bilim darajasi hamda madaniy saviyasini oshirish, uning innovatsiya va yuksalishga intilishini qo'llab quvvatlash, jamiyatda zamonaviy yashash tarzini shakllantirishdir. Aynan shu jarayon, ya'ni ta'lim va undan orttirilgan bilim intellektual kapitalni boyituvchi hamda innovatsiya faoliyatini harakatga keltiruvchi kuch hisoblanadi".[9]

K.Muxtarovanning ta'biricha "Davlat siyosatining inson kapitaliga yo'naltirilganligining mamlakat iqtisodiyotida muhim ahamiyat kasb etishi yoritilgan. Inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan siyosat orqali mamlakat aholi hayoti turmush sifati va darajasi yaxshilanadi deb hisoblanadi.[10]

Yuqorida keltirilgan fikrlarga qo'shilgan holda, oliy ta'lim xizmatlari sifatini baholash tizimi samaradorligini oshirishning uslubiy yondashuvlarini ishlab chiqish, tizimdagi sifat o'zgarishlarini baholash mezonlarini takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish uchun kadrlar buyurtmachilari takliflarini e'tiborga olgan holda asoslash tadqiqotlar mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqolada oliy ta'lim xizmatlari sifatini baholash ko'rsatkichlari keyingi bir necha yillardan beri ta'lim tizimining eksponensial o'zgarishi jarayonlari bilan belgilanadi.

Tahlil va natijalar.

Bugun jahonda barcha sohalarda rivojlanish, takomillashish tendensiyasi juda yuqori sur'atda kechmoqda. Bu yurtimiz ta'lim sohasidagi jadal islohotlarda ham o'z ifodasini topmoqda. Ta'lim tizimining rolini oshirishda ta'lim sifatini yuksaltirish, kadrlar salohiyatini oshirish va tizimning moddiy-texnik bazasini zamonaviy talablar asosida mustahkamlash kabilar bilan bir qatorda oliy ta'lim tizimini sifat jihatdan rivojlantirish va uni yanada takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Xususan, oliy ta'limni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi va boshqa bir qator me'yoriy hujjatlar qabul qilindi.

Oliy ta'lim tizimini isloh qilishga qaratilgan islohotlar natijasida respublikada so'nggi 3 yilda oliy ta'lim muassasalari soni 132 taga yetkazildi (2016 yilda 77 ta), ulardan 99 tasi mahalliy hamda 33 tasi xorijiy oliy ta'lim muassasalari va ularning filiallari hisoblanadi. Qabul kvotasi 66 mingdan 181 mingtaga oshirildi. Oliy ta'lim muassasalarning moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi. Xorijiy mamlakatlar bilan qo'shma ta'lim dasturlari doirasida 64 ta yangi kasb bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash yo'lga qo'yildi. Professor-o'qituvchilarning maoshi o'rtacha 3,5 baravarga oshirildi.

Bu o'rinda iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimi yagona davlat siyosatini yuritishda oliy ta'lim xizmatlari sifatini baholash alohida o'rin egallaydi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ta'kidlaganidek, «Avvalo

ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim».[11]

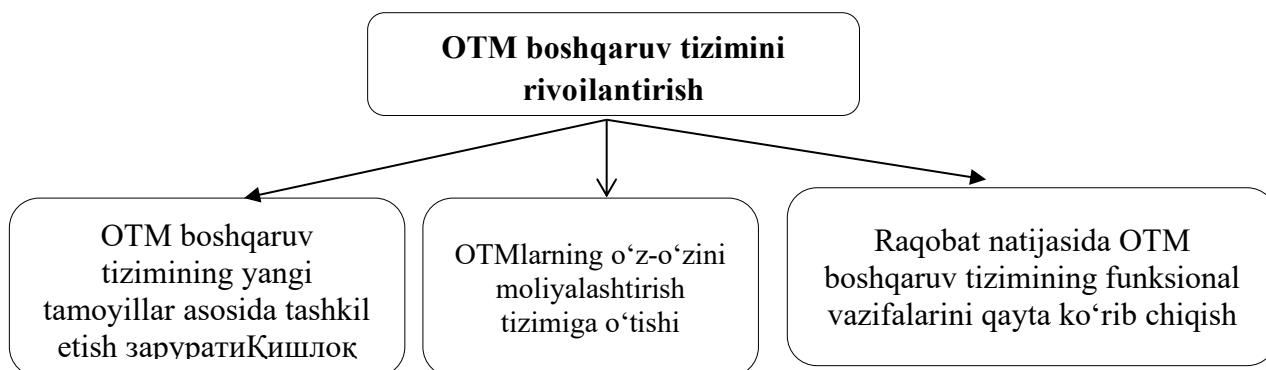
“Ta'lim sifati – inson hayot-faoliyati sifatini oshirish hamda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, ma'naviy yuksalishi va aniq maqsadga erishishda foydalanish uchun zarur bo'ladigan, qo'llaniladigan, asos bo'ladigan aniq sharoitlarda talab etilib olingan bilimlar majmuidir. Ta'lim sifatini oshirish dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan ushbu davrda, ta'lim mazmunini boyitish, uning samaradorligi, natijaviyligini ta'minlash, ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchi uchun moddiy va ma'naviy bazani kengaytirish, ularning erkin ilmiy-ijodiy faoliyatini rivojlantirishni taqozo etadi”.[12]

Ta'lim jarayonida “sifat” tushunchasini qo'llash mazmunan boshqacha ma'no kasb etadi. “Yuqori sifat” mutloq tushunchasi ta'limda sifatni boshqarish tizimi bilan hech qanaqa umumiylikka ega emas. Sifatni boshqarish borasidagi munozaralarda tez-tez uning yuqori maqomlilikining mutloq ahamiyati to'g'risida savollar paydo bo'lib turadi. Ta'lim sifati – bu hozirgi kunda mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida eng ko'p bahs-munozaralarga duch kelayotgan va davlat hamda jamiyat tomonidan alohida e'tibor qaratilayotgan muammolardan biridir. Chunki, mutaxassislarni tayyorlash sifatining past yoki yuqoriligi doimo ish beruvchilar, talabalar, ularning ota-onalari umuman olganda butun jamiyat a'zolarining diqqat markazida turadigan masala sanaladi.

Yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan holda, biz quyidagicha mualliflik fikrlarining ilgari suramiz: oliy ta'lim xizmatlari sifatini baholash -kadrlar buyurtmachilarining talablari asosida yuqori malakali mutaxassislarning zamonaviy bilimlarni egallashlari, oliy ta'lim tizimini iqtisodiy taraqqiyot istiqbollari va jamiyat ehtiyojiga mosligini ta'minlaydigan, sohani amaliyotga moslashtiradigan ta'lim sifatini baholashning yangi mexanizmlarini joriy etishdir.

Hozirgi rivojlanish bosqichida oliy ta'lim xizmatlari sifatini baholash tizimining ijtimoiy-iqtisodiy zaruriyati quyidagilarda yaqqol namoyon bo'ladi. Birinchidan, ta'limning o'rni va ahamiyati, ijtimoiy hayotning barcha sohalar, jumladan iqtisodiyot, moddiy ishlab chiqarish, ijtimoiy-ma'naviy hayot sohalar bilan chamchaschas bog'liq bo'lgan inson faoliyatining eng muhim sohalaridan biriga aylanayotganligi bilan ifodalanadi. Ikkinchidan, oliy ta'lim xizmatlari sifatini baholash ko'rsatkichlari keyingi bir necha yillardan beri ta'lim tizimining eksponensial o'zgarishi jarayonlari bilan belgilanadi. Mazkur tadqiqotlar ham nazariy, ham amaliy tusga ega bo'lib, ularning jarayonida hozirgi ta'lim tizimining sifat xususiyatlari ta'limning barcha turlariga bo'lgan munosabatning tubdan o'zgarishiga olib keladi.

Ta'limni boshqarishning bevosita tizimlili, yaxlitligi ta'lim sifatining nazariy-amaliy uslublarining rivojlantirish bilan bog'liq. Mazkur xususiyatlar O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida oliy ta'lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va boshqaruv faoliyatini takomillashtirish vazifalarining belgilanishi OTM boshqaruv tizimini tashkiliy-nazariy jihatlarini tadqiq qilishning dolzarbligini asoslaydi.[13]

1-rasm. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifati va samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Xulosa va takliflar

Mamlakatimizda keyingi bir necha o'n yilliklarga mo'ljallangan talab va ehtiyojdan kelib chiqib, oliy ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan strategik maqsad va vazifalar belgilangan.

2021 yilga kelib, yurtimizda oliy ta'lim muassasalari soni 156 taga yetdi. Oliy ta'limga qabul kvotasi uch barobar oshirildi. Misol uchun, o'tgan yilda 170 ming nafardan ortiq yigit – qiz talabalar safidan joy olgani, davlat grantlari 7 ming 250 taga yoki 25 foiz oshirilgani xalqimizning asosiy tayanchi va suyanchi bo'lgan yoshlarning yuqori bilim va malakaga ega, raqobatbardosh kadrlar bo'lib yetishishi, oliy ta'lim olishi uchun keng imkoniyat va sharoit yaratilishiga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilayotganiga yaqqol dalildir.

Xizmatlar sohasini modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni, uning tarkibini zamon talablariga mos holda o'zgartirishni amalga oshirishni optimal tarzda olib borish YaIMda qo'shilgan qiymat hajmini ko'paytirishning muhim omili bo'lib qoladi.[14]

Yangi O'zbekistonning ta'lim tizimiga quyidagi asosiy xususiyatlar xos:

-ta'lim tushunchasining iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati bilim olishga nisbatan o'zgarib bormoqda va ta'lim xizmatlari sifatining buyurtmachilar talabi asosida ortib borishi;

-ta'lim funksiyasini maktab-kasb hunar ta'limi-oliy ta'lim-oliy ta'limdan keyingi ta'limdan tashqari ijtimoiy institutlar ham bajaradi;

-raqamlashtirish va masofaviy individual ta'lim shakli ustunlik va imkoniyatlaridan foydalanish bevosita ta'lim tizimiga ta'sir ko'rsatadi;

-sifatli ta'lim insonning butun umri davomida ta'lim olish tizimi sifatida shakllanadi.

Manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovoy-rynok-obrazovatelnyh-uslug-vysshey-shkoly>; <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3649>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvar, PF-60-son 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida Farmoni. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y., 06/22/60/0082-son).
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovoy-rynok-obrazovatelnyh-uslug-vysshey-shkoly>; <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3649>
4. Educational reforms in Russia and China at the turn of the 21st century: a comparative analysis. Stanford Library. <https://searchworks.stanford.edu/view/8922793>

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi «Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida qarori.
6. Z.T.Jumaev. Oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilarining sifatiga ta’sir etuvchi omillar. Journal of “Irrigation and melioration” №4(6).2016, 73 B.
7. Obrazovanie v sisteme chelovecheskogo razvitiya: mirovaya praktika i opyt Uzbekistana // Pod red. akad. Gulyamova S.S., akad. Abduraxmonova K.X. – Tashkent. – 2004. – 34-35 s.
8. Abduraxmonov O. Mehnat bozorini boshqarishda ta’lim tizimiing o‘rni. I.f.n. diss...Toshkent. 2005. 30 B.
9. Ergashxodjaeva Sh.D., Nishonov D.Sh. Zamonaviy iqtisodiyot va innovatsiya ta’limi // O‘zbekistonda bojxona ishining dolzarb muammolari: nazariya va amaliyot. Respublika ilmiy-amaliy anjumani maqola tezislari to‘plami. Toshkent. 2010. 197–198–b.
10. Muxtarova K.S. Raspredelenie doxodov i bednost v perexodnoy ekonomike. – Almaty, 2001 g. – 223 s. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2018.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnomasi, 30.12.2020. <https://review.uz/oz/post/poslanie-prezidenta-uzbekistana-shavkata-mirziyoyeva-oliy-majlisu>
12. Nazarova F.U. Oliy ta’limda baholash tizimini takomillashtirish xususiyatlari. Zamonaviy ta’lim. 2017, -19 b.
13. O‘zbekiston O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887-son; 30.04.2020 y., 06/20/5987/0521-son
14. Saloxitdinov, Sh. (2023). Mamlakatimizda xizmatlar sohasining rivojlanishi va tarkibiy o‘zgarishlari tahlili. Sentralnoaziatskiy jurnal obrazovaniya i innovatsiy, 2(2), 93-97.

19.00.00 – Psixologiya

**МОДЕЛИРОВАНИЕ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ЭКСПЕРИМЕНТЕ И ЕГО
ОСОБЕННОСТИ**

Хатамов Сирожиддин Мелихузи угли

Ассистент кафедры Возрастной психологии, Джизакский филиал
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Усманов Салахдин Аликулович

Профессор, Кандидат педагогических наук Джизакский филиал Национального
университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аракулов Гайрат Тулкинович

Ассистент кафедры Возрастной психологии, Джизакский филиал
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аннотация: В психологии, в отличие от физики или химии, эксперименты проводятся только с моделью социального объекта. Поэтому в процессе количественного психологического исследования сначала осуществляется теоретическое, затем содержательно-логическое, а затем формально-математическое моделирование. В этой статье рассматриваются особенности математического моделирования объекта изучения в процессе психологических экспериментов.

Ключевые слова: Моделирование, психологическое исследование, математическая модель, способность к обучению, уровень актуального развития, подражание, творческая самостоятельность.

**PSIXOLOGIK EKSPERIMENTDA MODELLASHTIRISH VA UNING
XUSUSIYATLARI**

Annotatsiya: Psixologiyada, fizika yoki kimyodan farqli o'laroq, eksperimentlar faqat ijtimoiy ob'ekt modeli bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun miqdoriy psixologik tadqiqot jarayonida avvalo nazariy, keyin mazmunan-mantiqiy, so'ngra esa formal-matematik modellashtirish amalga oshiriladi. Ushbu maqolada psixologik eksperimentlar jarayonida o'rganilayotgan ob'ektni matematik modellashtirishning xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Modellashtirish, psixologik tadqiqot, matematik model, o'rganish qobiliyati, haqiqiy rivojlanish darajasi, taqlid qilish, ijodiy mustaqillik.

**MODELING IN PSYCHOLOGICAL EXPERIMENTS AND ITS
PECULIARITIES**

Annotation: In psychology, unlike physics or chemistry, experiments are conducted only with a model of the social object. Therefore, in the process of quantitative psychological research, theoretical modeling is first carried out, followed by content-logical, and then formal-mathematical modeling. This article discusses the peculiarities of mathematical modeling of the object under study during psychological experiments.

Keywords: Modeling, psychological research, mathematical model, learning ability, level of actual development, imitation, creative independence.

Введение. Моделирование — это фундаментальное понятие в психологии, которое изучалось и применялось в различных областях. Оно относится к процессу, посредством которого люди учатся, наблюдая за другими и копируя их поведение. В этой

статье мы подробно рассмотрим, что такое моделирование, его типы и его значение в области психологии.

Чтобы процесс моделирования был эффективным, необходимо учитывать несколько ключевых элементов:

- *модель* – это человек, поведение которого наблюдается и имитируется. Модель может быть реальной или символической, и ее поведение влияет на обучающегося;

- *наблюдатель* - это человек, который внимателен к действиям модели и пытается их воспроизвести. Наблюдатель может отождествлять себя с моделью или нет;

- *последствия* - наблюдатель оценивает последствия имитации поведения модели. Если он считает их положительными, он с большей вероятностью будет воспроизводить это поведение в будущем;

- *процесс сохранения* - обучающийся сохраняет в своей памяти визуальную и вербальную информацию, связанную с поведением модели, чтобы иметь возможность воспроизвести ее позже.

Научные модели — это теоретические сущности, которые психологи используют для понимания и объяснения интересующих их явлений. Научная модель — это тип представления. Представления состоят из четырех элементов: представляемая вещь (объект), вещь, представляющая (среда), содержание представления (значение) и агент или система, использующая представление (пользователь) [van Rooij, I. & Baggio, G., 2021, с. 693]. Распаковка этих элементов объясняет характеристики, которые необходимы для квалификации в качестве модели.

В научных исследованиях различают по крайней мере два основных типа моделей: физические и математические.

Физическая модель — модель, которая имеет физические, химические или биологические свойства, сходные с природой изучаемого явления, сохраняет геометрическое подобие оригиналу и отличается от него только объемом изучаемого явления, скоростью течения и т. д. иногда материальный. Этот тип моделей почти никогда не используется для изучения психологических явлений.

Математические модели — это модели, которые позволяют математически, программно или логически описать процесс, имеющий физические, химические или биологические свойства, отличающиеся от его прототипа, но идентичный своему оригиналу.

Цель. Целью данного исследования является изучение особенности математического моделирования объекта изучения в процессе психологических экспериментов. В психологии, в отличие от физики или химии, эксперименты проводятся только с моделью социального объекта. Поэтому в процессе количественного психологического исследования сначала осуществляется теоретическое (построение гипотез), затем содержательно-логическое, а затем (на этапе реализации) формально-математическое моделирование.

Исследовательские задачи. Классификацию моделей в психологии можно выразить в виде знаковых, программных и физических (материальных, предметных) моделей (таблица 1) [Носс И. Н., 2014, с. 192].

1-таблица

Классификация моделей

Класс знаковых (идентифицированных) моделей	Образные модели. Концептуальные модели. Математические модели
Класс программных моделей	Алгоритмические модели. Эвристические модели. Блок-схемные модели
Физический (материальный) класс модели	Гипотетические модели. Бионические модели. Биологические модели

Знаковые модели можно классифицировать следующим образом:

- *образные модели* – это образы, существующие в индивидуальном сознании человека. Они исчезают со смертью человека;
- *концептуальные модели* - это вербальное (речевое) описание мыслительной деятельности на определенном языке (например, характеристика объекта исследования), которое должно отличаться точностью и одинаковой значимостью для всех пользователей;
- *математические модели* – анализ психологической системы с использованием конкретных инструментов.

Мы разделяем модели программного обеспечения на классы следующим образом:

- *алгоритмические модели* основаны на использовании алгоритма, т.е. заключаются в определении содержания и последовательности операций, преобразующих исходные данные в желаемый результат;
- *эвристические модели* в социальном моделировании представляют промежуточный этап, начальный этап построения модели. Они, как правило, представляют собой образы, рисуемые в воображении человека;
- *блочнo-схемные модели* являются отражением в модели взаимообусловленности эмоционально-мнемических процессов в мыслительной деятельности, информационного процесса решения задач и проблемных ситуаций.

Класс физической модели выглядит следующим образом:

- *гипотетическая модель* – это анализ данных психологического исследования, создание конструктивной гипотезы о материале, структурных механизмах процессов мыслительной деятельности, создание технической модели в динамике согласно гипотезе, согласно которой проверяется адекватность гипотезы. в зависимости от его функционирования.
- примером *бионической модели* является «модель Калбертсона» и она основана на гипотезе структуры субстрата, способной создавать субъективные явления;
- *биологические модели* являются высшим этапом моделирования психики. Они представляют собой подопытных животных, насекомых и пр., участвующих в психологических экспериментах в качестве естественной модели протекания исследуемой психической функции.

Методология и методы исследования. Представляем процесс психологического моделирования на примере изучения познавательной деятельности студентов.

Любая гипотеза интеллекта может быть теоретической моделью когнитивных характеристик испытуемых в рамках образовательной системы. Интеллект иногда определяется как обобщенная способность к чтению. Многие исследователи

утверждают, что интеллектуальные тесты тесно связаны с успеваемостью (достижениями).

Абстрактное представление студента охватывает три области обучения с целостной точки зрения. Таким образом, основные концепции из каждой области интегрируют модель студента. Такие концепции выдают конкретные атрибуты личности с точки зрения когнитивной, учебной предпочтений и личности [Ayala A. P., 2009, с. 1996].

Исследования выявили существование общей и специфической способности к обучению в структуре познавательной деятельности человека.

Общая обучаемость определяется способностью человека усваивать любые знания (информацию) независимо от их содержания и формы изложения. Характерной чертой как общей, так и специальной способности к обучению является скорость усвоения информации (темп).

Специальная способность к обучению характеризуется целенаправленностью и избирательностью приобретаемых знаний, умений и навыков. Общая способность к обучению отделена от мотивационной составляющей интеллектуальной деятельности и в большей степени связана с мыслительными процессами личности.

Любая модель условна, ее структурные элементы различаются в зависимости от теоретических основ. Однако все они определяются одним — способностью субъекта к обучению.

Содержательно-логическая (качественная) модель, основанная на правилах теоретической модели (гипотезы), отражает краткое общее представление экспериментатора о содержании предмета исследования. При этом способность к обучению (способности) рассматривается как совокупность статических и динамических составляющих (компонентов) как характеристика познавательной деятельности субъекта и определяется как «уровень актуального развития» в форме «опыта», «уровень актуального обучения» в форме «подражания» и «круг творческой самостоятельности» в форме «творческой самостоятельности» [Носс И. Н., 2014, с. 197].

Формальная (количественная) модель способности к обучению ($O'Q$) состоит из математических функций «опыта» (T_j), «подражания» (T_q) и «творческой самостоятельности» (IM). В знаковой форме это можно записать следующим образом

$$O'Q = f(T_j, T_q, IM) \quad (1)$$

Опытным путем установлено, что каждый элемент входит в $O'Q$ со своим весовым коэффициентом: « T_j » – 0,333; « T_q » – 0,343; « IM » – 0,324. В качестве приближенной модели методом наименьших квадратов была выбрана простая линейная регрессия ($y=b+ax$).

Известно, что регрессия в психологии (лат. Regressus — обратное движение) - защитный механизм, являющийся формой психологического приспособления в ситуации конфликта или тревоги, когда человек бессознательно прибегает к более ранним, менее зрелым и менее адекватным образцам поведения, которые кажутся ему гарантирующими защиту и безопасность.

Регрессия в теории вероятностей и математической статистике, зависимость среднего значения какой-либо величины от некоторой другой величины или от нескольких величин. В отличие от чисто функциональной зависимости $y = f(x)$, когда каждому значению независимой переменной x соответствует одно определённое значение величины y , при регрессионной связи одному и тому же значению x могут соответствовать в зависимости от случая различные значения величины y .

Уравнение $y = u(x)$, в котором x играет роль «независимой» переменной, называется уравнением регрессии, а соответствующий график — линией регрессии величины Y по X .

«Опыт» определяется с помощью интеллектуального теста, диагностирующего общие знания, приобретенные испытуемыми в ходе изучения учебной программы, и моделируется в виде уравнения линейной регрессии:

$$Y_{Tj} = 2,52 + 0,44x_1 \quad (2)$$

где Y_{Tj} — оценка «опыта»; x_1 — показатель теста. Коэффициент корреляции $R_{XY} = 0,54$ ($p < 0,05$).

«Подражанию» можно измерить с помощью ориентировочных тестов, она моделируется следующим образом:

$$Y_{Tq} = 1,84 + 0,26x_2 \quad (3)$$

где Y_{Tq} — оценка «подражание»; x_2 — показатель ориентировочного теста. Коэффициент корреляции $R_{XY} = 0,67$ ($p < 0,05$).

«Творческая самостоятельность» определяется с помощью методики оценки креативности и моделируется следующим образом:

$$Y_{IM} = 3,37 + 0,03x_3 \quad (4)$$

где Y_{IM} — оценка «творческой самостоятельности»; x_3 — показатель теста креативности. Коэффициент корреляции $R_{XY} = 0,42$ ($p < 0,05$).

Таким образом, обучаемость рассчитывается по следующей общей формуле:

$$O'Q = 2,53 + 0,15x_1 + 0,09x_2 + 0,01x_3 \quad (5)$$

Дискуссия. Если психологическое измерение обучаемости и оценка результатов обучения проводятся практически одновременно, то данная модель отражает актуальное состояние познавательной активности учащихся. Если измерение проводится задолго до объективной оценки обучаемости испытуемых, то используется модель прогнозирования обучаемости.

Выводы. Следовательно, в процессе психологического моделирования следует учитывать следующие требования:

- а) модель должна воспроизводить структуру изучаемого психического процесса;
- б) модель должна учитывать нейрофизиологические данные и логическую структуру психики;
- в) следует учитывать специфические характеристики системы, используемой в качестве модели для передачи данных.

Таким образом, в широком смысле основная цель моделирования — сформулировать рабочую гипотезу и предпринять шаги по ее экспериментальному подтверждению.

Библиографический список

1. Van Rooij I., Baggio G. Theory before the test: How to build high-verisimilitude explanatory theories in psychological science // Perspectives on Psychological Science. — 2021. — Т. 16. — №. 4. — С. 682-697.
2. Носс И. Н. Качественные и количественные методы исследований в психологии учебник для бакалавриата и магистратуры, для студентов высших учебных заведений, обучающихся по психолого-педагогическим направлениям и специальностям, [академический курс] / И. Н. Носс; Московский гос. обл. ун-т. — Москва: Юрайт, 2014. — 361.
3. Ayala A. P. Student model based on psychological models // Procedia-Social and Behavioral Sciences. — 2009. — Т. 1. — №. 1. — С. 1996-2000.

4. Usmanov S., Abdurakhmanov Z. Virtual modelling as a didactic tool in the professional training of future engineers //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing, 2024. – T. 3244. – №. 1.
5. Norbekova, B., Komilova, A., Arakulov, G., & Adilova, M. (2024, June). Formation of Network Attack Detection System Architecture. In *International Conference on Inventive Communication and Computational Technologies* (pp. 431-440). Singapore: Springer Nature Singapore.
6. Yuldashev, S., & Arakulov, G. (2023). ETHNOPSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN FAMILY DISPUTES. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, (Special Issue), 81-88.

23.00.00 – Siyosiy fanlar

**GLOBALLASHUV SHAROITIDA YUZ BERAYOTGAN GEOMAFKURAVIY
JARAYONLAR TADQIQINING FALSAFIY-METADOLOGIK ASOSLARI**

Xoliqulov Muhammad Qaxor o'g'li

O'zbekiston – Finlandiya pedagogika instituti assistent o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolamizda bugungi globallash sharoitida yuz berayotgan geomafkuraviy jarayonlarning geosiyosat hamda geoiqtisodiyotga ta'sirini tahlil etilgan. Shuningdek, geomafkuraning asosini tashkil etuvchi milliy mafkuraning shaklanishi davlatning geomafkuraviy siyosatini belgilab beruvchi bosh maqsadi ekanligi, uning amalga oshirishda milliy mafkura geomafkuraviy siyosatni harakatga keltiruvchi funksiyasi ekanligi ilmiy dalillar asosida asoslangan. Iqtisodiyotning qay darajada ekanligiga qarab mamlakatning geomafkuraviy siyosati vazifasini aniqlab berishi, ilmiy faktlar asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: geomafkura, milliy mafkura, geoiqtisod, geosiyosat, neo-iqtisod, siyosiy vaziyat, Jon Lyuis Geddis, Edvard Luttvak va Paskal Lorot, N.E.Muhammadiyev, Tomas Kunn.

**ФИЛОСОФСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ
ГЕОФОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

Аннотация: В данной статье анализируется влияние геоидеологических процессов на геополитику и геоэкономику в условиях современной глобализации. Также на научных данных обосновано, что формирование национальной идеологии, составляющей основу геоидеологии, является основной целью государства, определяющей геоидеологическую политику, а национальная идеология является функцией продвижения геоидеологической политики в ее направлении. На основе научных фактов анализируется, что функция геоидеологической политики страны определяется в зависимости от уровня экономики.

Ключевые слова: геоидеология, национальная идеология, геоэкономика, геополитика, неоэкономика, политическая ситуация, Джон Льюис Геддис, Эдвард Люттвак и Паскаль Лоро, Н.Э. Мухаммадиев, Томас Кун.

**PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE STUDY OF
GEOPHOLOGICAL PROCESSES UNDER GLOBALIZATION**

Abstract: This article analyzes the impact of geo-ideological processes on geopolitics and geo-economics in the context of today's globalization. It is also based on scientific evidence that the formation of the national ideology, which forms the basis of geoiideology, is the main goal of the state that determines the geoiideological policy, and that the national ideology is the function of moving the geoiideological policy in its implementation. It is analyzed on the basis of scientific facts that the function of the country's geo-ideological policy is defined depending on the level of the economy.

Key words: geo-ideology, national ideology, geo-economy, geo-politics, neo-economy, political situation, John Lewis Geddis, Edward Luttwak and Pascal Lorot, N. E. Muhammadiyev, Thomas Kunn.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Ma'lumki, XXI asrning birinchi choragida dunyoda globallashuv oqimining ulkan sur'ati, yangi dunyo tartibini shakllantirishga urinish kabi muhim jarayonlar sodir bo'lmoqda.

Bu jarayonlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, globallashuvda yangi dunyo tartibining paydo bo'lishi omillaridan biri bo'lib, u jamiyatning butun doirasiga ta'sir ko'rsatib, geoiqtisodiy, geosiyosiy, geostrategik va geomafkuraviy tadbirlarni amalga oshiradi. Davlatlar tomonidan, bu esa o'z navbatida hodisalarning o'zgaruvchanligiga ega. XXI asrda yangi global jadvalning shakllanishi, birinchi navbatda, ijtimoiy shaklni ta'minlashga qaratilgan barcha sa'y-harakatlar geosiyosiy jihatdan mafkuraviy asos sifatida qo'llab-quvvatlanadigan geosiyosiy vositalar orqali amalga oshiriladigan davlatlar o'rtasidagi geoiqtisodiy faollikdan boshlanadi.

Bugungi jadal rivojlangan davrda davlatlar o'rtasidagi siyosiy munosabatlarning taranglashgani hech birimizga yod emas. Dunyoning geosiyosiy manzarasida ro'y berayotgan voqea va hodisalarning tub negizida geomafkuralarning o'rni va ro'li bevosita tasir o'tkazmoqda. Bunga misol qilib aytishimiz mumkinki Yaqin Sharqdagi voqealarni keltirishimiz mumkin. Shunday ekan geomafkuraviy jarayonlar buzg'unchi kuchlarning nafaqat yurtimizni balki butun bashariyatga ham rahna solayotgan havflardan eng yirigi desak hech mubolag'a qilmaymiz.

Ushbu sohaga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning bergan e'tiborlarini quyidagi jumllarini keltirsak: "Bugungi kunda yon atrofimizda diniy ekstremizm, terrorizm, giyovandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya, "ommaviy madaniyat" degan turli balo-qazolarning xavfi tobora kuchayib borayotganini hisobga oladigan bo'lsak, bu so'zlarning chuqur ma'nosi va ahamiyati yanada yaqqol ayon bo'ladi"[3].

Yuqoridagi keltirilgan fikirlar o'laroq bu mavzuning ne chog'lik dolzarbligini ko'rsatib bermoqda. Global muammo darajasiga ko'tarilganligiga yana bir isbot sifatida: yer yuzida inson paydo bo'lganidan buyon urushlarda halok bo'lgan insonlarning soni, so'ngi bir asrda halok bo'lgan insonlar soni bilan solishtiradigan bo'lsa ozdir. Bularning barchasi turli davlatlar tepasiga kelib qolgan radikal kuchlar va vayronkor mafkuralar oqibatidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS)

Globallashuv jarayonida ro'y berayotgan geomafkuraviy jarayonlar xususida, xorijiy olimlardan, Samuel Hadington o'zining "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi va yangi dunyo tartibi" asarida quyidagi fikrlarni keltirib o'tadi: "Geosiyosiy vaziyat sovuq urushidan so'ng juda chigal vaziyatni vujudga keltirdi. Jumladan, sovuq urushida Sobiq Sovet davlatining parchalanishi oqibatida dunyo gegemonligiga talabgor davlatlar sonining ko'payishiga, shuningdek, AQSh ning dunyo hukumronligiga intilishi sabab bo'ldi"[1], ya'ni Xitoy, Eron, Rossiya, Turkiya singari davlatlarning Markaziy Osiyo mintaqasida o'zining ta'sir doirasini kuchaytirishga intilishlar kuchaydi. Shuningdek, Jon Lyuis Geddis maqolasida geomafkuraviy jarayonlarni davlatning o'z kelajani belgilashdagi mafkuraviy siyosatini xaritaga qiyoslaydi. Tomas Kun o'zining "Ilmiy inqilobning tuzilishi" asarida mgemafkuraviy vaziyatni eski paradigm bilan uning muqobili o'rtasidagi almashinuvga qiyoslaydi.

Edvard Luttvak va Paskal Lorot tomonidan geoiqtidod va geosiyosatning geomafkuraga ta'siri xususida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, ularning qimmatli ma'lumotlari "Geoiqtisod nima?"[5] nomli asarda batafsil yoritilgan. Yurtimizda geoiqtisod va geosiyosatning umumnazariy va falsafiy jihatlarini N.E.Muhammadiyev tomonidan ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Xususan o'zining "Geo-economics and geo-ideology-ideas and economical bases of the origin of a new world order in the conditions of globalization" nomli ilmiy maqolasida "Geoiqtisodni geosiyosatning asosini, uning birlamchi manbaidir"[4], deya tariflaydi. J.Ya. Yaxshilikov esa, "Geomafkurani asosini milliy mafkura sifatida ta'lqin etadi"[7], ya'ni milliy mafkuraning shakllanishi mintaqada yuritilishi kerak bo'lgan geomafkuraviy faoliyatning maqsadini, unga erishish yo'lida qilinishi kerak bo'lgan vazifalarga qaratilgan funksiyalarni belgilab beradi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Hozirgi globallashuv sharoitida insoniyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi tubdan o'zgardi. Bu o'zgarishlar natijasida jahon hamjamiyatiga taalluqli va insoniyatning kelajakdagi ijtimoiy taraqqiyotini belgilab beruvchi bir qancha dolzarb masalalar yuzaga keldi. Bu muammolar insoniyatning global muammolari deb ataladi va ularni hal qilish uchun barcha mamlakatlarning sa'y-harakatlari va sa'y-harakatlarini jamlash maqsadga muvofiqdir. Global muammolardan tinchlik va qurolsizlanish muammosi eng universal hisoblanadi, chunki u hal etilmasa, yerdagi hayot va sivilizatsiyaning kelajagi og'ir ahvolda qoladi. Insoniyat tarixida 14 000 dan ortiq urushlar qayd etilgan bo'lib, afsuski, sayyoramizning turli hududlarida hali ham harbiy to'qnashuvlar, keskinliklar mavjud. Ammo global miqyosda bu muammo XX-asrga kelib, 70 milliondan ortiq odamning hayotiga zomin bo'lgan ikki jahon urushi tomonidan yanada og'irlashdi. Ayni paytda AQSh, Rossiya Federatsiyasi, Buyuk Britaniya, Fransiya, Xitoy, Hindiston va Pokiston jahon hamjamiyatining rasman tan olingan yadro kuchlari hisoblanadi. Urush va harbiy to'qnashuvlar dunyoning turli burchaklarida sodir bo'lmoqda. Ayrim davlatlar harbiy harakatlar va fuqarolar urushlari tufayli gumanitar falokat holatida. Masalan, Suriya, Iroq, Liviya, Somali, Afg'oniston, Janubiy Sudan va boshqa davlatlar.

Samuel Hatingtonning "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi va yangi dunyo tarkibi" asarida takidlanishcha: "Sivilizatsiyalarning vujudga kelishda asosiy omilni madaniyat bajaradi"[1], deb hisoblaydi. Bunga qarshi Tomas Kunn o'zining mumtoz ilmiy inqiloblarga bag'shlangan "Ilmiy inqiloblar tuzulmasi" asarida bunga qarshi hamda uni inkor etmagan holda quyidagi fikrlarni bildiradi: "Intelektual va ilmiy taraqqiyot yangi yoki endigin kashf etilgan faktlarni tushuntira olmay qolgan bir paradigmaning o'sha faktlarni nisbatan qoniqarliroq tarzda tushuntira oladigan ikkinchi paradigma bilan almashishi sodir bo'ladi"[6], ya'ni dunyo hamjamiyati siyosiy va mafkuraviy tuzilmalari hamda iqtisodiy rivojlanish oqibatida inkorni-inkor qonunidan foydalangan holda birinchi sivilizatsiyani ikkinchisi surib chiqarishini takidlaydi.

Jon Lyuis Geddis buni quyidagicha tushuntiradi: "Notanish hudud bo'ylab o'z yo'lini topish uchun kishiga qandaydir bir xarita talab qilinadi. Xaritashunoslik singari, bizning qayerda turganimiz, qay tomonga qarab ketayotganimizni aniqlash imkonini beruvchi zaruriy omil bu soddalashtirishdir"[2], ya'ni davlatning iqtisodi, ichki va tashqi siyosatini belgilab beruvchi asosiy yakdil mafkurasini soddalashtirish orqali, uning buguni va kelajagini belgilash mumkin deb hisoblashimiz mumkin.

Yuqorida takidlangan qudratga erishishning tub negizida geoiqtisod hamda unga erishish yo'lidagi usul va vositalarni ishlab beruvchi geomafkura turadi. Quyida biz bugungi dunyoning yangi tartibini vujudga keltiruvchi omillarni keltirib o'tamiz.

Geoiqtisodiyot paradigmasiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, yunonchadan olingan bo'lib, "Geoiqtisod "geo"-yer "economy" –iqtisod so'zlaridan olingan bo'lib, u iqtisodiyot va resurslarning fazoviy, vaqtinchalik va siyosiy jihatlarini o'rganadigan fan"[5], hisoblanadi.

Garchi umumiy qabul qilingan yagona ta'rif bo'lmasa-da, geoiqtisodiyotning geosiyosatdan alohida farqlanishini amerikalik strateg va harbiy maslahatchi Edvard Luttvak va frantsuz iqtisodchisi va siyosatshunosi Paskal Lorotga tomonidan ushbu alohidaliklar tadqiq etilgan.

Geoiqtisodiyot - yangi dunyo tartibining paydo bo'lishining iqtisodiy asosi sanaladi. Yigirma birinchi asrda jahon iqtisodiyotining globallashuvi quyidagi sabablarga ko'ra tobora munozarali bo'lib bormoqda: birinchidan, har qanday mamlakat iqtisodiyotidagi, har qanday ijobiy yoki salbiy o'zgarishlar butun dunyo bo'ylab tarqalgan mavjud aloqa va infratuzilma tarmoqlarining rivojlanishiga tez suratlarda ta'sir qiladi. ikkinchidan, global transmilliy korporatsiyalar kundan-kunga o'sib boradi va "davlat chegaralarini to'ldiradi"; uchinchidan, xalqaro savdo tezlashmoqda; to'rtinchidan, moliyaviy globallashuv va geosiyosiy jarayonlarning o'sishi; beshinchidan, raqobatlashayotgan jarayonlarning o'tkir yoki ko'zdan yashirin o'tkirligi; oltinchidan, jahon bozorida proteksionistik siyosatning keng qo'llanilishi;

yettinchidan, jahon iqtisodiyotida hukmronlik qilishga intilish maqsadida mafkuraviy kurashda o'z maqsadlariga erishish uchun qurolli kuch ishlatish. Shunday qilib, falsafiy nuqtai nazardan, jahon iqtisodiyotining globallashuv jarayonining keskin rivojlanishi o'ziga xos xususiyati ikkita xususiyat bilan xarakterli hisoblanadi:

1. Ijobiy hodisa sifatida: etnik guruhlar, millatlar, elatlar o'rtasidagi iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishida; zamonaviy aloqa va axborot texnologiyalarining tez suratlarda tarqalishida; investitsiya, kapital, tovar va mehmata immigratsiyasining aylanmasining erkin zonasiga aylanishida; yangi ish o'rinlarini yaratish va bandlik shartlarining paydo bo'lishi jarayonida; iqtisodiy inqirozning oldini olish maqsadida o'zaro hamkorlik qilish imkoniyati va boshqalar.

2. Salbiy hodisa sifatida: turli vositalar yordamida millat, elat va xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy tanazzuliga olib keladigan yashirin harakatlarni amalga oshiruvchi va shu bilan birga o'z maqsadlariga erishishga harakat qiluvchi iqtisodiy jihatdan yuqori rivojlangan ayrim subyektlarning ulkan foyda olishida, bu o'rinda gigant korporatsiyalarning iqtisodiy mo'rt davlatlar xomashyo va bozorlarini egallash; rivojlanayotgan mamlakatlarni raqobat maydoniga chiqarishda, bu orqali rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiyotini izdan chiqarish; ushbu qudratli kuchlar tomonidan tezkor iqtisodiy yordamni joriy qilish motivi ostida "iqtisodiy birlikka" qo'shish; zamonaviy, axborot texnologiyalari orqali inson ongi va ruhiga buzg'unchi g'oyalarni targ'ib qilishda.

Zamonamizning og'ir va ziddiyatli sharoitlarida qisqa muddatda Markaziy Osiyoning mustaqil huquqiy-demokratik davlatlarini shakllantirish va xalqaro hamjamiyatga qo'shilish uchun quyidagilar zarur: 1) ko'p asrlar davomida shakllangan jahon iqtisodiyotida o'z mavqeini egallashga urinish; 2) iqtisodiy jarayonni integratsiyalashuvida, zamonaviy noan'anaviy texnologiyalardan foydalanish muammosini hal etishda sherikchilikni to'g'ri tanlash hamda bu o'rinda manhatlarni hmoya qilishda; 3) jahon bozorida yangi mulkdorlar sinfining bevosita ishtirokini ta'minlash ya'ni investitsiya kiritishda jahon mulkdorlarining jalb etilishi; 4) dunyoda ro'y berayotgan geoiqtisodiy tamoyillarni bir zumda mantiqiy anglash va undan ilmiy-amaliy yechim yo'lilarini topish hamda amaliyotda to'g'ri foydalanish orqali erishish mumkin.

N.Muhammedovning fikriga ko'ra: "Geoiqtisodiyot, eng avvalo, geosiyosatda yangi geosiyosiy oqim sifatida maydonga chiqdi; ikkinchidan, o'ziga xos obyekt va subyektga ega bo'lgan jahon iqtisodiy jarayonlarining mahsuli sifatida; uchinchidan, bu hodisani ijtimoiy-iqtisodiy voqelik sifatidagi falsafiy pozitsiyadan zaruriy o'rganish"[4], kerakligini takidlaydi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, XXI asrga kelib, "uchinchi qo'l"ning ko'zga ko'rinmas harakatlari tufayli geoiqtisodiy urush tobora kuchayib bormoqda. Bularning barchasi quyidagi holatlarni keltirib chiqarmoqda:

Birinchidan, milliy mustaqillikka erishgan AQSH, Angliya, Fransiya, Rossiya, Xitoy va boshqa davlatlar o'rtasida olib borilayotgan sun'iy geoiqtisodiy urushlarning avj olishiga;

Ikkinchidan, tabiiy gaz va neftga boy davlatlar importi uchun olib borilayotgan sun'iy geoiqtisodiy urushlarni vujudga keltirish;

Uchunchidan, kuchli iqtisodiyotga ega davlatlarning kuchsiz davlatlarga qarshi turli iqtisodiy sanksiyalardan foydalanish orqali ichki ishlariga aralashish;

To'rtinchidan, natijada yuz minglab begunoh insonlar geoiqtisodiy urushning qurboni bo'lishiga olib kelmoqda.

Uning oldini olishda quyidagilarni amalga oshirish zarur deb hisoblaymiz:

Birinchidan, neo-iqtisodiyotning rivojlanishiga asoslangan etno-iqtisodiy tizim yaratish orqaligina bunday tashvishning oldini olishga qaratilgan chora tadbirlarni ishlab chiqish;

Ikkinchidan, oldini olishga qaratilgan mexanizmni demokratlashtirish va bu orqali yangi dunyo tartibini o'rnatishda uchunchi dunyo mamlakatlarining ham manfaatlarini inobatga olish orqali erishish mumkin.

**ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES)**

1. Hantington Samuel Fillips. Sivilizatsiyalar to'qnashuvi va yangi dunyo tartibi. Tarjimon: J.Qodirov. –T.: “Yangi asr avlodi” nashriyoti. 2023. –B.18.
2. Jhon Lewis Gaddis. Toward the post-cold war world. Foreign affairs. (spring 1991), –P.70. Ideas and foreign policy: Beliefs, Institutions and political change Ithaca: (Cornell University Press, 1993), pp.8-17.
3. Mirziyoyev Sh.M.Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma'naviyatimizni yuksaltirish va xalqimizning hayot darajasini oshirish – barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. T. 15. –T.: O'zbekiston. 2017. – 320 b.
4. Mukhamadiev, N. E. (2019). Geo-economics and geo-ideology-ideas and economical bases of the origin of a new world order in the conditions of globalization. Theoretical & Applied Science, (8), 60-63.
5. Petsinger, Marianne (July 23, 2020). "What is Geoeconomics?". Chatham House. Archived from the original on July 23, 2020. Retrieved July 23, 2020.
6. Thomas S.Khun. Tshe structure of scientific revolutions, (Chicago: niversity of Chicago press), pp.17-18.
7. Yaxshilikovich, Y. J. "Information and communication technologies as the main philosophical attribute of an informed society." *European Journal of Molecular and Clinical Medicine* 7.7 (2020): 681-686.